

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

№ 6 (7), 2014

ЗАСНОВАНО У 2013 РОЦІ

ВИХІД З ДРУКУ: ВІСІМ РАЗІВ НА РІК

Засновники

кафедра економічної теорії Львівської

комерційної академії

кафедра суспільно-політичних наук Вінницького

національного технічного університету

кафедра філософських та соціальних наук

Чернівецького торговельно-економічного

інституту Київського Національного торговельно-

економічного університету

Інститут наукового прогнозування (м. Київ)

Інститут реклами (м. Київ)

Кримський інститут економіки та господарського

права (Севастопольська філія)

Громадська організація "Асоціація "Аналітикум"

(м. Вінниця)

Міжнародне товариство прав людини (Українська секція)

Українське товариство російської культури "Русь"

ТОВ ЦМС «ТК Меганом»

THE SCIENTIFIC JOURNAL

SCIENTIFIC REVIEW

№ 6(7), 2014

WAS FOUNDED IN 2013

IT IS ISSUED EIGHT TIMES A YEAR

Founder

Department of Economics, Lviv Academy of Commerce

Department of social and political sciences, Vinnytsia National Technical University

Department of Philosophy and Social

Sciences Chernivtsi Trade and Economics

Institute Kyiv National Trade and Economic University

Institute of Scientific Forecasting (Kyiv)

Universities' Institute of Advertising (Kyiv)

Crimean Institute of Economics and

Commercial Law (Sevastopol branch)

NGO "Association "Analitikum" (Vinnytsia)

International Society for Human Rights (Ukrainian section)

Ukrainian Society of Russian Culture "Rus"

Center for International Cooperation "TK Meganom"

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Журнал включено до

наукометричної бази даних

«Російський індекс наукового цитування» («РІНЦ SCIENCE INDEX»).

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Registered by «РІНЦ

SCIENCE INDEX»

Ліцензійний договір № 630-10/2013

від 18.10.2013

Електронна версія журналу

<http://www.naukajournal.org>

Registration Certificate № 630-10/2013

dated 18.10.2013

The electronic version

<http://www.naukajournal.org>

Редакційна колегія:

Башнянин Г. І., доктор економічних наук (головний редактор)

Бабенко А. Г. доктор економічних наук

Корнієнко В. О., доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук

Ореховський В. О., доктор історичних наук

Юрій М. Ф., доктор історичних наук, академік Національної Академії Наук України

Денисюк С. Г., доктор політичних наук

Жалко-Титаренко В. П., доктор медичних наук

Чікарькова М. Ю., доктор філософських наук

Чурюмов К. І. член-кореспондент Національної Академії Наук України, академік Нью-Йоркської Академії наук

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних наук, академік МАБЕТ (заступник головного редактора)

Антонович Є. А., кандидат педагогічних наук

Биков О. М., кандидат юридичних наук

Прищенко С. В., доктор наук у галузі дизайну

Бикова Т. В., кандидат філологічних наук

Безаров О. Т., кандидат історичних наук

Докаш О. Ю., кандидат політичних наук

Коваль Л. М., кандидат економічних наук

Журнал зареєстровано в міжнародному каталозі періодичних видань
Ulrichsweb™ Global Serials Directory

Міжнародна індексація журналу:

РІНЦ SCIENCE INDEX

BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE

CITEFACTOR

POLISH SCHOLARLY BIBLIOGRAPHY

GOOGLE SCHOLAR

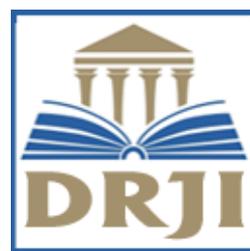
WORLDCAT

RESEARCHBIB

DIRECTORY OF RESEARCH JOURNALS INDEXING

OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX

ЕКОНОМІКА

УДК 336.71

СУЧАСНА ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМИ
ВИТРАТАМИ В БАНКАХ

Губай М. М.

Київський національний торговельно-економічний університет, Україна,
м. Київ

Дослідження сучасної практики управління адміністративними витратами проводилось на прикладі банків України, Іспанії та Північної Америки. Проаналізовано сучасні методи управління адміністративними витратами на прикладі банків України (шляхом анкетування) та Іспанії. Здійснено порівняння методів оптимізації адміністративних витрат банків України та інших країн. Виявлена закономірність методів алокації адміністративних витрат залежно від величини активів банку. Визначені статті проактивної оптимізації адміністративних витрат банків, запропоновано шляхи підвищення ефективності управління ними. Результатом даної роботи може стати перегляд як зарубіжними, так і вітчизняними банками методики алокації адміністративних витрат, практичне використання проактивних методів оптимізації витрат.

Ключові слова: адміністративні витрати банку, управління витратами банків, методи оптимізації адміністративних витрат банків.

Губай М. М. Современная практика управления административными расходами в банках / Киевский национальный торгово-экономический университет, Украина, г. Киев

Исследование современной практики управления административными расходами проводилось на примере банков Украины, Испании и Северной Америки. Проанализированы современные методы управления административными расходами на примере банков Украины (путем анкетирования) и Испании. Проведено сравнение методов оптимизации административных расходов банков Украины и других стран. Выявленная закономерность методов аллокации административных расходов в зависимости от величины активов банка. Определены статьи проактивной оптимизации административных расходов банков, предложены пути повышения эффективности управления ими. Результатом данной работы может стать пересмотр как зарубежными, так и отечественными банками методики аллокации административных расходов, практическое использование проактивных методов оптимизации затрат.

Ключевые слова: административные расходы банка, управление расходами банков, методы оптимизации административных расходов банков.

Hubai M. M. Modern administrative costs' management practice in banks / Kyiv national University of Trade and Economics, Ukraine, Kyiv.

The investigation of modern administrative costs management practices is conducted by the example of banks of Ukraine, Spain and North America. Modern methods of administrative costs management by the example of the banks of Ukraine (by questionnaire) and Spain are analyzed. Comparison of administrative costs optimization methods used by banks in Ukraine and other countries is performed. The consistent pattern of administrative costs allocation methods depending upon the bank's assets is identified. Points of proactive banks' administrative expenses optimization are defined, the ways of improving costs management efficiency of banks are offered. As the result of this paper the technique of administrative costs allocation could be reviewed both by foreign and domestic banks, as well as proactive costs optimization methods practically applied.

Вступ. Для відновлення прибутковості в посткризовий період більшість банків розробили стратегію управління витратами, в тому числі адміністративними, які займають левову частку в їх загальному обсязі. У стратегічному управлінні витратами банки визначають види витрат, які планується скоротити або оптимізувати шляхом передачі їх в аутсорсинг.

Збалансовуючи короткострокове скорочення витрат з довгостроковими, сталими програмами управління витратами, більшість банків може досягти їх скорочення від 20 відсотків до 40 відсотків [1, с. 3]. У боротьбі з глобальними фінансовими проблемами, все частіше банки використовують «агресивні» заходи зі скорочення витрат, зокрема, значне зменшення штату працівників, філіальної мережі тощо. За останні роки банки значно зменшили обсяги адміністративних витрат. Однак дотримання даної стратегічної орієнтації може призвести до негативних результатів у майбутньому внаслідок необачного скорочення, насамперед, тих активів, що генерують банку найбільший прибуток. Наразі діяльність багатьох банків має хаотичний, некомплексний та непроактивний характер у сфері управління адміністративними витратами, що визначає необхідність проведення наукових досліджень.

Дослідженню стану управління та методів оптимізації адміністративних витрат у банках в останні роки все більше присвячується праця науковців та практиків. Найбільшу увагу цьому питанню приділяють провідні аналітично-консультаційні та консалтингові компанії світу, такі як «Deloitte», «Accenture», «KPMG», «FIS Global» та інші. Останні досліджують загальні підходи до управління адміністративними витратами в цілому, в тому числі у банках. Аудиторська компанія «Deloitte» обґрунтовує необхідність проведення, проактивного управління адміністративними витратами що передбачає не стрімке зниження їх поточного рівня, а зростання акціонерної доданої вартості у майбутньому [2]. Консалтингове агентство «Accenture», на відміну від «Deloitte», аналізує реально здійснені кроки щодо оптимізації

адміністративних витрат на прикладі банків Північної Америки, зосереджуючи при цьому свою увагу на найбільш вдалих кроках в цьому напрямку [3]. Дослідження «FIS Global» присвячені порівняльному аналізу різноманітних співвідношень адміністративних витрат (до активів, регіональної мережі, депозитної бази), що дозволило їм виявити основні шляхи скорочення адміністративних витрат на одиницю активів банку (досягнення так званої маржинальної ефективності) [4]. Оприлюднюються спеціальні огляди у фахових виданнях щодо специфічних напрямів управління адміністративними витратами. Зокрема, агентство «Itoria» щорічно публікує результати дослідження ІТ-витрат у банках Швейцарії [5] на замовлення центрального органу нагляду за банківським сектором у країні.

Отже, дослідження проблеми управління адміністративними витратами у банках на сьогодні є актуальним та розглядається провідними консалтинговими і аналітичними компаніями під різноманітними кутами зору. Разом з тим, не достатньо розкритим залишається питання щодо використання найбільш ефективних методів управління адміністративними витратами банку з огляду сучасних викликів ринку.

Мета статті полягає у виявленні та порівнянні сучасних тенденцій і методів управління адміністративними витратами в банках України та світу.

Для досягнення цієї мети нами були поставлені такі завдання:

- визначення сутності та порівняння методів управління адміністративними витратами банків України та світу;
- дослідження напрямів оптимізації адміністративних витрат в банках України та світу, визначення їх доцільності (як у коротко- так і у довгостроковій перспективі) у сучасних умовах.

Управління адміністративними витратами банків тісно пов'язано з рівнем розвитку банківської системи країни, часткою іноземного капіталу в банківському секторі країни, рівнем прибутку останніх, фазою економічного циклу К. Жугляра; стратегічними цілями та якістю менеджменту банку тощо. Рівень розвитку банківської системи країни свідчить про регламентованість процедур моніторингу та управління адміністративними витратами як на рівні наглядових органів, так і операцій окремого банку.

Поступово, з приходом іноземного банківського капіталу на вітчизняний ринок культура та інструменти управління адміністративними витратами вітчизняних банків удосконалюються, виходять на якісно новий рівень.

Доречно зауважити, що між рівнем прибутковості та якістю управління адміністративними витратами існує залежність: чим більшою вона є, тим менша увага звертається на якість управління витратами. До того ж, значний вплив на рівень управління витратами чинять циклічні коливання економіки, а саме періоди значної збитковості банківських установ внаслідок кризових явищ. Проілюструвати цю тенденцію можливо на основі аналізу показника CIR (у пер. з англ. «cost to income ratio» - співвідношення витрат та доходів банку), результати якого свідчать про його стрімке зростання та абсолютну нееластичність доходів банків до рівня понесених ними адміністративних

витрат. Зазначене надає підставу стверджувати про гомогенність показника CIR та підвищену увагу керівництва банку до іншої його складової – адміністративних витрат.

Ключовими проблемами управління адміністративними витратами банку є обґрунтування методів їх розподілу. Спробуємо проаналізувати сучасну практику управління адміністративними витратами в банках України та порівняти ці дані з практикою банків світу. Нами було проведено анкетування 53 банків України на тему: «Управління адміністративними витратами». Рівень відповіді респондентів становив 46%, або 24 банки, що приблизно дорівнює проценту відповідей у аналогічних дослідженнях: Гарднер і Ламмерс – 68%; Іннес і Мітчел – 51,6%; Дж.Кареніс, Х.Салес [6-8]. Усі банки були поділені на три категорії згідно класифікації НБУ станом на 01.01.2014 (у третю категорію були об'єднані банки, що належать до 3 і 4 груп). Результати опитування представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння результатів анкетування банків України та Іспанії* з огляду методичних підходів щодо розподілу адміністративних витрат**

Розподіл адміністративних витрат на:		Частка у групі, %						Частка усього, %	
		Перша		Друга		Третя		I У	
		I	У	I	У	I	У		
Мережу відділень	а) тільки прямі	13	13	0	25	8	33	7	24
	б) прямі та непрямі АВ пропорційно обсягам діяльності відділення	26	15	56	10	50	7	45	11
	в) прямі та непрямі АВ пропорційно використанню ресурсів служб підтримки	61	72	44	65	42	60	48	65
Продукти/послуги	а) тільки прямі	63	76	75	86	80	92	73	86
	б) прямі та непрямі АВ пропорційно обсягам діяльності	24	0	0	0	10	0	18	0
	в) прямі та непрямі АВ пропорційно використанню ресурсів служб підтримки	13	24	25	14	10	8	19	14
Клієнтів	а) тільки прямі	63	76	75	90	80	80	73	84
	б) прямі та непрямі АВ пропорційно обсягам діяльності	0	0	0	0	10	4	4	2
	в) прямі та непрямі АВ пропорційно використанню ресурсів служб підтримки	37	24	25	10	10	20	23	14

*Примітка: за даними дослідження [6].

**Примітка: «I» – результат банків Іспанії; «У» – України; «AB» – адміністративні витрати.

Як видно з табл. 1, банки України, як і банки Іспанії у більшості випадків використовують розподіл тільки прямих адміністративних витрат у розрізі клієнтів та продуктів (84-86% для банків України та 73% - Іспанії). У той же час віднесення останніх на філіальну мережу здійснюється переважно пропорційно спожитим ресурсам (65% для банків України та 48% - Іспанії).

Останній варіант розподілу використовується у банках України в середньому частіше. Разом з тим, порівняно високою є частка віднесення на витрати відділень лише прямих адміністративних витрат (24% порівняно з 7%).

Аналіз у розрізі груп банків дав наступні результати. Як в Україні, так і у Іспанії у банках, менших за величиною прослідковується чітка тенденція до зменшення частки використання більш складних методів («б» та «в») з використанням пропорційного розподілу адміністративних витрат на мережу відділень. Для першої групи ця частка складає 72%, тоді як для третьої – 60% (аналогічно для банків Іспанії 61% та 42%). Слід також відмітити, що при розподілі адміністративних витрат на клієнтів та продукти серед банків України практично не використовується розподіл, пропорційний до обсягів діяльності (виняток – 4% у третій групі), тобто використовуються або більш складний, пропорціональний поділ («в»), або більш просте віднесення лише прямих витрат («а»).

Відмінностями між розподілом адміністративних витрат банків Іспанії та України стали порівняно вищий відсоток для останніх використання методу «в» (див. табл. 1), а також більш частіше віднесення лише прямих адміністративних витрат на продукти банку. На нашу думку, це свідчить про фокусування керівництва на максимально детальному розподілі адміністративних витрат в управлінській звітності при одночасних мінімальних затратах ресурсів для маловажливих за значущістю даних. Варто зазначити, що в процесі управління витратами банками Іспанії метод ABC-аналізу використовувався у приблизно 31%, в той час як в Україні – у 19%.

Управління адміністративними витратами банку, окрім підходів до їх поділу, повинне включати в себе також постійний моніторинг вищезгаданого показника CIR, і, при необхідності повинні бути прийняті рішення щодо їх скорочення. Сучасна практика моніторингу адміністративних витрат – як невід’ємний етап їх оптимізації – розглянута нижче.

За даними консалтингового агентства «Accenture» та на прикладі банків Північної Америки проаналізуємо темпи скорочення адміністративних витрат банківського сектора у порівнянні з іншими секторами економіки. Більшість банківських установ Північної Америки спромоглися скоротити свої витрати на 6-20% (аналогічно до інших фінансових та не фінансових секторів економіки). У той же час, близько у 1% банків, навпаки, спостерігалось зростання адміністративних витрат. Як свідчить дослідження, до початку світової фінансової кризи банки Північної Америки скоротили свої витрати в середньому 3,34 рази, в той час як банки Канади – 2,7 разів, а середнє значення по банках світу складає 3,24 [2, с.5]. Орієнтуючись на майбутнє, більш ніж три чверті топ-менеджерів банків планують продовжити процес скорочення адміністративних витрат. Щонайменш, 65% топ-менеджерів ініціюють подальше скорочення адміністративних витрат (набагато вище ніж у респондентів з інших галузей економіки). Майже більшість керівників банків (49%) мають намір у подальшому скоротити адміністративні витрати не менше ніж на 6% з метою досягнення загалом 20 і більше відсотків їх

додаткового скорочення. У той же час, 70% керівників вважають, що завдяки скороченню витрат в майбутньому банки підвищать рентабельність своєї діяльності. На протигагу цьому, більшість топ-менеджерів банків поставили не на перше місце завдання вижити в період глобального економічного спаду. Це, очевидно, сигналізує про їх намір щодо впровадження довгострокових стратегічних дій, в тому числі в управлінні адміністративними витратами, а не здійснення короткострокових тактичних маневрів.

Базуючись на результатах опитування, зазначеного вище, порівняємо методи оптимізації адміністративних витрат банками світу та України (рис. 1).

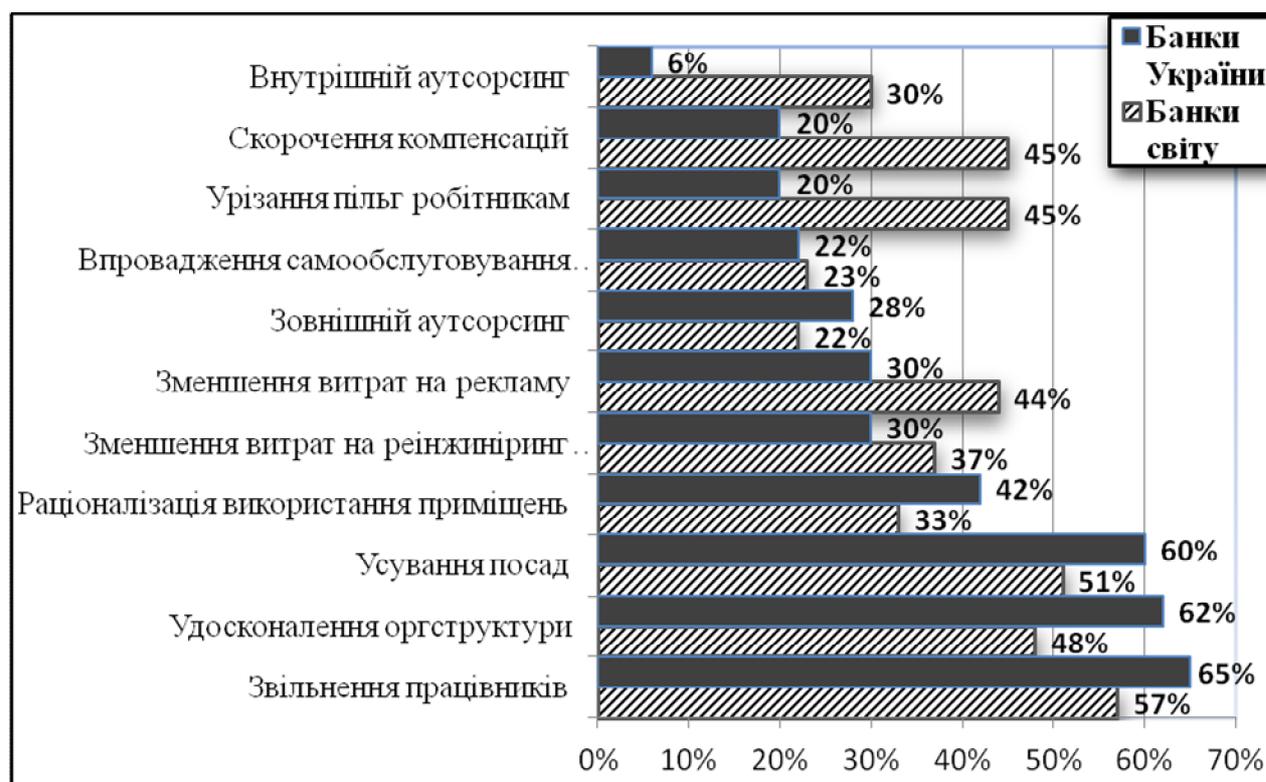

Рис. 1. Порівняння частоти використання методів оптимізації адміністративних витрат банками України та світу*

*Примітка: складено автором за результатами дослідження.

Найбільш поширеними серед банків України та світу виявились такі методи, як звільнення працівників та удосконалення організаційної структури. Варто зазначити, що такі методи проактивного управління адміністративними витратами, як реінжиніринг, раціоналізація діяльності та внутрішній аутсорсинг не є популярними і використовуються лише у 30% (37%), 42% (33%) та 6% (30%) випадках відповідно. Під час економічного спаду більшість банків із-за необхідності негайного підвищення прибутковості надали перевагу тактичному зменшенню адміністративних витрат замість реалізації програм їх стратегічного скорочення, які мають стійкі, довгострокові бізнес-переваги. Однак, ті установи, які дотримуються

стратегічного, сталого зниження витрат, матимуть кращі можливості для досягнення високої продуктивності у майбутньому.

Порівнюючи результати банків України та світу загалом можна встановити такі суттєві відмінності:

- банки України набагато рідше використовують внутрішній аутсорсинг як метод оптимізації адміністративних витрат;
- нерозвинена суттєвим чином в Україні система компенсацій та пільг не зазнала значного скорочення, порівняно з іншими країнами;
- спостерігається більш стрімке скорочення окремих структурних підрозділів у вітчизняних банках.

Серед банків світу проводились дослідження з приводу доцільності оптимізації конкретних видів адміністративних витрат. Результати цих досліджень дозволили виявити такі напрями впливу скорочення адміністративних витрат на діяльність банків в довгостроковій перспективі та порівняти їх із існуючими в Україні (рис. 2).

Рис. 2. Вплив скорочення адміністративних витрат за їх видами у довгостроковій перспективі на прикладі банків Північної Америки [3, с. 5]

Дані рис. 2 свідчать, що стратегічно важливими виявилися для банків витрати, пов'язані з інформаційними технологіями, обслуговуванням клієнтів, загальним менеджментом, людськими ресурсами, маркетингом. Найбільш вдалим напрямком скорочення адміністративних витрат виявилися витрати на збутову мережу, закупівлі та постачання, фінанси та облік, операційну діяльність. Такі скорочення мали для банків позитивний ефект в довгостроковій перспективі. Тобто, як показує досвід зарубіжних

банкі, варто концентрувати свою увагу на удосконаленні роботи філіальної мережі, оптимізації закупівель та існуючих бізнес-процесів. У той же час, за даними цього дослідження 57% топ-менеджерів у банках Північної Америки та 65% в Україні за цей же звітний період скоротили свої витрати шляхом звільнення працівників, що, згідно вищенаведеного рисунку, є стратегічно небажаним рішенням (у 34% випадків було зазначено, що прийняття такого заходу перешкоджало роботі банків у довгостроковій перспективі). Результати дослідження показують, що скорочення адміністративних витрат за такими напрямками як людські ресурси, інформаційні технології та дослідження ринку і розвиток продуктової лінійки, мали негативний вплив, аналогічно скороченню, пов'язаному з ІТ та обслуговуванням клієнтів.

Отже, наразі в банках України застосовуються водночас як заходи із позитивним довгостроковим ефектом (реінжиніринг процесів, внутрішній аутсорсинг, оптимізація мережі відділень), так і такі заходи, що є чинниками суттєвої економії у поточній діяльності, зокрема, скорочення персоналу. Це пояснюється тим, що сучасний розвиток банківської системи України, на нашу думку, перебуває у рецесії, у результаті чого банки не мають можливості для відновлення обсягів своєї діяльності до того рівня, який спостерігався у 2007-2008 роках. Тому більшість з них дотримувались політики скорочення витрат на утримання персоналу. У такій ситуації, коли відбуваються процеси скорочення основної бізнес-діяльності, методи, наведені вище, є прийнятними.

Найбільш успішною стратегією, яку використовують банки Європи є проактивне управління витратами, пов'язане із вкладанням коштів, вивільнених від оптимізації роботи бек-офісу, покращенням роботи фронт-офісу, наприклад, шляхом впровадження технологій самообслуговування клієнтів. Базуючись на практиці провідних банків світу, можна навести **6 основних шляхів** підвищення ефективності діяльності банків, у тому числі за рахунок скорочення адміністративних витрат (рис. 3).

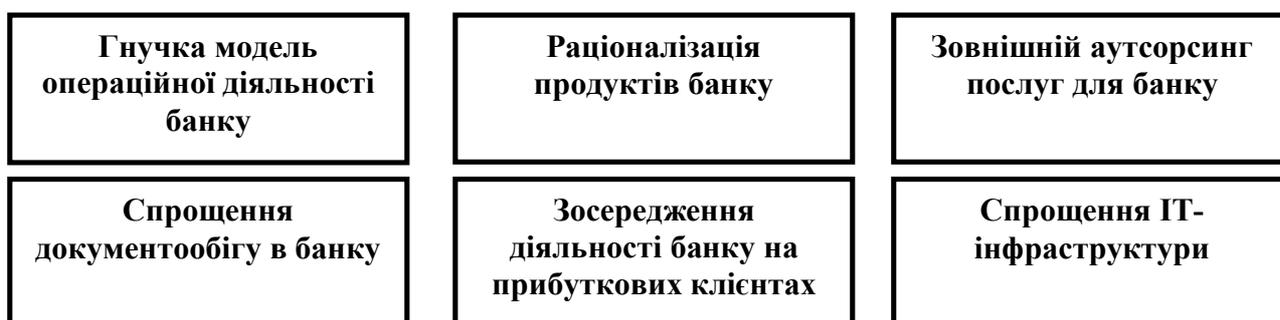

Рис. 3. Шляхи оптимізації адміністративних витрат банками світу [2, с. 5].

Гнучка модель операційної діяльності передбачає існування мінімально необхідної кількості рівнів управління банком, чітке визначення повноважень менеджерів та усунення дублювання деяких типових операцій шляхом використання «shared services» (внутрішнього аутсорсингу). Наприклад, для

щоденного прошивання тек зі справами клієнтів у відділеннях банку можна виділити одну відповідальну особу у кожному мікрорегіоні, яка буде цим займатися, що дозволить вивільнити час менеджерів з продажу продуктів для більш кваліфікованої роботи.

Раціоналізація портфеля продуктів/послуг банку полягає у визначенні найбільш прибуткових продуктів/послуг та максимальному зменшенню їх комплексності (принцип «один продукт – максимум три модифікації»). Така методика описана у англійського дослідника М. Готфредсона [9, с. 158]. Згідно останньої, у кожного економічного суб'єкта існує певна межа ефективності впровадження додаткової модифікації існуючого продукту. Так, для банківської установи існує певна межа, коли нова модифікація існуючого кредиту чи депозиту, наприклад, у розрізі нарахування відсотків чи зняття коштів по вже існуючим продуктам призведе до ускладнення розуміння їх клієнтами та суттєвого збільшення відношення операційних доходів до операційних витрат. У банківській практиці портфель продуктів/послуг вважається нераціональним, коли 2-3 продукти/послуги приносять банку 80% і більше відсотків доходу відповідно до вищенаведеної думки.

Серед банків України найбільший попит мають такі напрями як обслуговування відділень, банкоматів та розробка й тестування програмного забезпечення [10, с. 23]. Поряд із зовнішнім аутсорсингом, у банках використовується і внутрішній аутсорсинг, який передбачає консолідацію та централізацію однорідних функцій бізнес-діяльності в межах однієї установи та передачу їх висококваліфікованому внутрішньому відділу або групі – центру колективних послуг (англ. shared service center). Відносини між ним і підрозділами банку, які будуть користуватися його послугами, можна характеризувати як «клієнт-провайдер». На відміну від класичного зовнішнього аутсорсингу, при якому функції передаються зовнішньому провайдеру послуг, колективне обслуговування є аутсорсингом всередині банку.

Спрощення процесів, пов'язаних з паперовим документообігом повинно здійснюватись за допомогою впровадження технологій електронного документообігу, мінімізації дублювання процесів та впровадження принципу «наскрізного контролю» (відповідальність за процес від його початку до завершення закріплена за певною особою).

Зосередження своєї уваги на найбільш прибуткових клієнтах означає концентрацію на них основної частини бюджету реклами та запровадження сервісів самообслуговування. Така практика вже запроваджена у деяких найбільших банках України.

Базуючись на досвіді іноземних банків, що дотримуються таких установок, більш ніж реальною є можливість зменшення витрат банків на канали продажів за рахунок раціоналізації використання контакт-центрів, впровадження зон самообслуговування тощо. За допомогою вибіркового аутсорсингу та консолідації послуг постачальників універсальні банки взможі зекономити приблизно 6-8% витрат на закупівлю [9, с. 256].

Висновки. Питання управління адміністративними витратами банків все частіше привертає увагу провідних консалтингових та аудиторських компаній світу. Особлива увага у їх дослідженнях звертається на проактивні методи та способи оптимізації адміністративних витрат, ступінь їх ефективності. Однак, така увага є циклічною та спостерігається у періоди значного скорочення доходів банків.

Аналіз управління адміністративними витратами банків України дозволив отримати такі результати:

- розподіл непрямих адміністративних витрат банків здійснюється у переважній більшості випадків лише у розрізі філіальної мережі;
- чим менший за обсягом активів банк, тим більша ймовірність розподілу між філіальною мережею, клієнтами та продуктами лише прямих адміністративних витрат;
- банки України практично не використовують розподіл адміністративних витрат пропорційно обсягам діяльності клієнтів та вартості послуг (виняток – 11% для філіальної мережі).

Основними відмінностями управління адміністративними витратами між банками України та Іспанії були: по перше, вищий відсоток серед останніх використання АВС-аналізу; по друге, банки України в середньому частіше долучались до розподілу прямих та непрямих адміністративних витрат пропорційно використанню служб підтримки – як в цілому, так і в межах груп.

Найбільш вживаними серед банків України у 2013 році методів оптимізації адміністративних витрат були: звільнення працівників, зміни в оргструктурі, усування посад (60-65%). Основний фактор цього – неспівставність працюючих активів банків (основні засоби та людські ресурси) сучасному економічному стану за відсутність перспектив розвитку економіки України у найближчі 5 років.

Такі проактивні методи оптимізації, як внутрішній та зовнішній аусорсинг, реінжиніринг процесів не набули значної популярності серед банків України. Хоча, у порівнянні з банками світу, останні два застосовуються приблизно на такому ж рівні. Також, до таких основних методів оптимізації, що позитивно вплинули на діяльність банку, віднесені:

- закупівельна діяльність;
- обліково-фінансова діяльність;
- операційна діяльність.

До пропозицій використання сучасної практики управління адміністративними витратами на прикладі іноземних банків можна віднести:

- 1) зосередження більших ресурсів на максимальній деталізації та розподілі тих показників адміністративних витрат банків, котрі є більш релевантними для аналізу (на прикладі банків Іспанії);
- 2) подальше впровадження АВС-аналізу як загальноновизнаного інструменту аналізу адміністративних витрат банків;

- 3) здійснювати постійний моніторинг загального рівня адміністративних витрат, не обмежуючись їх одноразовою оптимізацією;
- 4) звернення уваги на «проактивні» статті скорочення адміністративних витрат;
- 5) впровадження сучасної практики оптимізації процесів у сфері ІТ та перейняття сучасних шляхів оптимізації, визнаних у світі.

Слушним для України може стати досвід банків Іспанії, а саме максимальна концентрації звітності з управління адміністративними витратами на найбільш важливіших з точки зору стратегічного аналізу сегментах. При алокації адміністративних витрат на регіональну мережу не обмежуватись 1-2 загальними драйверами, а використовувати щонайменш 3-4 відповідно до виду витрат чи «зважувати» їх на питому критичність у використанні. Наприклад, можна запропонувати телекомунікаційні витрати (зв'язок СЕП, супутникові канали) розподіляти не лише за наявністю на відділенні, але й відповідно ступеню використанню чи критичну необхідність у роботі тощо. Проте це стосується лише суттєвих витрат (більше 1% загального об'єму). В той же час необхідно спрощувати процедури алокації за такими витратами, що не впливають суттєво на результат діяльності та є складними у підрахунку частки при розподілі.

Отже, передумовами оптимізації адміністративних витрат банків України та світу стала світова фінансова криза 2008-2009 років, нераціональність побудови бізнес-процесів та негативні прогнози розвитку економіки у найближчі роки. При цьому, на сучасному етапі методи управління адміністративними витратами в банках світу, виходячи з аспектів нашого дослідження є більш комплексними та проактивними, аніж в Україні.

Література:

1. Аналітичний огляд консалтингового агентства «Accenture» №1. Доступне з:

<http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture-HPB-CostReduction-Brochure-FINAL.pdf>

2. Аналітичний огляд консалтингового агентства «Deloitte». Доступне з:

https://www.deloitte.com/view/en_us/us/e0b2773b93912210VgnVCM100000ba42f00aRCRD.htm

3. Аналітичний огляд консалтингового агентства «Accenture» №2. Доступне з:

http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture_Banking_Cost_Management_Survey.pdf

4. Аналітичний огляд консалтингового агентства «FIS Consulting Services». Доступне з:

<http://www.fisglobal.com/ucmprdpub/groups/public/documents/document/c007124.pdf>

5. *IT cost survey for Swiss banks 2013 IT cost survey for Swiss banks 2013.*

Доступне з: www.itopia.ch/.../IT_cost_survey_2013_v1.pdf

6. GADNER M., LAMMERS L. [2008]: "Cost accounting in large banks", *Management Accounting [US]*, vol.29, no.10, April, p.34-39.

7. INNES J., MITCHELL F. [2007]: "The application of activity-based costing in the United Kingdom's largest financial institutions", *The service industries journal*, vol.17, no.1, January, p.190-203.

8. Carenys J., Xavier S. [2008]: " Costing the Banking Services: A Management Accounting Approach", *Journal of Money, Investment and Banking*, Issue 6 (2008), p.34-53.

9. Gottfredson Mark. *The Breakthrough Imperative: How the Best Managers Get Outstanding Results. 1-st ed.*, 2008, Collins, 370 p.

10. Исаев А. Какие ИТ интересуют украинских банкиров / А. Исаев // *Финансовые услуги*. - № 5-6/2010, С. 23-25.

References:

1. *Analychnyy ohlyad konsal'tynhovoho ahent-stva «Accenture» № 1.* Dostupne z: <http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture-HPB-CostReduction-Brochure-FINAL.pdf>

2. *Analychnyy ohlyad konsal'tynhovoho ahent-stva «Deloitte».* Dostupne z: https://www.deloitte.com/view/en_us/us/e0b2773b93912210VgnVCM100000ba42f00aRCRD.htm

3. *Analychnyy ohlyad konsal'tynhovoho ahent-stva «Accenture» № 2.* Dostupne z: http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture_Banking_Cost_Management_Survey.pdf

4. *Analychnyy ohlyad konsul'tatsiynoho ahentstva «FIS Consulting Services».* - Dostupne z: <http://www.fisglobal.com/ucmprdpub/groups/public/documents/document/c007124.pdf>

5. *IT cost survey for Swiss banks 2013 IT cost survey for Swiss banks 2013.*

Доступне з: www.itopia.ch/.../IT_cost_survey_2013_v1.pdf

6. GADNER, M., LAMMERS, L.[2008]: "Cost accounting in large banks", *Management Accounting [US]*, vol. 29, no.10, April, p. 34-39.

7. INNES J., MITCHELL F. [2007]: "The application of activity-based costing in the United Kingdom's largest financial institutions", *The service industries journal*, vol.17, no.1, January, p.190-203.

8. Carenys J., Xavier S. [2008]: " Costing the Banking Services: A Management Accounting Approach", *Journal of Money, Investment and Banking*, Issue 6 (2008), p.34-53.

9. Gottfredson Mark. *The Breakthrough Imperative: How the Best Managers Get Outstanding Results. 1-st ed.*, 2008, Collins, 370 p.

10. Ysaev A. Kakye YT ynteresuyut ukraynskykh bankyrov / A. Ysaev // *Fynansovye usluhy*. - № 5-6/2010, S. 23-25.

УДК 332.21

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЗА 2013 - 2014 РОКИ

кандидат економічних наук, Козлова В. Я.

Приазовський державний технічний університет, Україна, Маріуполь

Дослідження стану Земельного кодексу України проводилося за період 2013 - 2014 роки. Було встановлено, що система раціонального використання земель повинна мати природоохоронний, ресурсозберігаючий, відтворювальний характер і передбачати збереження ґрунтів, обмеження негативної дії на них, а також на рослинний і тваринний світ, геологічні породи, водні джерела і інші компоненти довкілля.

Державні органи здійснюють необхідні заходи у рамках міжнародних, державних і регіональних програм по охороні земель.

Залежно від якості земель, їх цінності і розташування їм привласнюють певний статус. У державному акті вказано, в яких цілях можна використовувати цю конкретну ділянку. У ст. 19 Земельного кодексу України виділяються категорії земель за цільовим призначенням.

Створення земельного кадастру є одним із складової земельної реформи в Україні і є налагодженою системою обліку і реєстрації земельних ділянок, що створило найбільше проблеми землевласникам і землекористувачам в Україні.

Ключові слова: Земельний кодекс, земельний кадастр, землекористувач, лісокористувач, земельні ресурси, критерії грошової оцінки земель, довгострокова програма розвитку.

Козлова В.Я. Исследование Земельного кодекса Украины за 2013 – 2014 годы / Приазовский государственный технический университет, Украина, Мариуполь

Исследование состояния Земельного кодекса Украины проводилось за период 2013 – 2014 годов. Было установлено, что система рационального использования земель должна иметь природоохранный, ресурсосберегающий, воспроизводственный характер и предусматривать сохранение почв, ограничение негативного воздействия на них, а также на растительный и животный мир, геологические породы, водные источники и другие компоненты окружающей среды.

Государственные органы осуществляют необходимые меры в рамках международных, государственных и региональных программ по охране земель.

В зависимости от качества земель, их ценности и расположения им присваивают определенный статус. В государственном акте указано, в каких целях можно использовать данный конкретный участок. В ст. 19 Земельного кодекса Украины выделяются категории земель по целевому назначению.

Создание земельного кадастра является одной из составляющей земельной реформы в Украине и является налаженной системой учета и регистрации земельных участков, что создало больше всего проблем землевладельцам и землепользователям в Украине.

Ключевые слова: Земельный кодекс, земельный кадастр, землепользователь, лесопользователь, земельные ресурсы, критерии денежной оценки земель, долгосрочная программа развития.

Kozlova V. Ya. Research of the Landed code of Ukraine for 2013 - 2014 / of the Priazovsky state technical university, Ukraine, Mariupol

Research of the state of the Landed code of Ukraine was conducted for period 2013 - 2014 years. It was set that the system of the rational use of earths must have nature protection, resource-saving, reproduction character and foresee maintenance of soils, limitation of negative influence on them, and also on the vegetable and animal world, geological breeds, aquatic sources and other components of environment.

Public organs carry out necessary measures within the framework of the international, state and regional programs on the guard of earths.

Depending on quality of earths, their values and locations appropriate certain status them. It is indicated in a state act, in what aims it is possible to use this concrete area. In an item 19 the Landed code of Ukraine the categories of earths are distinguished on the having a special purpose setting.

Creation of the landed cadaastre is one of the making landed reform in Ukraine and is the put right system of account and registration of low lands, that created most problems to the landed interests and землепользователям in Ukraine.

Key words: the Landed code, landed cadaastre, land user, forest user, landed resources, criteria of money estimation of earths, long-term program of development.

Вступ. Актуальність теми обумовлена негативними явищами, притаманними системі правового регулювання використання, охорони та відтворення земель в Україні та кризовим станом земельних ресурсів України.

Вдосконалення правового регулювання земельних відносин в Україні має бути спрямоване на покращення стану земельних ресурсів, який пов'язується із оптимізацією структури землекористування, що вимагає розуміння суті даного поняття. Дослідженням оптимізації структури землекористування в Україні займалися Котикова О. І., П. Ф. Кулинич, А. Г. Мартин, В. М. Кривов, А. Я. Сохнич, А. М. Третяк, О. О. Погрібний, В. Ф. Опришко, В. І. Семчик та інші вчені. Проте до сьогодні питанням комплексного правового забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні належна увага не приділялась.

Метою даної статті є дослідження чинного законодавства України, положень правової доктрини та спеціальної літератури для з'ясування

сутності оптимізації структури землекористування за законодавством України.

Земельний кодекс України (ЗКУ) - нормативно-правовий акт, що кодифікує, є основним джерелом земельного права в Україні. ЗКУ, так само, як і інші закони, створений з метою раціонального використання і охорони земель [3, с. 24].

Земельний кодекс України покликаний стати інтегруючою і засадничою складовою частиною для становлення і розвитку вітчизняного земельного законодавства. Проте, незважаючи на всеосяжний характер, його мета не зводиться до вичерпної, повної і детальної регламентації усіх без виключення громадських земельних стосунків. Він не є єдиним нормативним регулювальником вказаних стосунків. Різноманіття останніх об'єктивно обумовлює необхідність детальнішої їх регламентації, деталізації окремих положень за рахунок додаткових, спеціальних законів і підзаконних нормативно-правових актів. У зв'язку з цим в ній, разом з нормами прямої дії, закріплені і посилальні норми. У Земельному кодексі знаходиться значна кількість посилань, зокрема на закони, якими додатково повинні регулюватися земельні стосунки. Деталізація принципів положень Земельного кодексу здійснюється і на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Крім того, оскільки земельні стосунки в процесі реалізації земельної реформи знаходяться в постійному розвитку, це об'єктивно вимагає обліку відповідних тенденцій в законодавчому забезпеченні удосконалення їх правового регулювання і на рівні самого Земельного кодексу шляхом внесення до нього змін і доповнень.

З урахуванням підсумків проведення нормативної грошової оцінки земель населених пунктів в 2013 році Госземагенція України відновило дані Довідника показників нормативної грошової оцінки земель населених пунктів після усіх регіонів України, і доповнили графічну частину за станом на 1 січня 2014 року. Ще в 2013 році в Україні на 100% завершено проведення нормативної грошової оцінки земель усіх населених пунктів відповідно до статті 13 Закону України "Про оцінку земель" [2, с. 34 - 50].

Чергове оновлення даних Довідника відбулося за результатами проведення нормативної грошової оцінки земель населених пунктів в I кварталі поточного року.

Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження критеріїв, по яких оцінюється міра ризику від здійснення господарської діяльності і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) за топографо-геодезичною і картографічною діяльністю Державним агентством земельних ресурсів" від 27 листопада 2013 № 976 [6, с. 97 - 132]. Критеріями, по яких оцінюється міра ризику від здійснення господарської діяльності і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) за топографо-геодезичною і картографічною діяльністю, являються:

- види виконуваних топографо-геодезичних і картографічних робіт;

- дотримання вимог законодавства у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності.

Ця постанова набула чинності 24.01.2014.

Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення відносно зміни кола осіб, які складають протоколи про адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів» розроблений з метою удосконалення регулювання земельних стосунків [4].

Проектом Закону пропонується внести зміни до статей 221, 242-1 і 244 Кодексу України про адміністративні правопорушення і встановити, що у справах про адміністративні правопорушення за порушення терміну узгодження (відмови в узгодженні) документації по землеустрою, за порушення законодавства про Державний земельний кадастр протоколи складають органи внутрішніх справ, а розглядають такі справи міські або районні суди (судді).

З метою визначення регламенту інформаційної взаємодії Госземагенції України і Гослісагенції України з питань Державного земельного кадастру і Державного лісового кадастру Міністерством аграрної політики і продовольства України розроблений проект наказу Мінагрополітики України «Про затвердження Регламенту інформаційної взаємодії Госземагенції України і Гослісагенції України з питань державного земельного кадастру і Державного лісового кадастру», який був опублікований для обговорення 28.01.2014 [9].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволу на переведення земельних лісових ділянок в нелісові землі в цілях, пов'язаних з веденням лісового господарства, без їх вилучення у постійного лісокористувача або відмови в його видачі, переоформленні, видачі дубліката вказаного дозволу» від 18 грудня 2013 № 982 [6, с. 154 – 169]. Постановою затверджений Порядок видачі дозволу на переведення земельних лісових ділянок в нелісові землі в цілях, пов'язаних з веденням лісового господарства, без їх вилучення у постійного лісокористувача або відмови в його видачі, переоформленні, видачі дубліката вказаного дозволу. Порядок визначає процедуру видачі органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, територіальними органами Гослісагенції за узгодженням з органом виконавчої влади з питань охорони природного довкілля Автономної Республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими адміністраціями дозволу на переведення земельних лісових ділянок в нелісові землі в цілях, пов'язаних з веденням лісового господарства, без їх вилучення у постійного лісокористувача або відмови в його видачі, переоформленні, видачі дубліката вказаного дозволу.

Від 17 лютого 2014 року Міністерство аграрної політики і продовольства України приступило до розробки довгострокової Концепції розвитку сільських територій до 2025 року [7]. Зокрема, її особливість

полягатиме в наданні територіальним громадам можливості самостійно визначати напрями свого розвитку. Питання розвитку українського села є пріоритетним для керівництва держави. Тому Міністр аграрної політики і продовольства тримає його на особистому контролі. У зв'язку з цим відомство приступило до розробки Концепції розвитку сільських територій до 2025 року, яка повинна забезпечити максимальний розвиток сіл усіх регіонів. І така довгострокова програма розробляється в Україні уперше.

Основою цієї концепції є надання територіальним громадам можливості самостійно визначати напрями свого розвитку. В той же час, будуть враховані кліматичні і інші важливі особливості кожної з територій, що дозволить більш продуктивно вирощувати сільськогосподарську продукцію.

Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів відносно питань оцінки земель» [5] розроблений з метою виключення із законодавчих актів України виду робіт за економічною оцінкою земель, як такого, які не є актуальним в сучасних соціально - економічних умовах виробництва і узгодження норм Земельного кодексу України і Закону України "Про оцінку земель» у частині випадків проведення грошової оцінки земель. Він був опублікований до обговорення 06.02.2014.

Державна агенція земельних ресурсів України видало Наказ від 17.02.2014 «Про утворення комісії з перегляду регуляторних актів, прийнятих в 2012 - 2013 роках, розробником яких було Госземагенція України» [8], а на початку року, навпаки, були виведені із служби земельні комісії, які були названі корупційними органами колективної безвідповідальності. До складу таких комісій входили близько десяти представників різних державних органів, які часто не мали прямого відношення до узгодження конкретної ділянки (санітарно-епідеміологічної служби, органів охорони культурної спадщини і так далі). Нез'явлення одного представника зривало засідання, а громадяни, не давши хабара, могли роками ходити по колу.

За станом на 5.03.2014 до бюджетів постуило 17 млн. грн. в порядку відшкодування втрат сільського і лісогосподарського виробництва. З початку року з сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва вилучено 139,03 га земель, з них 134,47 га (96,7%) – сільськогосподарські угіддя і 4,56 га (3,3%) - лісові угіддя. Нараховані втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва в сумі 8,1 млн гривен. На даний момент використано 122,2 тис. гривен. З них: на розробку робочих проектів землеустрою по охороні земель - 7,5 тис. грн. (6,1%), на проведення нормативної грошової оцінки земель - 95,7 тис. грн. (78,3%), на інвентаризацію земель - 18,7 тис. грн. (15,3%), на інші заходи - 0,3 тис. гривен (0,3%) [9].

На сьогодні в Україні на спеціальних рахунках відповідних місцевих рад знаходиться 547,1 млн грн., що постуили в порядку відшкодування втрат сільського і лісогосподарського виробництва. З них на депозитних рахунках в установах банку - 88,8 млн гривен.

Лист Міністерства юстиції України «Про проведення державної реєстрації і інших прав на нерухоме майно, які підлягають реєстрації» від 12.02.2014 №13.1-32/46 було оголошено і набуло чинності з 14.03.2014. Міністерство юстиції України надає деякі роз'яснення у зв'язку з набуттям чинності Постанови Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 № 868 «Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень, і Порядку надання інформації з Державного реєстру прав на нерухоме майно» [10].

Проект Закону про внесення змін до Земельного і Лісового кодекси України відносно змісту охоронних зон об'єктів передачі електричної енергії №4436 від 13.03.2014 [11]. Законопроектом пропонується внести зміни до Земельного і Лісового кодекси для чіткого розмежування відповідальності електропередавальних організацій, суб'єктів господарювання, місцевих органів виконавчої влади і громадян, що мають у власності лісу, багаторічні насадження, земельні ділянки за змістом охоронних об'єктів передачі електричної енергії (у тому числі повітряних ліній електропередачі, підземних кабельних ліній електропередачі, трансформаторних підстанцій, розподільних пунктів і пристроїв) відповідно до вимог законодавства з метою зменшення (попередження) шкоди від їх аварійних відключень.

Практичне значення і цільова спрямованість проекту Закону полягає в зменшенні судової тяганини при визначенні винуватців в спричиненні шкоди, закріпленні відповідальності лісів, багаторічних насаджень, земельних ділянок за своєчасне усунення порушень в охоронних зонах об'єктів передачі електричної енергії і створенні можливості попередження виникнення аварійних ситуацій, впорядкуванні отримання спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів при здійсненні робіт в охоронних зонах електричних мереж.

Висновки. Охорона земель включає систему правових, організаційних, економічних і інших заходів, спрямованих на їх раціональне використання, запобігання необґрунтованому вилученню земель з сільськогосподарського обороту, захист від шкідливих антропогенних дій, а також на відтворення і підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного і історико-культурного призначення.

Охорона земель здійснюється на основі комплексного підходу до угідь як до складних природних утворень (екосистемам) з урахуванням цілей і характеру їх використання, зональних і регіональних особливостей.

Система раціонального використання земель повинна мати природоохоронний, ресурсозберігаючий, відтворювальний характер і передбачати збереження ґрунтів, обмеження негативної дії на них, а також на рослинний і тваринний світ, геологічні породи, водні джерела і інші компоненти довкілля.

Державні органи здійснюють необхідні заходи у рамках міжнародних, державних і регіональних програм по охороні земель.

Залежно від якості земель, їх цінності і розташування їм привласнюють певний статус. У державному акті вказано, в яких цілях можна використовувати цю конкретну ділянку. У ст. 19 Земельного кодексу України виділяються категорії земель за цільовим призначенням.

Створення земельного кадастру є одним із складової земельної реформи в Україні і є налагодженою системою обліку і реєстрації земельних ділянок, що створило найбільше проблеми землевласникам і землекористувачам в Україні.

Література:

1. *Земельний кодекс України*. - Х.: Одиссей, 2013. - 136 с.
2. *Закону України "Про оцінку земель"*. ВВР, 2004, № 15, ст. 229.
3. *Основи земельного права. Підручник*. - К., 2000.
4. *Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення відносно зміни кола осіб, які складають протоколи про адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів» / Державне агентство земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/ru/hromadske-obhovorennia-proektiv-normatyvno-pravovukh-aktiv/607.html>*
5. *Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів відносно питань оцінки земель» / Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc6_current?id=&pid069=151*
6. *Земельне законодавство України: Зб. нормат.-прав. актів*. - К.: Істина, 2004. - 288 с.
7. *Уряд готує концепцію розвитку сільських територій до 2025 року / Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246957761&cat_id=244276429*
8. *Наказ «Про утворення комісії з перегляду регуляторних актів, прийнятих в 2012 - 2013 роках, розробником яких було Госземагенція України» / Державне агентство земельних ресурсів України, Наказ від 17.02.2014 № 46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-utvorennja-komisiyi-z-peregljadu-reguljatornih-aktiv-pri-doc181363.html>*
9. *Державне агентство земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/ru/>*
10. *Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень, і Порядку надання інформації з Державного реєстру прав на нерухоме майно» / Постанови Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 № 868 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/868-2013-%D0%BF>*

11. Проект Закону про внесення змін до Земельного і Лісового кодексу України відносно змісту охоронних зон об'єктів передачі електричної енергії / Проект Закону Верховної Ради №4436 від 13.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish/article;jsessionid=FA8675D9D125BE6130A923FBED648DF0?art_id=53215&cat_id=48830

References:

1. Land Code of Ukraine. - Н .: Odyssey, 2013. - 136 p.
2. Of the Law of Ukraine "On Land Valuation." BD, 2004, № 15, art. 229.
3. Principles of land law. Textbook. - К., 2000.
4. Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences with respect to changes in the circle of people that make up protocols on administrative violations in the field of natural resources" / State Agency of Land Resources of Ukraine [electronic resource]. - Mode of access: <http://land.gov.ua/ru/hromadske-obhovorennia-proektiv-normatyvno-pravovykh-aktiv/607.html>
5. Draft Law of Ukraine "On amendments to some legislative acts with respect to the assessment of the land" / Official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine [electronic resource]. - Access: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc6_current?id=&pid069=151
6. Land Legislation of Ukraine: Collection regulations. - К .: Truth, 2004 - 288.
7. The government is preparing a concept of rural development 2025 / Government portal [electronic resource]. - Mode of access: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246957761&cat_id=244276429
8. Decree "On establishment of the Commission on the revision of regulations adopted in 2012 - 2013, which was the developer State land agency Ukraine» / State Agency of Land Resources of Ukraine, Order of 17.02.2014 № 46 [electronic resource]. - Mode of access: <http://document.ua/pro-utvorennja-komisiyi-z-peregljadu-reguljatornih-aktiv-pri-doc181363.html>
9. The State Agency of Land Resources of Ukraine electronic resource]. - Mode of access: <http://land.gov.ua/ru/>
10. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Procedure of state registration of rights to immovable property and their encumbrances, and procedures for providing information on the State Register of Rights to Immovable Property" / Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on October 17, 2013 № 868 [electronic resource]. - Mode of access: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/868-2013-%D0%BF>
11. Draft Law on Amendments to the Land and Forest Code of Ukraine concerning the content protection zones of electricity transmission facilities / draft law in Parliament on 03.13.2014 №4436 [electronic resource]. - Mode of access: http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish/article;jsessionid=FA8675D9D125BE6130A923FBED648DF0?art_id=53215&cat_id=48830

УДК: 339.37:658

КЛЮЧОВІ ДРАЙВЕРИ ЦІННОСТІ ПІДПРИЄМСТВА РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ

Розман А. М.

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, Чернівці

У статті здійснено аналіз основних чинників, які максимізують цінність підприємства роздрібною торгівлю. На основі дослідження особливостей та сучасних тенденції розвитку роздрібною торгівлю України виявлено ключові драйвери цінності підприємства роздрібною торгівлю в розрізі 4 складових (фінансової, клієнтської, партнерської та людського капіталу). Запропоновано систему показників, що дозволяють кількісно оцінити цінність підприємства роздрібною торгівлю з точки зору власників, споживачів, партнерів та працівників. Досліджено взаємозв'язок та взаємний вплив драйверів цінності підприємства роздрібною торгівлю.

Ключові слова: драйвер цінності, підприємство роздрібною торгівлю, фінансова складова цінності, клієнтська складова цінності, партнерська складова цінності, цінність людського капіталу.

Розман А. М. Ключевые драйверы ценности предприятия розничной торговли / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, Черновцы

В статье осуществлен анализ основных факторов, которые максимизируют ценность предприятия розничной торговли. На основе исследования особенностей и современных тенденций развития розничной торговли Украины выявлены ключевые драйверы ценности предприятия розничной торговли в разрезе 4 составляющих (финансовой, клиентской, партнерской и человеческого капитала). Предложена система показателей, позволяющих количественно оценить ценность предприятия розничной торговли с точки зрения владельцев, потребителей, партнеров и сотрудников. Исследована взаимосвязь и взаимное влияние драйверов ценности предприятия розничной торговли.

Ключевые слова: драйвер ценности, предприятие розничной торговли, финансовая составляющая ценности, клиентская составляющая ценности, партнерская составляющая ценности, ценность человеческого капитала.

Rozman A. M. Key value drivers of retail enterprise / Chernivtsi Trade and Economics Institute, Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine, Chernivtsi.

The article presents analysis of main factors that maximize value of retail enterprise. Based on the study of features and modern trends in the development of Ukrainian retail sector key value drivers of retailers in terms of 4 components (financial, customer, partner and human capital) were identified. The system of indicators to quantify the value of retailers in terms of owners, customers, partners

and employee was proposed. The interrelation and mutual influence of retail enterprise's value drivers was explored.

Keywords: value driver, retail enterprise, financial component of value, client component of value, partner component of value, value of human capital.

Постановка проблеми. В сучасних реаліях українські підприємства роздрібної торгівлі, незважаючи на складні умови функціонування, такі як посилення конкуренції на ринку товарів та послуг, швидкий ріст міжнародних торговельних мереж, кризові явища в економіці, політична нестабільність, відіграють важливу роль у розвитку потенціалу Української держави, сприяючи активізації виробництва споживчих товарів, розширенню міжрегіональних та міжнародних господарських зв'язків, підвищенню якості життя населення. Глобалізаційні процеси, що пронизують усі сфери суспільства, призводять до необхідності осмислення взаємозв'язків інтересів основних учасників, зацікавлених у результатах функціонування підприємства роздрібної торгівлі: споживачів продукції, постачальників, власників та персоналу, а також застосування проактивного механізму ціннісно-орієнтованого управління, визнаного академічним та бізнес-середовищем ключовою управлінською парадигмою. Управління, цільовою спрямованістю якого є максимізація створюваної цінності, може бути ефективним лише за умови чіткого розуміння впливу факторів, які є рушійною силою цього процесу – драйверів цінності. У зв'язку з цим актуалізується завдання виявлення ключових драйверів цінності українських підприємств роздрібної торгівлі та пошуку шляхів ефективного впливу на них з метою підвищення цінності торговельних підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базові положення ціннісно-орієнтованого управління сформульовані у працях А. Раппапорта [1], Б. Стюарта [2], Дж. Найта [3], Дж. Донована [4], А. Котарі [5] та ін. Серед українських та російських науковців теоретичні передумови формування ціннісно-орієнтованого управління вивчали М. Бойко [6], Д. Волков [7], О. Мендрул [8], М. Чумаченко [9] та ін. У дослідженнях Т. Коупленда [10], Дж. Вудкока [11], Р. Міллса [12], А. Блека [13], Р. Каплана [14] визначено поняття «драйвер цінності», а також обґрунтовано важливість вивчення основних чинників, які сприяють максимізації цінності підприємства. В. Гронендаль [15] визначив фактори, які негативно впливають на цінність підприємства.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття. Незважаючи на значну кількість напрацювань, присвячених чинникам генерування цінності, на даному етапі залишаються малодослідженими ключові драйвери цінності підприємств роздрібної торгівлі.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є визначення тих факторів, які найбільш суттєво впливають на цінність підприємства роздрібної торгівлі, сприяючи її максимізації.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити особливості та сучасні тенденції розвитку роздрібної торгівлі України;
- виявити та систематизувати ключові драйвери, що визначають цінність підприємства роздрібної торгівлі;
- запропонувати на їх основі показники, які дозволять здійснювати вимірювання цінності підприємства роздрібної торгівлі.

Виклад основного матеріалу статті. Передумовою ефективного ціннісно-орієнтованого управління підприємством роздрібної торгівлі є глибоке розуміння того, які саме параметри діяльності фактично визначають його цінність – ключових драйверів цінності. Виявлення факторів формування цінності є необхідним для з'ясування спрямованості їх дії, ступеня керованості та сили впливу на цінність підприємства. Ключові драйвери цінності є основою ціннісно-орієнтованих управлінських рішень, спрямованих та максимізацію цінності підприємства.

Розуміння ключових драйверів цінності підприємства роздрібної торгівлі є важливим з двох причин. По-перше, поняття цінності є суб'єктивним, що унеможливорює прямий вплив на неї керівництва підприємства. Змінювати цінність можливо лише за допомогою тих параметрів, які піддаються управлінському впливу – наприклад, задовольняючи потреби споживачів, оптимізуючи собівартість, здійснюючи капітальні вкладення і т.д. По-друге, виокремлення та деталізація факторів цінності підприємства роздрібної торгівлі допомагає керівникам вищого рівня управління отримати чітке розуміння процесу створення цінності на всіх етапах ланцюга цінності та встановити критерії оцінювання його ефективності.

Аналіз наукових джерел засвідчує відсутність у сучасній теорії ціннісно-орієнтованого управління єдиного підходу до групування основних драйверів цінності підприємства. Це пов'язано з різним трактуванням науковцями цільової спрямованості ціннісно-орієнтованого управління підприємством. Зокрема, дослідники, які наголошують на важливості максимізації акціонерної цінності [1, 16] акцентують на фінансових та пов'язаних з ними факторах генерування цінності (операційних, інвестиційних). Вчені, які орієнтують на створення цінності для всіх ключових учасників, зацікавлених у результатах функціонування підприємства [6, 14, 17], розширюють даний перелік детермінантами, пов'язаними з інтересами споживачів, працівників, постачальників та ін. Оскільки відповідно до сучасної парадигми управління пріоритетним є відкрито-системний підхід до розуміння підприємства, основою якого є активна взаємодія із чинниками зовнішнього середовища, на думку автора, при визначенні драйверів цінності підприємства роздрібної торгівлі необхідно враховувати всіх ключових суб'єктів, які мають вплив на підприємство (споживачів продукції, постачальників, власників та персоналу).

Процес визначення драйверів цінності підприємства роздрібної торгівлі включає наступні етапи:

1 – розпізнавання (вивчення основних чинників, що впливають на цінність підприємства);

2 – встановлення пріоритетів (виявлення факторів, які здійснюють найвагоміший вплив на цінність підприємства);

3 – інституціоналізація (перетворення драйверів цінності на цільові нормативи діяльності підприємства).

Важливим є створення такої системи драйверів цінності, яка дозволить врахувати будь-які дії, що ведуть до підвищення цінності на всіх рівнях підприємства. Драйвери цінності повинні бути вимірюваними та знаходитися під впливом керівництва. Ключові драйвери цінності підприємства роздрібної торгівлі не є статичними, їх необхідно періодично переглядати і, відповідно, коректувати управлінські дії.

З метою виявлення основних чинників, що впливають на цінність підприємства ритейлу, здійснимо дослідження ключових *тенденцій*, що визначають сучасний стан *ринку роздрібної торгівлі України*.

Початок 2014 р. характеризується стрімким *погіршенням споживчих настроїв* українців – індекс споживчих настроїв впав до рівня 1 кв. 2011 р. (рис. 1), що свідчить про переважання в суспільстві негативних оцінок економічної ситуації та потенційне зниження споживчого попиту в наступних періодах.

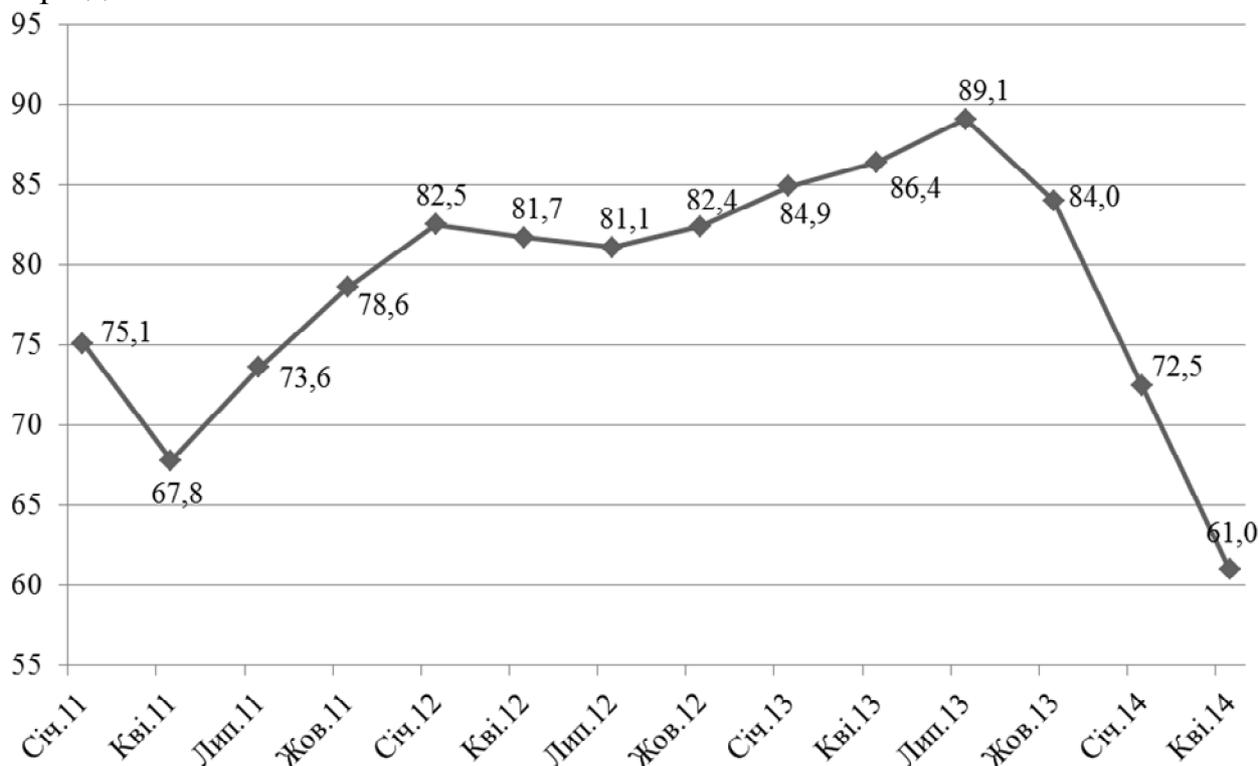

Рис. 1. Динаміка індексу споживчих настроїв українців у 2011 – 2014 рр. [18]

Споживачі почувають себе не впевнено, намагаються поводитися раціонально та обережно. Причиною цього стала політична нестабільність в

країні, загроза військового конфлікту, прогнозоване падіння ВВП на 3%, очікуване зростання інфляції на 12%, передбачуване скорочення номінальної зарплати на 5% [19]. Однак, незважаючи на погіршення настроїв, український споживач не схильний купувати найдешевше, якщо продукт є якісним чи відомої торговельної марки – він користуватиметься попитом (рис. 2).

У споживчому кошику пересічного українця переважають товари середньої цінової категорії (близько третини всіх покупок), частка товарів економ-класу у 2013 р. склала 24%, а товарів відомих торговельних марок та преміум-класу – 37%. Отже, можна зробити висновок, що для українського

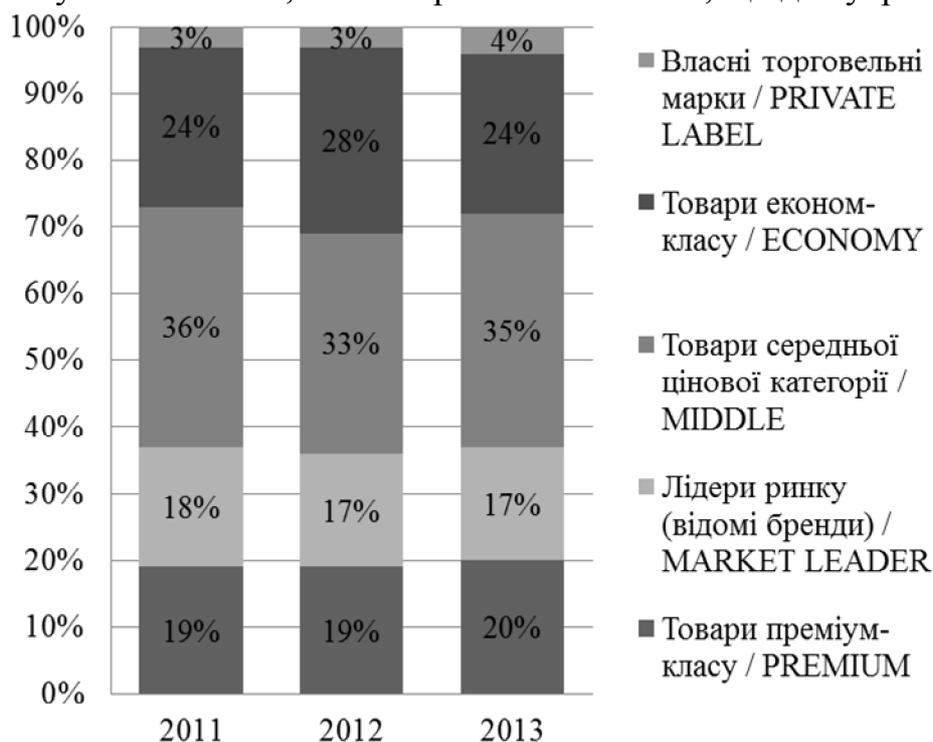

Рис. 2. Частка різних видів товарів у структурі покупок українського споживача у 2011 – 2013 рр. [20]

споживача *ціна не є визначальною характеристикою продукту*, вагому роль відіграють *якість товару/послуги та репутація бренду*.

Найпопулярнішими місцями здійснення покупок у 2013 р. стали ринки (39%), спеціалізовані магазини (27%) та сучасні формати торгівлі, такі як гіпермаркети, супермаркети, дискаунтери (22%) (рис. 3).

Як видно з рис. 3, з кожним роком зростає популярність сучасних форматів торгівлі і зменшується частка таких торгових каналів, як ринок та вулична торгівля. За період 2004-2013 рр. залишилася незмінною частка традиційної торгівлі (магазини «біля дому» та спеціалізовані магазини), частка покупців, які постійно здійснюють покупки на ринку, зменшилася на 9%, а популярність гіпермаркетів, супермаркетів та дискаунтерів зросла на 11%.

На ринку товарів повсякденного споживання зростає частка супермаркетів та дискаунтерів (рис. 4).

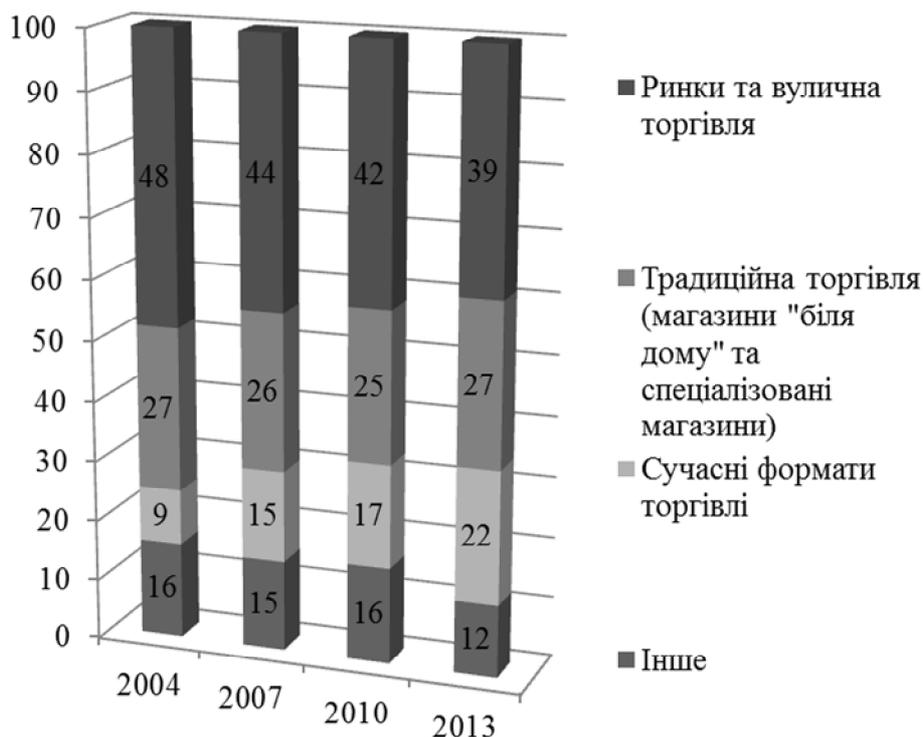

Рис. 3. Частки торгових каналів на ринку роздрібної торгівлі в Україні у 2004-2013 рр. [20]

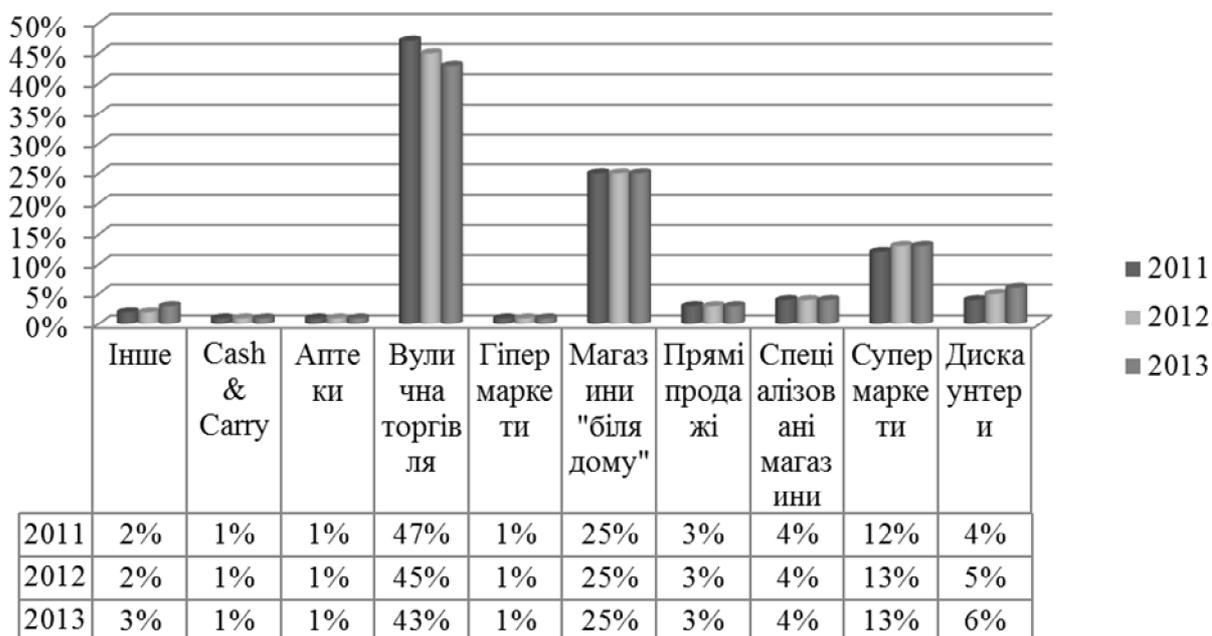

Рис. 4. Популярність торгових каналів розповсюдження товарів повсякденного споживання в Україні у 2011 – 2013 рр. [20]

Рис. 4 ілюструє динаміку популярності різних торгових каналів розповсюдження товарів повсякденного споживання серед українських споживачів: у 2013 р. порівняно з 2011 р. спостерігається зростання частки покупців супермаркетів (+1%) та дискаунтерів (+2%), з одночасним

зменшення частки охочих здійснювати покупки на вулиці (-4%). Це свідчить про посилення ролі атмосфери здійснення покупок, зручності, широти асортименту, умов зберігання товарів.

У 2012-2013 рр. найвагомішу роль в українській економіці відігравали такі підприємства роздрібної торгівлі, як ТОВ «АТБ-маркет», ТПГ «Fozzy Group» та ТОВ «Епіцентр К», сукупний виторг яких на кінець 2013 р. склав 68,25 млрд. грн. (табл. 1).

Таблиця 1

**Найбільші підприємства роздрібної торгівлі України у 2012-2013 рр.
[21, 22]**

Підприємство	Дохід, млрд. грн.				Прибуток / збиток, млн. грн			
	2012	2013	Абсолютний приріст / зменшення, млрд. грн	Темп приросту %	2012	2013	Абсолютний приріст / зменшення, млн. грн	Темп приросту %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ТОВ «АТБ-маркет»	21,24	28,16	6,92	32,58	283,60	235,00	-48,60	-17,14
ТПГ «Fozzy Group»	21,92	23,55	1,63	7,44	0,00	0,00	0,00	-
ТОВ «Епіцентр К»	14,69	16,54	1,85	12,59	581,40	440,00	-141,40	-24,32
ТОВ «Metro Cash & Carry Україна»	10,12	9,39	-0,73	-7,21	-117,50	264,00	381,50	-324,68
ТОВ «Сав-Дистрибьюшн» («Фокстрот»)	8,62	7,52	-1,10	-12,76	-89,70	17,00	106,70	-118,95
ПАТ «Рітейл груп»	4,45	6,20	1,75	39,33	159,80	159,80	0,00	0,00
ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»	4,71	5,31	0,60	12,74	-97,60	-160,00	-62,40	63,93
ТОВ «Комфі Трейд»	4,24	4,50	0,26	6,13	20,00	0,00	-20,00	-100,00
ТОВ «Фудмаркет»	3,80	4,01	0,21	5,53	16,90	29,00	12,10	71,60
ТОВ «Еко-маркет»	3,09	3,63	0,54	17,48	0,20	1,00	0,80	400,00
ЗАТ «Фуршет»	6,76	3,50	-3,26	-48,22	-17,90	-11,00	6,90	-38,55

Як бачимо з табл. 1, найбільший дохід у 2013 р. отримали ТОВ «АТБ-маркет» (28,16 млрд. грн.), ТПГ «Fozzy Group» (23,55 млрд. грн.) та ТОВ «Епіцентр К» (23,55 млрд. грн.). Найвищий темп приросту доходу

продемонстрували у 2013 р. порівняно з 2012 р. ПАТ «Рітейл груп» (+39,33%), ТОВ «АТБ-маркет» (+32,58%) та ТОВ «Еко-маркет» (+17,48%) (рис. 5).

Рис. 5. Найбільші за обсягом виторгу підприємства роздрібної торгівлі України у 2012-2013 рр. [21, 22]

Найприбутковішими у 2013 р. стали ТОВ «Епіцентр К» (440 млн. грн.), ТОВ «Metro Cash & Carry Україна» (264 млн. грн.) та ТОВ «АТБ-маркет» (235 млн. грн.) (рис. 6).

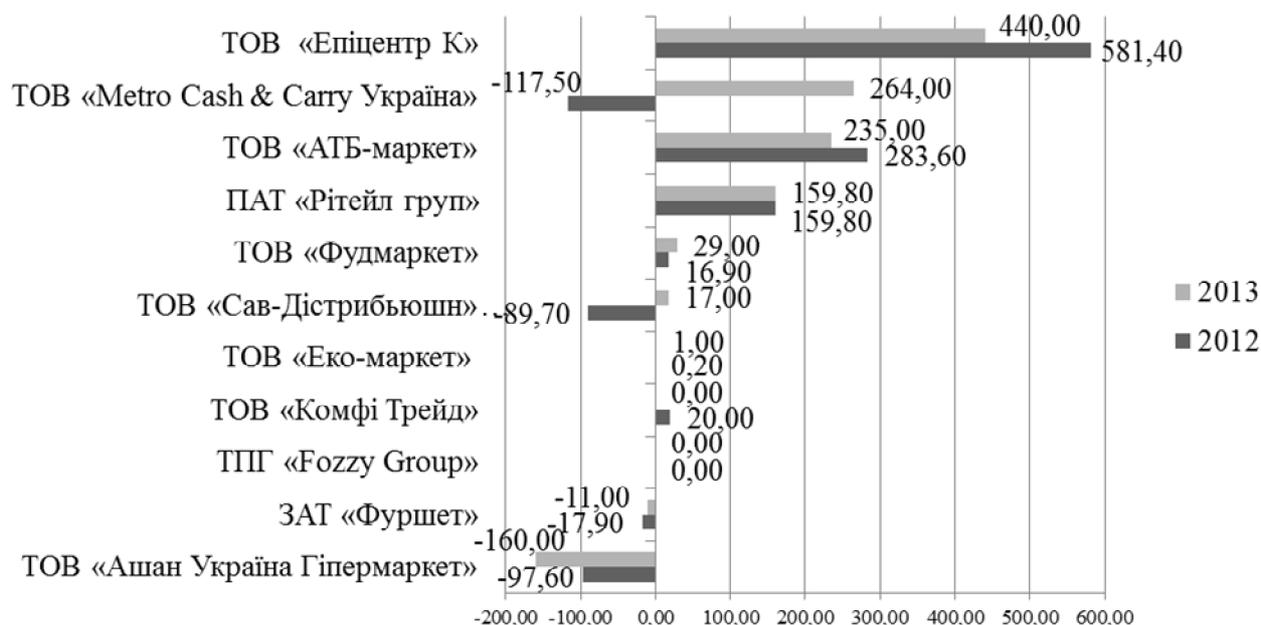

Рис. 6. Найбільш прибуткові підприємства роздрібної торгівлі України у 2012-2013 рр. [21, 22]

Спільною тенденцією майже всіх розглянутих підприємств (рис. 6), за виключенням ТОВ «Фудмаркет» та ТОВ «Сав-Дистрибьюшн», стало

скорочення обсягу отриманого у 2013 р. прибутку, порівняно з 2012 р., незважаючи на зростання доходу в цьому ж періоді. Це пов'язано з інфляційними процесами, зростанням собівартості товарів та послуг, а також із посиленням вимогливості споживачів. Задля утримування постійних клієнтів, торговельні підприємства розробляють програми лояльності, презентують акційні пропозиції, створюють інтернет-сторінки, щоб бути ближчими до покупців. Все це вимагає додаткових витрат і зменшує прибуток, який отримує торговельне підприємство.

Станом на кінець 2013 р. десять найбільших підприємств роздрібною торгівлі України володіли 2045 торговими точками (63% всіх магазинів різних форматів). Лідерами за кількістю магазинів серед продуктових ритейлерів стали ТОВ «АТБ-маркет» (829) та ТПГ «Fozzy Group» (452) (табл. 2).

Серед українських торговельних мереж найбільш ефективними, *на думку споживачів*, у 2013 р. стали ТОВ «Еко-маркет», ТОВ «АТБ-маркет» та ТОВ

Таблиця 2

ТОП-10 продуктових ритейлерів України за кількістю магазинів у 2012 – 2013 рр. [23]

№	Назва	Кількість торгових точок 2012 р.	Кількість торгових точок 2013 р.	Відхилення		Кількість магазинів, відкритих у 2013 р.	Кількість областей України, де є торгові точки ритейлера, 2013 р.
				Абсолютне	Відносне		
1	ТОВ «АТБ-маркет»	686	829	+ 143	+ 20,8%	143	17
2	ТПГ «Fozzy Group»	417	452	+ 35	+ 8,4%	42	25
3	ІГ «Volwest Group»	104	131	+ 27	+ 26,0%	39	11
4	ТОВ «Український ритейл»	102	121	+ 19	+ 18,6%	22	6
5	ЗАТ «Фуршет»	107	106	- 1	- 0,9%	2	21
6	ТОВ «Еко-маркет»	95	105	+ 10	+ 10,5%	11	13
7	ТОВ «ПАККО-холдинг»	95	97	+ 2	+ 2,1%	3	9
8	ЗАТ «Євротек»	66	69	+ 3	+ 4,6%	8	10
9	ПАТ «Рітейл груп»	63	69	+ 6	+ 9,5%	14	18
10	ТзОВ ТВК «Львівхолд»	62	66	+ 4	+ 6,5%	5	1

«Фора», індекси ефективності (Account Performance Index), яких склали відповідно 2,3; 2,4 та 2,7 [20]. Проаналізувавши ключові характеристики цих мереж (рис. 7), можна зробити висновок, що продуктові магазини-дискаунтери «АТБ-маркет» завойовують споживачів низькою ціною та цікавими акціями, супермаркети «Еко-маркет» - широким вибором свіжих

місцевих продуктів, дизайном, наявністю відомих торговельних марок та новинок, магазини біля дому «Фора» - відсутністю черг та якістю обслуговування.

Важливою тенденцією останніх років є активізація співпраці між підприємствами роздрібної торгівлі та постачальниками, зближення їх бізнес-пріоритетів. Учасники ринку роздрібної торгівлі почали усвідомлювати, що якість роботи кожного з них безпосередньо впливає на успіх бізнесу іншого.

Рис. 7. Ключові характеристики найефективніших торговельних мереж України у 2013 р. [20]

У таблиці 3 наведено результати оцінювання виробників та постачальників товарів якості співпраці з найвідомішими підприємствами роздрібної торгівлі України.

Таблиця 3

Підприємства роздрібної торгівлі України – переможці щорічної Національної премії «Retail-in-Ukraine» за результатами співпраці з виробниками та постачальниками товарів у 2010 – 2013 рр. [24-27]

Характеристики підприємств роздрібної торгівлі	Найкраще підприємство роздрібної торгівлі за відгуками виробників товарів та постачальників			
	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
1	2	3	4	5
Динаміка продажів	ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»	ТПГ «Fozzy Group»	ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»	ТОВ «АТБ-маркет»
Стабільність взаєморозрахунків	ТОВ «АТБ-маркет»	ТОВ «АТБ-маркет»	ТОВ «АТБ-маркет»	ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»

Професіоналізм команди	ТПГ «Fozzy Group»	ТПГ «Fozzy Group»	ТОВ «АТБ-маркет»	ТПГ «Fozzy Group»
Умови входу до мережі та маркетингова підтримка	ТОВ «МегаМаркет»	ТзОВ ТВК «Львівхолод»	ТОВ «МегаМаркет»	ТОВ «МегаМаркет»
Якість логістики	-	ТОВ «Ашан Україна Гіпермаркет»	ТПГ «Fozzy Group»	ТОВ «АТБ-маркет»

Аналізуючи дані таблиці 3 можна зробити висновок, що найбільш ефективно співпрацює з виробниками та постачальниками товарів мережа продуктових магазинів-дискаунтерів ТОВ «АТБ-маркет», яка за період 2010-2013 рр. була відзначена 6 нагородами у 4 номінаціях. Найсильнішою стороною ТОВ «АТБ-маркет» є стабільність взаєморозрахунків з партнерами. ТПГ «Fozzy Group» також встановила якісні зв'язки з партнерами, про що свідчать 5 відзнак за період 2010-2013 рр. Ця торгово-промислова група, до складу якої входять супермаркети «Сільпо», магазини самообслуговування формату «магазин біля дому» «Фора», оптового-роздрібні гіпермаркети cash&carry «Fozzy C&C», фармацевтичні супермаркети «Біла ромашка» та ін., є лідером у категорії «професіоналізм команди».

Цікавим є той факт, що ТОВ «АТБ-маркет» та ТОВ «Фора», як було зазначено вище, входять також у трійку найефективніших мереж України 2013 р. за відгуками споживачів. Це свідчить про взаємний вплив заходів із налагоджування співпраці з партнерами та дій, спрямованих на задоволення потреб споживачів.

Характерною тенденцією 2013 р. стали високі темпи росту продажів через *інтернет-канали*. За підрахунками фінансової компанії Fintime, оборот вітчизняного ринку інтернет-торгівлі у 2012 році досяг \$ 1,6 млрд, майже втричі перевищивши показники чотирирічної давності. Порівняно з 2011 р. обсяг ринку збільшився на 45% [28]. Підприємства роздрібною торгівлі продовжують посилювати онлайн-просування товарів та послуг з метою диверсифікації способів розповсюдження, а інтернет-магазини відкривають офф-лайн-майданчики для найбільш якісного задоволення запитів споживачів. Велика кількість українських інтернет-користувачів стали робити покупки в іноземних інтернет-магазинах: в 2012 році таких було 18%, в 2013 – вже 26%. В основному вони купували там одяг, аксесуари і подарунки, побутову/комп'ютерну техніку і електроніку, взуття. Основними причинами покупок за кордоном є: приваблива ціна, широкий асортимент товарів, їх якість та ексклюзивність [29].

Торгівля України займає одне з провідних місць за кількістю створених робочих місць – у 2013 р. у ній було зайнято 4,5 млн. чол., середній розмір заробітної плати склав 3010 грн., що на 255 грн. нижче середнього по Україні [30]. У 2013 р. до ТОП-25 найкращих роботодавців України за версією газети «Капітал» увійшли такі підприємства роздрібною торгівлі як ТОВ «Комфі

Трейд», ТОВ «Сав-Дистрибьюшн» («Фокстрот»), ТОВ «Епіцентр К» та ТОВ «Новус Україна». У таблиці 4 наведено основні характеристики цих підприємств.

Таблиця 4

Підприємства роздрібної торгівлі, які у 2013 р. увійшли до ТОП-25 найкращих роботодавців України за версією газети «Капітал» [31]

Підприємство	Рік заснування	Кількість працівників у 2013 р., чол.	Середній розмір заробітної плати у 2013 р., грн.	Переваги для працівників	
				Навчання та професійний розвиток	Соціальний пакет
1	2	3	4	5	6
ТОВ «Комфі Трейд»	2005	2700	5700	Електронна система дистанційного навчання, корпоративний університет, навчальні програми «Школа товарознавців», «Школа менеджерів», «Школа директорів», тренінги	Окрім стандартного набору фінансуються оздоровчі програми – відвідування басейну та футбольних тренувань
ТОВ «Сав-Дистрибьюшн» («Фокстрот»)	2003	10000	Залежить від показників результатів роботи (KPI)	«Школа директорів», освітня платформа «Електронний університет», проект «Технологія управління за цілями»	Стандартний
ТОВ «Епіцентр К»	2003	21331	4441	Програма отримання вищої освіти на пільгових умовах у Київському національному університеті будівництва та архітектури, тренінги на підприємствах-постачальниках, автоматизована система управління персоналом, програма наставництва для нових працівників, кадровий резерв	Окрім стандартних опцій включає медичне страхування, організацію харчування, надання путівок для оздоровлення, спецодяг
ТОВ «Новус Україна»	2008	4407	4270	Програма наставництва для нових працівників, професійне навчання, кадровий резерв	Стандартний

Дані, наведені у таблиці 4, ілюструють комплекс характеристик, що формують імідж привабливого роботодавця, головними з яких є програма соціальної підтримки та можливості кар'єрного розвитку.

Узагальнення розглянутих тенденцій ринку роздрібної торгівлі України дозволяє зробити висновок, що ті підприємства, які найбільш ефективно налагодили співпрацю з споживачами (рис. 7), постачальниками товарів (табл. 3) та працівниками (табл. 4), найбільш повно задовольнили їхні ціннісні очікування (ТОВ «АТБ-маркет», ТПГ «Fozzy Group», ТОВ «Епіцентр К»), увійшли до трійки найвпливовіших підприємств ритейлу за підсумками 2012-2013 рр. (табл. 1). Це свідчить про те, що успіх підприємства роздрібної торгівлі залежить від комбінації 4 важливих складових: фінансової, клієнтської, партнерської та людського капіталу, які піддаються управлінському впливу та можуть змінюватися залежно від цілей керівництва (рис. 8).

Фінансова складова описує ефективність обраної бізнес-моделі підприємства роздрібної торгівлі за допомогою традиційних фінансових індикаторів, тобто цінність, яку отримує власник внаслідок здійснення підприємницької діяльності.

Рис. 8. Основні складові цінності підприємства роздрібної торгівлі (запропоновано автором)

У таблиці 5 наведено показники, рекомендовані автором для характеристики фінансового аспекту діяльності підприємства ритейлу.

Таблиця 5

Фінансові показники, що визначають цінність підприємства роздрібною торгівлі для його власників (запропоновано автором)

Драйвери цінності	Можливі показники
Доходи	Товарообіг (товарообіг на квадратний метр торгової площі, товарообіг на 1 працівника в місяць і т.п.); валовий дохід; торговельна надбавка; кількість чеків; величина середнього чеку та ін.
Витрати	Собівартість реалізованої продукції; адміністративні витрати; витрати на збут; витрати на дослідження та розробки; втрати від знецінення запасів; витрати від участі в капіталі; витрати на франшизу; відрахування на соціальні заходи; амортизація та ін.
Прибуток	Чистий прибуток; рентабельність активів; рентабельність власного капіталу; рентабельність основних засобів; рентабельність продукції та ін.
Фінансова стійкість підприємства	Коефіцієнт фінансової залежності; коефіцієнт співвідношення власного і залученого капіталу; коефіцієнт інвестування; коефіцієнт прогнозу банкрутства; коефіцієнт структури залученого капіталу та ін.
Майновий потенціал підприємства	Загальна сума господарських засобів, що знаходяться в розпорядженні підприємства; частка основних засобів в активах; коефіцієнт зносу основних засобів, фондвіддача та ін.
Ділова активність підприємства	Оборотність активів; оборотність запасів; оборотність дебіторської заборгованості; оборотність кредиторської заборгованості та ін.
Стан торговельної мережі	Частка ринку; темп росту ринку; кількість торгових точок

Клієнтська складова характеризує створювану торговельним підприємством *споживчу цінність*, яка виявляється у ступені задоволення очікувань клієнтів та орієнтації підприємства на вивчення майбутніх пріоритетів споживачів. Перелік показників, який може бути використаний для вимірювання цінності, яку створює підприємство ритейлу для покупців, наведено у таблиці 6.

Таблиця 6

Показники, що визначають цінність підприємства роздрібною торгівлі для споживачів (запропоновано автором)

Драйвери цінності	Можливі показники
Товарний асортимент	Глибина асортименту; широта асортименту; насиченість асортименту; гармонійність асортименту; стійкість асортименту
Якість обслуговування	Індекс задоволеності клієнтів; кількість скарг; % лояльних споживачів; коефіцієнт впровадження прогресивних методів продажу товарів; коефіцієнт додаткового обслуговування покупців; коефіцієнт затрат часу покупця на обслуговування; середній час очікування покупця в

	черзі; пропускна здатність 1 каси та ін.
Ціна	Співвідношення цін підприємства та цін конкурентів в розрізі асортиментних позицій
Розташування підприємства	Розмір торговельної площі; кількість наявних місць для паркування; кількість транспортних маршрутів, прилеглих до торгової точки та ін.

Як вже зазначалося вище, стабільне функціонування підприємства роздрібною торгівлю тісно пов'язано з налагоджуванням партнерських зв'язків. Побудова ефективної співпраці з постачальниками товарних ресурсів є важливим чинником посилення конкурентоспроможності підприємств ритейлу, оскільки дозволяє забезпечити торговельний процес якісними товарними ресурсами. Цінність, що створюється у процесі взаємодії підприємств роздрібною торгівлю з *постачальниками*, можна описати системою показників, наведених у таблиці 7.

Таблиця 7

Показники, що характеризують ефективність співпраці підприємства роздрібною торгівлю з постачальниками товарних ресурсів (запропоновано автором)

Драйвери цінності	Можливі показники
Динаміка замовлень	Темп зростання обсягів продажу; середній розмір замовлення у конкретного постачальника; частота замовлень та ін.
Надійність партнера	Кількість збоїв у поставках; обсяг втрат у фінансовому вираженні; частка продукції, що не відповідає стандарту або іншим технологічним умовам та ін.
Витрати на закупівлю	Витрати безпосередньо на закупівлю товарів; витрати на транспортування товарів; витрати на організацію заведення (замовлення) товарів; витрати на фінансове забезпечення угоди по закупівлі товарів та ін.
Якість логістики	Коефіцієнт ймовірності дефіциту; швидкість постачання; коефіцієнт безперебійності постачання; коефіцієнт гнучкості постачання та ін.
Стабільність взаєморозрахунків	Коефіцієнт платоспроможності підприємства; розмір кредиторської заборгованості; розмір дебіторської заборгованості; середній період погашення кредиторської заборгованості та ін.

Одним із найважливіших ресурсів підприємства роздрібною торгівлю є його персонал. Задоволеність працівників є передумовою підвищення продуктивності праці, відповідальності, якості обслуговування клієнтів. Саме тому з метою досягнення найбільш повного задоволення потреб та очікувань споживачів підприємство ритейлу повинно створювати цінність для *працівників*, сприяючи поглибленню їх знань та вмінь, створюючи сприятливий соціально-психологічний клімат та відповідні умови праці. У таблиці 8 запропоновано показники, за допомогою яких можливо оцінити якість заходів торговельного підприємства спрямованих на формування стабільного конкурентоспроможного колективу.

Показники, запропоновані автором у таблицях 5-8, дозволяють кількісно описати систему драйверів цінності торговельного підприємства і є критеріями, за якими стає можливо оцінити рівень досягнення поставлених цілей. Перетворення цих індикаторів на цільові нормативи діяльності дозволить здійснювати постійний моніторинг якості співпраці підприємства роздрібною торгівлі з ключовими учасниками ринку та будувати ефективні стратегії досягнення успіху.

Таблиця 8

Показники, що визначають цінність підприємства роздрібною торгівлі для працівників (запропоновано автором)

Драйвери цінності	Можливі показники
Стабільність складу колективу	Коефіцієнт оновлення персоналу; коефіцієнт плинності кадрів; коефіцієнт співвідношення прийнятих та звільнених працівників
Розвиток працівників	Коефіцієнт кваліфікованості персоналу; % працівників з профільною освітою; % працівників, що пройшли спеціалізоване навчання; % працівників, що володіють іноземними мовами; витрати на навчальні програми
Виплати та компенсації	Середній розмір заробітної плати; % премійованих осіб за період; коефіцієнт участі в капіталі підприємства та ін.
Соціальне забезпечення	Витрати на медичне страхування працівників; витрати на харчування працівників; витрати на оплату проживання працівника у корпоративній квартирі та ін.

Важливо зазначити також, що розглянуті драйвери цінності не є відокремленими. Всі складові системи генерування цінності торговельного підприємства перебувають у тісному причинно-наслідковому зв'язку (рис. 9). Рис. 9 ілюструє безперервний взаємний вплив драйверів цінності підприємства роздрібною торгівлі. Головною метою будь-якої комерційної діяльності є отримання прибутку, джерелом формування якого є дохід, отриманий внаслідок задоволення ціннісних очікувань споживачів. Широкий асортимент високоякісних товарів у необхідній кількості за доступними цінами, їх своєчасне та безперебійне постачання значною мірою залежать від взаємодії та довготривалій основі з постачальниками, своєчасної та повної оплати за отримані ресурси. Висока якість обслуговування, майстерність та прихильність персоналу є результатом достойної оплати та гідних умов праці. Витрати на інфраструктуру торговельного підприємства, його дизайн, місце розташування фінансуються за рахунок інвестованого капіталу, який залежить від прибутковості бізнесу. Всі зазначені складові у сукупності є основою формування лояльності споживачів та стабільного обсягу продажів, що у свою чергу є стратегічним показником успішності підприємства роздрібною торгівлі.

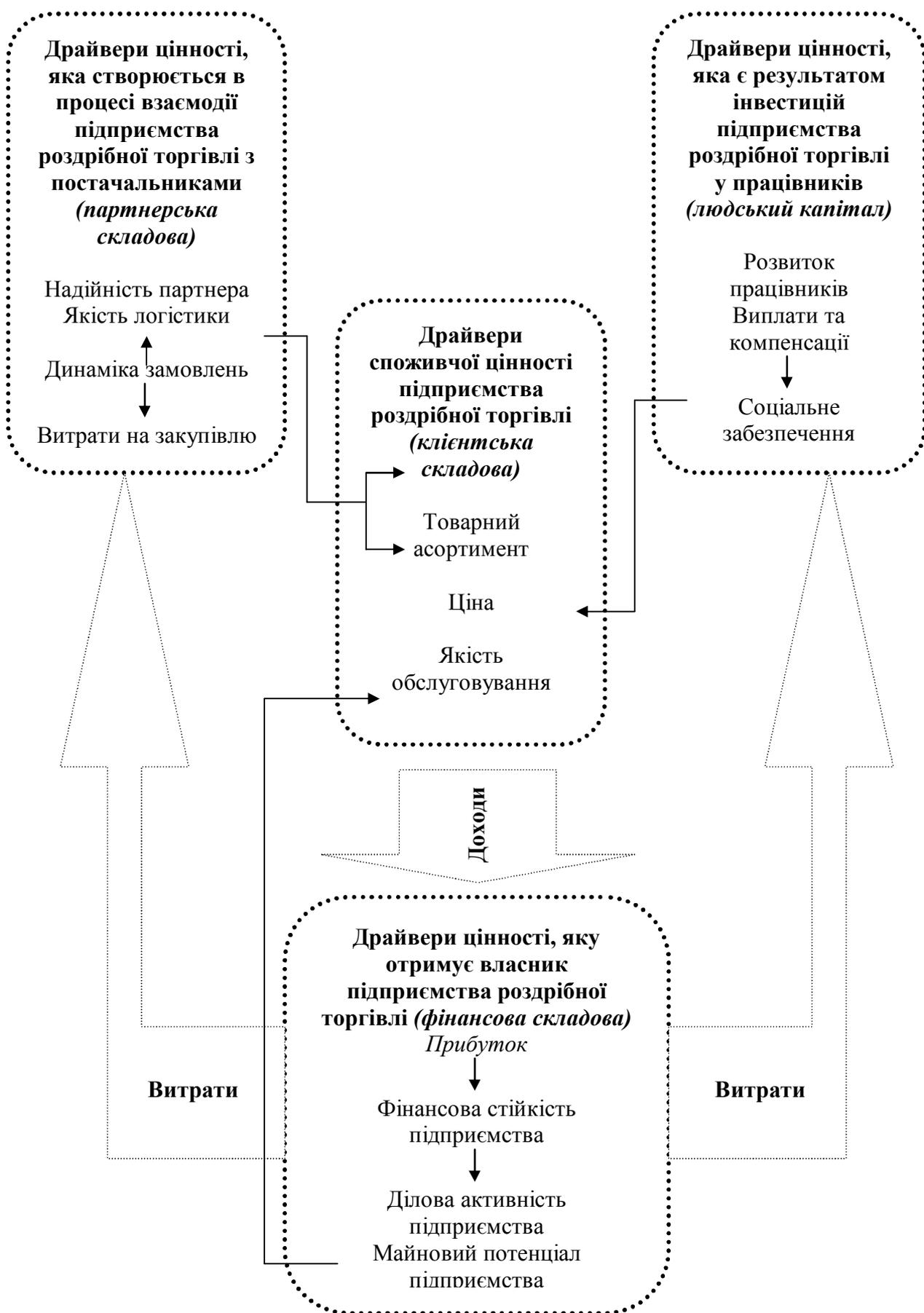

Рис. 9. Взаємозв'язок драйверів цінності підприємства роздрібною торгівлі (запропоновано автором)

Висновки. Сучасні умови розвитку ринку роздрібної торгівлі України характеризуються посиленням взаємозв'язків та зближенням ціннісних пріоритетів його ключових учасників. Ефективна робота торговельного підприємства (*фінансова складова цінності*) стає неможливою без своєчасного та якісного задоволення потреб споживачів (*клієнтська складова цінності*), налагоджених зв'язків з постачальниками товарів (*партнерська складова цінності*) та професійного обслуговування (*людський капітал*). У зв'язку з цим постійний моніторинг детермінант, що формують ціннісні очікування ключових учасників, задіяних у процесі функціонування підприємства ритейлу, - драйверів цінності, є надважливим завданням управлінців. Виявлення та систематизація чинників, що визначають цінність підприємства, дозволяє встановлювати цільові нормативи діяльності та критерії оцінювання ефективності роботи торговельного підприємства. До найважливіших драйверів цінності підприємства роздрібної торгівлі відносяться:

- з точки зору *споживача*: насичений та різноманітний асортимент якісних товарів та послуг, помірні ціни, професійне обслуговування, приємна атмосфера здійснення покупок, зручне місце розташування;
- з точки зору *постачальника*: стабільність взаєморозрахунків, динаміка замовлень, надійність партнера, якість логістики;
- з точки зору *працівників*: достойна оплата, комфортні умови праці, соціальне забезпечення, можливість професійного розвитку;
- з точки зору *власника* підприємства: висока дохідність та прибутковість бізнесу.

Всі ці фактори є тісно пов'язаними один з одним: джерелом доходу власника є грошові кошти, які витрачає задоволений споживач. Якісні товари за помірними цінами, які є цінними для клієнта, постачає надійний партнер, який в свою чергу цінує стабільні взаєморозрахунки. Професійне обслуговування в процесі здійснення покупки, необхідне для покупця, є можливим за умови достойної оплати та ефективної мотивації працівників.

З метою кількісної оцінки взаємного впливу заходів з задоволення ціннісних очікувань ключових учасників, задіяних в процесі організації торговельного обслуговування, автором запропоновано систему показників (табл. 5-8), які повинні стати критеріями при встановленні цілей розвитку підприємства роздрібної торгівлі. Ї

Література:

1. Rappaport A. *Creating Shareholder Value: A Guide for Managers and Investors [Text]* / A. Rappaport. – New York : Free Press, 1997. – 224 p.
2. Stewart B. *The Quest for Value [Текст]* / B. Stewart. – N.Y. : HarperCollins, 1991. – 788 p.
3. Knight J. A. *Value Based Management : Developing a Systematic Approach to Creating Shareholder Value [Text]* / J. A. Knight. – New York : McGraw-Hill, 1997. – 307 p.

4. Donovan J. M. *The Value Enterprise [Текст]* / J. M. Donovan, R. Tully, B. Wortman. – Toronto : McGraww-Hill, 1997. – 226 p.
5. Kothari A. *A value based approach to management [Text]* / A. Kothari, J. Lackner // *Journal of Business & Industrial Marketing*. – 2008. – Vol. 21, № 4. – P. 243–249.
6. Бойко М. Г. *Ціннісно орієнтоване управління в туризмі : монографія* / М. Г. Бойко. – К.: КНТЕУ, 2010. – 524 с.
7. Волков Д. Л. *Теория ценностно-ориентированного менеджмента: финансовый и бухгалтерский аспекты [Текст]* / Волков Д. Л. – СПб. : Высшая школа менеджмента, 2008. – 320 с.
8. Мендрул О. Г. *Управління вартістю підприємств : Монографія [Текст]* / О. Г. Мендрул. – К. : КНЕУ, 2002. – 272 с.
9. Чумаченко М. Г. *Управління вартістю компанії на основі ціннісного підходу [Текст]* / М. Г. Чумаченко, В. А. Панков // *Фінанси України*. – 2004. – № 2. – С. 66-79.
10. Коупленд Т. *Стоимость компаний: оценка и управление. 3-е изд. [Текст]* / Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Муррин. – М. : Олимп-Бизнес, 2005. – 569 с.
11. Woodcock J. *Buying or Selling a Business? Don't Be Ripped Off [Text]* / J. Woodcock // *Business Quarterly*. – 1992. – Vol. 57, No 2. – P. 41–47.
12. Mills R. *Strategic Value Analysis [Text]* / R. Mills, C. Print // *Management Accounting*. – 1995. – No 73. – P. 35–37.
13. Black A. *In Search of Shareholder Value. Managing the Drivers of Performance [Text]* / A. Black, P. Wright, J. Davies. – London: PriceWaterhouse Coopers, 2001. – 366 p.
14. Kaplan R.S. *Using the Balanced Scorecard as a Strategic Management System [Text]* / R. S. Kaplan, D. P. Norton // *Harvard Business Review*. – Jan.-Feb. 1996. – P. 75–85.
15. Groenendaal W. J. H. *Estimating NPV Variability for Deterministic Models [Text]* / W. J. H. Groenendaal // *European Journal of Operational Research*. – 1998. – Vol. 107. – P. 202–213.
16. Scarlett R. C. *Value Based Management [Text]* / R. C. Scarlett. – London: CIMA Publishing, 1997. – 124 p.
17. Ittner Ch. D. *Assessing Empirical Research in Managerial Accounting: a Value Based Management Perspective [Text]* / Ch. D. Ittner, D. F. Larcker // *Journal of Accounting & Economics*. – 2001. – Vol. 32. – P. 349–410.
18. Прес-релізи Gfk-Ukraine. *Споживчі настрої в Україні [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/press-room/press-releases/Pages/cci-ukraine-april-2014.aspx>
19. *Основні прогностні макропоказники економічного і соціального розвитку України на 2014 рік / Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 18.12.2014 № 978 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/03/26/431593/>
20. Забарило М. *Ключевые тенденции развития форматов розницы в Украине и в Европе [Електронний ресурс]* / М. Забарило. – Режим

доступу:

http://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/Zabarilo_FoodMaster2014.pdf

21. Віннічук Ю. 200 найбільших компаній України за доходом 2013 р. Рейтинг Insider [Електронний ресурс] / Ю. Віннічук, С. Головнєв. - Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/business/53a95148c3508/>
22. 200 крупнейших компаний 2012 г. Рейтинг Forbes [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://forbes.ua/ratings/2>
23. Міщенко Н. Топ-10 FMCG-ритейлерів України [Електронний ресурс] / Н. Міщенко, А. Ковальчук. - Режим доступу: <http://forbes.ua/business/1365109-top-10-fmcg-ritejlerov-ukrainy>
24. Итоги Национальной премии «Retail-in-Ukraine-2011. Лучший партнер года» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://atb.ua/smi_o_nas/roznichnye_seti_luchshie_partnery_postavschikov_za_2010_god_itogi_premii_trademaster/
25. Итоги Национальной премии «Retail-in-Ukraine-2012. Лучший партнер года» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://trademaster.ua/articles/727>
26. Итоги Национальной премии «Retail-in-Ukraine-2013. Лучший партнер года» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://trademaster.ua/marketing_i_prodzhi/7974
27. Итоги Национальной премии «Retail-in-Ukraine-2014. Лучший партнер года» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://trademaster.ua/news/9760>
28. Бутченко М. Додали в кошик. Інтернет-торгівля стала лідером української економіки за темпами зростання України [Електронний ресурс] / М. Бутченко. - Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1576449-korrespondent-dodali-v-koshik-internet-torgivlya-stala-liderom-ukrayinskoji-ekonomiki-za-tempami-zros>
29. Перекосова Д. Українці стали активніше купувати через інтернет. Прес-реліз Gfk-Ukraine [Електронний ресурс] / Д. Перекосова. - Режим доступу: http://www.gfk.ua/imperia/md/content/gfkukraine/pressreleases/20140115_gfk_rel_online_shopping_ukr.pdf
30. Державна служба статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
31. Рингис А. 25 лучших работодателей Украины [Электронный ресурс] / А. Рингис. - Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/specproject/210/read>

References:

1. Rappaport A. *Creating Shareholder Value: A Guide for Managers and Investors* [Text] / A. Rappaport. - New York : Free Press, 1997. - 224 p.
2. Stewart B. *The Quest for Value* [Текст] / B. Stewart. - N. Y.: HarperCollins, 1991. - 788 p.

3. Knight J. A. *Value Based Management: Developing a Systematic Approach to Creating Shareholder Value* [Text] / J. A. Knight. – New York: McGraw-Hill, 1997. – 307 p.
4. Donovan J. M. *The Value Enterprise* [Текст] / J. M. Donovan, R. Tully, B. Wortman. – Toronto: McGraw-Hill, 1997. – 226 p.
5. Kothari A. *A value based approach to management* [Text] / A. Kothari, J. Lackner // *Journal of Business & Industrial Marketing*. – 2008. – Vol. 21, № 4. – P. 243–249.
6. Boyko M. H. *Tsinnisno oriyentovane upravlinnya v turyzmi: monohrafiya* / M. H. Boyko. – K.: KNTEU, 2010. – 524 p.
7. Volkov D. L. *Teoryya tsennostno-oryentirovannoho menedzhmenta: fynansovyy y bukhhalterskyy aspekty* [Tekst] / Volkov D. L. – SPb.: Vysshaya shkola menedzhmenta, 2008. – 320 p.
8. Mendrul O. H. *Upravlinnya vartisty pidpryyemstv: Monohrafiya* [Tekst] / O. H. Mendrul. – K.: KNEU, 2002. – 272 p.
9. Chumachenko M. H. *Upravlinnya vartisty kompaniyi na osnovi tsinnisnoho pidkhodu* [Tekst] / M. H. Chumachenko, V. A. Pankov // *Finansy Ukrayiny*. – 2004. – № 2. – P. 66-79.
10. Kouplend T. *Stoykost' kompanyy: otsenka y upravlenye. 3-e yzd.* [Tekst] / T. Kouplend, T. Koller, Dzh. Murrin. – M.: Olymp-Byznes, 2005. – 569 p.
11. Woodcock J. *Buying or Selling a Business? Don't Be Ripped Off* [Text] / J. Woodcock // *Business Quarterly*. – 1992. – Vol. 57, No 2. – P. 41–47.
12. Mills R. *Strategic Value Analysis* [Text] / R. Mills, C. Print // *Management Accounting*. – 1995. – No 73. – P. 35–37.
13. Black A. *In Search of Shareholder Value. Managing the Drivers of Performance* [Text] / A. Black, P. Wright, J. Davies. – London: PriceWaterhouse Coopers, 2001. – 366 p.
14. Kaplan R.S. *Using the Balanced Scorecard as a Strategic Management System* [Text] / R. S. Kaplan, D. P. Norton // *Harvard Business Review*. – Jan.-Feb. 1996. – P. 75–85.
15. Groenendaal W. J. H. *Estimating NPV Variability for Deterministic Models* [Text] / W. J. H. Groenendaal // *European Journal of Operational Research*. – 1998. – Vol. 107. – P. 202–213.
16. Scarlett R. C. *Value Based Management* [Text] / R. C. Scarlett. – London: CIMA Publishing, 1997. – 124 p.
17. Ittner Ch. D. *Assessing Empirical Research in Managerial Accounting: a Value Based Management Perspective* [Text] / Ch. D. Ittner, D. F. Larcker // *Journal of Accounting & Economics*. – 2001. – Vol. 32. – P. 349–410.
18. *Pres-relizy Gfk-Ukraine. Spozhyvchi nastroyi v Ukrayini* [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/press-room/press-releases/Pages/cci-ukraine-april-2014.aspx>
19. *Osnovni prohnozni makropokaznyky ekonomichnoho i sotsial'noho rozvytku Ukrayiny na 2014 rik* / *Dodatok do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid*

- 18.12.2014 № 978 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/03/26/431593/>
20. Zabarylo M. *Klyuchevyye tendentsyy razvytyya formatov roznytsy v Ukrayne y v Evrope* [Elektronnyy resurs] / M. Zabarylo. – Rezhym dostupu: http://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/Zabarilo_FoodMaster2014.pdf
21. Vinnichuk Yu. 200 naybil'shykh kompaniy Ukrayiny za dokhodom 2013 r. *Reytynh Insider* [Elektronnyy resurs] / Yu. Vinnichuk, S. Holovn'ov. – Rezhym dostupu: <http://www.theinsider.ua/business/53a95148c3508/>
22. 200 krupneyshykh kompaniy 2012 h. *Reytynh Forbes* [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa : <http://forbes.ua/ratings/2>
1. 23. Mishchenko N. *Top-10 FMCG-ryteyleriv Ukrayiny* [Elektronnyy resurs] / N. Mishchenko, A. Koval'chuk. – Rezhym dostupu: <http://forbes.ua/business/1365109-top-10-fmcg-ritejlerov-ukrainy>
24. Ytohy Natsyonal'noy premyy «Retail-in-Ukraine-2011. Luchshyy partner hoda» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: http://atb.ua/smi_o_nas/roznichnye_seti_luchshie_partnery_postavschikov_za_20_10_god_itogi_premii_trademaster/
25. Ytohy Natsyonal'noy premyy «Retail-in-Ukraine-2012. Luchshyy partner hoda» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://trademaster.ua/articles/727>
26. Ytohy Natsyonal'noy premyy «Retail-in-Ukraine-2013. Luchshyy partner hoda» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: http://trademaster.ua/marketing_i_prodazhi/7974
27. Ytohy Natsyonal'noy premyy «Retail-in-Ukraine-2014. Luchshyy partner hoda» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://trademaster.ua/news/9760>
28. Butchenko M. *Dodaly v koshyk. Internet-torhivlya stala liderom ukrayins'koyi ekonomiky za tempamy zrostannya Ukrayiny* [Elektronnyy resurs] / M. Butchenko. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/journal/1576449-korrespondent-dodali-v-koshik-internet-torgivlya-stala-liderom-ukrayinskoyi-ekonomiki-za-tempami-zros>
29. Perekosova D. *Ukrayintsi staly aktyvnishe kupuvaty cherez internet. Pres-reliz Gfk-Ukraine* [Elektronnyy resurs] / D. Perekosova. – Rezhym dostupu: http://www.gfk.ua/imperia/md/content/gfkukraine/pressreleases/20140115_gfk_rel_online_shopping_ukr.pdf
30. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny. Ofitsiyyny sayt* [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
31. Rynhys A. *25 luchshykh robotodateley Ukrayny* [Elektronnyy resurs] / A. Rynhys. – Rezhym dostupa: <http://www.capital.ua/ru/specproject/210/read>

УДК: 330.341.1:658.7(477)

ІННОВАЦІЙНИЙ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИЙ ЦЕНТР ЯК БАЗИС ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ

Остапюк Б. Я.

Українська державна академія залізничного транспорту, Україна, м. Харків

В статті обґрунтовано необхідність створення інноваційного транспортно-логістичного центру, як об'єкту інноваційної інфраструктури залізниць, який сприйме вирішенню проблем інноваційного розвитку галузі. Основною метою центру визначено створення умов для розвитку залізничного транспорту на основі розробок і впровадження інновацій за рахунок формування в галузі замкнутого інноваційного циклу, ґрунтованого на світових досягненнях та можливостях логістики, власному виробничому та інтелектуальному потенціалі. Розроблено його функціонально-організаційну структуру, в рамках якої визначено, що основу інноваційного осередку центру повинні складати такі основні підрозділи, як: відділ інноваційних розробок, експертизи та досліджень, відділ інформації та логістизації, відділ маркетингу та комерціалізації інновацій. Розкрито основні завдання центру та напрямки діяльності його структурних підрозділів.

Ключові слова: інновації, інноваційна інфраструктура, інноваційний транспортно-логістичний центр, напрямки діяльності, залізничний транспорт.

Остапюк Б. Я. Инновационный транспортно-логистический центр как базис внедрения инноваций на железнодорожном транспорте Украины / Украинская государственная академия железнодорожного транспорта, Украина, г. Харьков.

В статье обосновано необходимость создания инновационного транспортно-логистического центра, как объекта инновационной инфраструктуры железных дорог, который будет способствовать решению проблем инновационного развития отрасли. Основной целью центра определено создание условий для развития железнодорожного транспорта на основе разработок и внедрения инноваций за счет формирования в отрасли замкнутого инновационного цикла, основанного на мировых достижениях и возможностях логистики, собственном производственном и интеллектуальном потенциале. Разработано его функционально-организационную структуру, в рамках которой определено, что основу инновационного центра должны составлять такие подразделения, как: отдел инновационных разработок, экспертизы и исследований, отдел информации и логистизации, отдел маркетинга и коммерциализации инноваций. Раскрыты основные задачи центра и направления деятельности его структурных подразделений.

Ключевые слова: инновации, инновационная инфраструктура, инновационный транспортно-логистический центр, направления деятельности, железнодорожный транспорт.

Ostapuk B. J. Innovative transport and logistics center as the basis for innovation in the railway transport of Ukraine / Ukrainian state Academy of railway transport, Ukraine, Kharkiv.

In the article the necessity of creating innovative transport and logistics center, as the object of the innovation infrastructure of the Railways, which will take the decision of problems of innovative development of the industry. Formulated the main objective of the centre. Developed its functional organizational structure in which it is determined that the basis of the innovation center of the cell must contain the following main divisions: the Department of innovation, expertise and research, Department of information and logistical, marketing and commercialization of innovations. Main objectives and activities of its business units.

Key words: innovation, innovation infrastructure, innovation transport and logistics center, activities rail transportation.

Вступ. Ще на початку ХХ століття більшості економістам стало зрозуміло, що основою конкурентоспроможності на світових ринках та джерелом довгострокового економічного зростання виступають інновації. Й до сьогодні закони економічного розвитку та конкурентоспроможності як окремих галузей, так і в цілому національної економіки базуються, головним чином, на комплексному впровадженні інновацій у всі сфери суспільного життя, в тому числі, і у сферу діяльності залізничного транспорту.

Сучасні ж тенденції функціонування залізничного транспорту України характеризуються не тільки постійним падінням обсягів перевезень, використанням морально застарілого рухомого складу, колійної техніки та технологій ремонту й утримання виробничих запасів, а й втратою галуззю іміджу надійного транспортного перевізника. Зношена колія та висока енергомісткість перевізного процесу стали реаліями Укрзалізниці, які не дозволяють розвиватись галузі на одному рівні з європейськими залізницями.

Така ситуація на залізничному транспорті України обумовлена як невідповідністю існуючої політики Укрзалізниці загальноприйнятим економічним законам розвитку, так і відсутністю в структурі підприємства конкретних інноваційних інституцій, здатних продукувати інновації та забезпечувати їх впровадження в галузі.

Питання підвищення інноваційної активності залізниць, покращення інноваційного середовища та впровадження інноваційної моделі розвитку залізничного транспорту знайшли відображення у великій кількості публікацій вітчизняних вчених. Серед них особливою значимістю відзначаються праці Диканя В. Л., Зубенко В. О., Ільчука В. П., Кірдіної О. Г., Кондратюка М. В., Толстової А. В., Якименко Н. В. та інших [1-6].

Поряд з цим, потребує подальшого вирішення одна з найактуальніших

для залізничної галузі на сьогоднішній день проблема – проблема створення дієвих структур, які б виступали базисом впровадження інновацій на залізничному транспорті України, зокрема, таких як інноваційний транспортно-логістичний центр.

Формулювання мети статті. Метою статті є обґрунтування необхідності створення інноваційного транспортно-логістичного центру як об'єкту інноваційної інфраструктури залізниць, який сприятиме інноваційному розвитку залізничного транспорту України, за рахунок розробки його функціонально-організаційної структури та розкриття завдань структурних підрозділів центру в покращенні інноваційного середовища в галузі.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний транспортно-логістичний центр – об'єкт інноваційної інфраструктури залізниць, який на основі інтеграції таких ключових компетенцій, як знання і вміння, досвід та навички, технології і інформація, логістика та інновації, створює умови для якісного вдосконалення інноваційного процесу в галузі та сприяє вирішенню проблем інноваційного розвитку залізничного транспорту, прискоренню процесів логістизації його діяльності.

В основі теорії формування інноваційних транспортно-логістичних центрів знаходиться сучасна концепція логістика як системно- та затратно-орієнтована концепція, що створює умови для оптимальної реалізації інноваційного потенціалу та комплексного інформаційного забезпечення інноваційного процесу. Це обумовлено тим, що сучасне розуміння логістики не обмежується лише процесами організації виробничо-збутової діяльності, доставки та управління запасами, обслуговуванням споживачів та формуванням логістичної придатності продукції. Наразі бізнесом та науковцями відведено визначальну роль логістиці саме в організації інформаційної підтримки процесів розробки та реалізації продукції, забезпеченні комплексності протікання інноваційних процесів.

В цьому аспекті головна мета функціонування інноваційних транспортно-логістичних центрів може бути сформульована як створення умов для розвитку залізничного транспорту на основі розробок і впровадження інновацій за рахунок формування в галузі замкнутого інноваційного циклу, оснований на світових досягненнях та можливостях логістики, власному виробничому та інтелектуальному потенціалі.

Як об'єкт інноваційної інфраструктури залізниць інноваційний транспортно-логістичний центр (ІТЛЦ) виступатиме в якості особливої організаційної структури, яка, з одного боку, визначатиме потреби галузі в тих чи інших видах інновацій, а, з іншого боку, координуватиме та контролюватиме процес протікання інноваційних циклів від самого моменту зародження інноваційної ідеї до моменту її впровадження в діяльність залізниць.

Відповідно до цього основними завдання центру можна визначити:

- покращення інноваційного середовища залізничного транспорту за рахунок організації замкнутого циклу розробки інновацій для потреб залізничної галузі;
- координація наукових розробок, їх науково-технічна і технологічна експертиза;
- моніторинг світових інноваційних розробок для потреб залізничного транспорту і формування на їх основі бази даних інноваційних проектів;
- дослідження вітчизняного ринку виробників продукції для потреб залізничної галузі з вивченням асортименту продукції, оцінкою їх виробничих потужностей з метою встановлення можливості їх подальшого залучення до процесу серійного виробництва інновацій для потреб залізниць;
- встановлення конкретних видів інновацій, на які існує попит з боку вітчизняних залізниць, та оцінках вже існуючих пропозицій даних розробок;
- формування інформаційного середовища для успішного протікання як процесів розробки та впровадження інновацій, так і в цілому процесів розвитку залізничного транспорту.

Для практичного втілення висвітлених вище завдань передбачено, що за своїм складом центр представлятиме багатофункціональну структуру, до складу якої пропонується включити наступні підрозділи: відділ інноваційних розробок, експертизи та досліджень; відділ інформації та логістизації, відділ маркетингу та комерціалізації інновацій, які складатимуть основу інноваційного осередку центру. Окрім того, до складу центру повинні входити: служба складського зберігання та вантажопереробки, служба транспорту, служба митного оформлення та контролю, а також об'єкти обслуговуючої інфраструктура. Зокрема, навчальний центр підготовки та підвищення кваліфікації персоналу, консалтингово-аналітичний центр, транспортно-експедиторська компанія. Враховуючи такий функціональний склад ІТЛЦ, його функціонально-організаційну структуру можна представити наступним чином (див. рис.1).

Розкриємо детально зміст основних завдань та напрямків діяльності основних підрозділів ІТЛЦ, які складатимуть основу інноваційного осередку центру.

Відділ інноваційних розробок, експертизи та досліджень виконуватиме роботи, пов'язані з:

- розробкою нових та удосконаленням існуючих зразків рухомого складу, колійних машин, несамохідних одиниць, ходових та запасних частин шляхом дослідження існуючих аналогів в практиці закордонного виробництва та застосування окремих їх конструктивних елементів в майбутньому власному зразку;
- оцінкою виробничих потужностей вітчизняних підприємств як промислових підприємств залізничного транспорту, так і підприємств транспортного машинобудування, з метою виявлення потенційних партнерів

для виробництва виробу, що проектується;

- проектуванням, складанням і затвердженням креслень зразка майбутньої інновації, підготовкою технічних завдань, ескізних та робочих проектів;

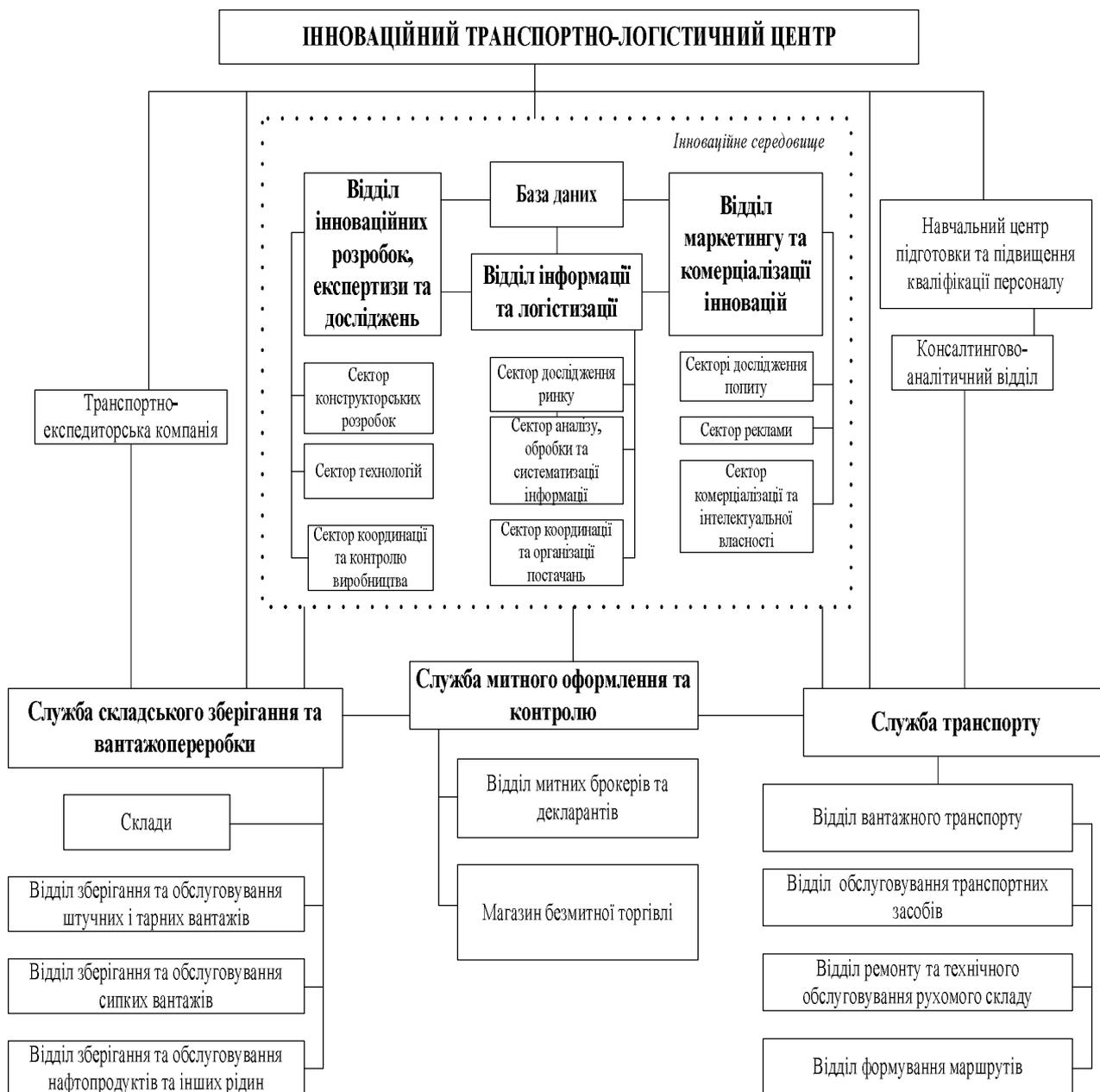

Рис. 1 – Функціонально-організаційна структура інноваційного транспортно-логістичного центру (розробка автора)

- обґрунтуванням технологічних режимів виробництва даного виробу та узгодженням технічних креслень;
- організацією та контролем над процесом виготовлення дослідного зразка, його експериментальною перевіркою;
- встановленням рівня відповідності експериментального зразка описаним в технічній документації характеристикам та внесенням необхідних

змін до технічної документації;

- участю при монтажі, випробуванні, наладці та запуску нової продукції з подальшою передачею її в серійне виробництво.

Відділ інформації та логістизації проводитиме діяльність в сфері:

- аналізу закордонних розробок, які стосуються новітнього рухомого складу, несамохідних одиниць, колійної техніки, ходових і запасних частин для потреб українських залізниць шляхом збору і накопичення інформації про них з подальшою систематизацією і обробкою отриманої інформації та відбором з них перспективних, відповідних потребам Укрзалізниці, проектів;

- опрацювання відібраних розробок з описом вузлів, агрегатів та деталей, що складають основу закордонного зразка, вивчення його технічних характеристик та особливостей технологічного процесу виробництва;

- накопичення бази даних про існуючі інноваційні розробки, в тому числі, й технології провідних закордонних компаній, що спеціалізуються на виробництві продукції для потреб залізниць;

- аналіз ринку постачальників з метою формування внутрішньої бази потенційних постачальників вузлів та агрегатів як для тієї розробки, що проектується, так і для майбутніх інновацій;

- координації зовнішніх та внутрішніх зв'язків центру з метою встановлення та підтримки тісних партнерських відносин з постачальниками та підприємствами Укрзалізниці для потреб яких призначена майбутня інновація;

- організації і підтримки інформаційного середовища в центрі за рахунок формування комунікаційної мережі, створення інформаційних карт виробів, що проектуються;

- координації та організації процесу постачання вузлів та агрегатів закордонного виробництва, необхідних для виробництва інноваційної розробки шляхом узгодження з партнерами термінів та обсягів поставок, маршрутів їх доставки.

Спеціалісти відділу маркетингу та комерціалізації інновацій виступатимуть свого роду посередниками інноваційного процесу в центрі, забезпечуючи реалізацію наступних основних задач:

- оцінка сили конкуренції на внутрішньому ринку виробників продукції для потреб українських залізниць;

- з'ясування потреб залізниць в конкретних видах інновацій та прогнозування на цій основі майбутнього попиту з боку Укрзалізниці;

- розробка стратегії розвитку ІТЛЦ, його маркетингової та кадрової політики;

- пошук конкретних замовників відповідних інновацій, укладання з ними угод про співпрацю;

- розробка та реалізація рекламних заходів, спрямованих на стимулювання попиту;

- оцінка конкурентоспроможності та технічного рівня отриманого інноваційного зразка з метою встановлення можливості його майбутнього

комерційного використання;

- підготовка матеріалів для ліцензування і патентування створених інноваційних продуктів;
- розробка бізнес-планів з комерціалізації проектів, здійснюваних за участю ІТЛЦ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, на сьогоднішній день залізничний транспорт України потребує реалізації радикальних заходів, спрямованих на покращення техніко-експлуатаційних показників роботи залізниць, оновлення їх техніко-технологічної бази, що можливо забезпечити виключно за рахунок впровадження інновацій. Організація інноваційного транспортно-логістичного центру, як об'єкту інноваційної інфраструктури залізниць, є єдиним ефективним заходом в вирішенні даної проблеми, який сприятиме не тільки формуванню інноваційного середовища в галузі, її інноваційному розвитку, але й стане основою для переходу до якісно нового рівня функціонування залізничного транспорту, відновлення його конкурентоспроможності.

Література:

1. Дикань В. Л. *Забезпечення ефективності інноваційної діяльності підприємств залізничного транспорту: монографія* / В. Л. Дикань, В. О. Зубенко. – Х.: УкрДАЗТ, 2008. – 194 с.
2. Дикань В. Л. *Модель інноваційного конгломерату, як інструменту забезпечення конкурентоспроможності національної мережі МТК [Текст]* / В. Л. Дикань, А. В. Толстова // *Вісник економіки транспорту і промисловості. Збір наук. праць* – Харків, УкрДАЗТ, 2010. - № 31. - с. 13-18.
3. Ільчук В. П. *Інноваційно-інвестиційні системи залізничного транспорту: становлення та розвиток* / В. П. Ільчук. – К.: Логос, 2004. – 381 с.
4. Кірдіна О. Г. *Інтеграційні процеси та задачі інвестиційно-інноваційного розвитку залізничного комплексу* / О. Г. Кірдіна // *Вісник ХНАУ* – 2010. - № 11. – С. 189-201.
5. Кондратюк М. В. *Створення науково-інноваційної групи на залізничному транспорті України [Текст]* / М. В. Кондратюк // *Вісник економіки транспорту та промисловості. Збірник наукових праць*. – Харків: УкрДАЗТ. - №33. – 2011. – С. 49-51.
6. Якименко Н. В. *Удосконалення принципів здійснення інвестиційно-інноваційної діяльності залізничного транспорту України* / Н. В. Якименко // *Економічний простір*. – Д, 2012. - № 63. – С. 179-185.

References:

1. Dykan V. L. *Zabezpechennya efektyvnosti innovatsiyanoi diyal'nosti pidpryyemstv zaliznychnoho transportu: monohrafiya* / V. L. Dykan, V. O. Zubenko. – Kh.: UkrDAZT, 2008. – 194 p.
2. Dykan V. L. *Model' innovatsiynoho konhlomeratu, yak instrumentu zabezpechennya konkurentospromozhnosti natsional'noyi merezhi MTK* / V. L.

Dykan, A.V. Tolstova // *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*. – Kharkiv: UkrDAZT, 2010. - № 31. - P. 13-18.

3. Il'chuk V. P. *Innovatsiyno-investytsiyni systemy zaliznychnoho transportu: stanovlennya ta rozvytok* / V. P. Il'chuk. – K.: Lohos, 2004. – 381p.

4. Kirdina O. H. *Intehratsiyni protsesy ta zadachi investytsiyno-innovatsiynoho rozvytku zaliznychnoho kompleksu* / O. H. Kirdina // *Visnyk KhNAU*. – 2010. - № 11. – P. 189-201.

5. Kondratyuk M. V. *Stvorennya naukovo-innovatsiynoyi hrupy na zaliznychnomu transporti Ukrayiny* / M. V. Kondratyuk // *Visnyk ekonomiky transportu ta promyslovosti*. – Kharkiv: UkrDAZT. - 2011. - №33. — P. 49-51.

6. Yakymenko N. V. *Udoskonalennya pryntsyziv zdiysnennya investytsiyno-innovatsiynoyi diyal'nosti zaliznychnoho transportu Ukrayiny* / N. V. Yakymenko // *Ekonomichnyy prostir*. – D, 2012. - № 63. – P. 179-185.

УДК 336.71

СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ ТА МЕТОДИ ЇХ УПРАВЛІННЯ

Якуб'як І. М.

Львівська державна фінансова академія, Україна, м. Львів

Розглядається актуальність питання забезпечення фінансової безпеки, класифікаційні підходи визначення типів фінансових загроз, їх виявлення та управління на основі SWOT-аналізу з аналізом портфелів банків. Метою статті є визначення нових видів загроз фінансової безпеки банків та методів їх управління. Виявлено нові типи загроз, що не входять в класифікацію створену науковцями, що досліджували проблематику. Методи управління виявленими загрозами слід застосовувати в банківському секторі. Виявлені загрози та методи їх управління дадуть можливість створити систему мінімізації фінансових ризиків та зростання прибутковості банків.

Ключові слова: фінансова безпека, загроза, ризик, управління ризиками, портфельний аналіз.

Якубяк И. М. Современные угрозы экономической безопасности коммерческих банков Украины и методы их управления / Львовская государственная финансовая академия, Украина, г. Львов

Рассматривается актуальность вопроса обеспечения финансовой безопасности, классификационные подходы определения типов финансовых угроз, их обнаружения и управления на основе SWOT-анализа с анализом портфелей банков. Целью статьи является определение новых видов угроз финансовой безопасности банков и методов их управления. Обнаружены новые типы угроз, не входящих в классификацию созданную учеными, исследовавших проблематику. Методы управления выявленными угрозами следует применять в банковском секторе. Обнаруженные угрозы и методы

их управления позволят создать систему минимизации финансовых рисков и роста прибыльности банков.

Ключевые слова: финансовая безопасность, угроза, риск, управление рисками, портфельный анализ.

Jakubiak I. M. Current threats of commercial banks' financial security and management methods in Ukraine / Lviv State Finance Academy, Ukraine, Lviv

An urgency to ensure the financial security and classification approaches are determined. The types of financial threats, their detection and management through SWOT are analyzed. The purpose of the article is to identify new types of the banks' financial security threats. New types of threats that are not included in the classification are highlighted. Management methods with the threats reveal are used in the banking sector. Identified threats and methods of their control will allow to create a system to minimize financial risks and increase profitability.

Keywords: financial security, threat, risk, risk management, portfolio analysis.

Вступ. Значення рівня фінансової безпеки банків в Україні зумовлено тим, що стійкістю фінансової складової банки можуть вирішувати питання забезпечення ресурсної, кадрової, інформаційної та фізичної безпеки. Фінансова безпека є результатом всіх інших складових функціонування банківського сектору національної економіки, а її рівень зумовлюється успішністю дій по решті складових.

В процесі формування фінансової безпеки банківські структури так і банківська система в цілому стикається з цілим рядом загроз, що тим чи іншим чином впливають на рівень фінансової стабільності. З розширенням видів діяльності зростає і кількість загроз, які ідентифікуються та мінімізуються в процесі роботи банків, а відповідного наукового обґрунтування в сучасній літературі не мають.

Оцінюючи стан банківської діяльності в Україні та банківської системи як такої, слід визначити відсутність достатнього наукового підґрунтя для створення високого рівня фінансової безпеки банківської системи та системи класифікації фінансових загроз банку. Досить часто можна прослідкувати наукові дискусії, щодо обґрунтування поняття «фінансової безпеки» та висвітлення питання загроз банківської безпеки в наукових працях Курманова Л. Р., Алавердова А. Р., Терентьева Н. С., і які мають три особливості:

- по-перше, досліджуються різні аспекти грошово-кредитної політики країни з позиції вивчення її безпеки, тобто аналіз цієї проблеми здійснюється на макrorівні;

- по-друге, розглядається безпека банку як окремо взятої установи, тобто проблема в цьому разі вивчається на мікрорівні;

- по-третє, розглядаються загрози банківської діяльності в межах окремих суб'єктів без комплексної класифікації та характеристик.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є визначення нових видів загроз фінансової безпеки банків на основі існуючих класифікацій та виявлення ефективних методів їх управління.

Виклад основного матеріалу. Рівень фінансової безпеки і сукупність конкуруючих переваг визначається тим, наскільки ефективно банк управляє фінансовим потоком. До процесу залучення банком фінансових ресурсів з метою їх ефективного розміщення слід підходити як до системи руху наскрізного фінансового потоку, який, рухаючись від первинного джерела через взаємопов'язані структурні підрозділи банку, має збільшуватися в вартості. Для досягнення максимального інтегрованого результату необхідний високий ступінь узгодженості всіх функціональних підрозділів банку, через які проходить фінансовий потік, тобто інтеграція бізнес-процесів комерційного банку підвищує рівень економічної безпеки [3, 9].

На основі аналізу наукової літератури з питань фінансової та економічної безпеки А. Р. Алавердов класифікує загрози фінансовій безпеці банку за наступними ознаками: цільової спрямованості загрози (загроза розголошення конфіденційної інформації, майну і персоналу банку), джерела загрози (суб'єкта агресії) (з боку конкурентів, кримінальних структур і окремих зловмисників, нелояльних співробітників банку), економічного характеру загрози (загрози майнового і немайнового характеру), імовірності практичної реалізації загрози (потенційні, що реалізуються, реалізовані) [1, 62].

О. А. Козловський визначає такі основні групи загроз, що негативно впливають на банківську діяльність і її ефективність: 1) загрози, зумовлені негативними процесами, пов'язаними з трансформацією економічної, політичної і соціальної сфер; 2) загрози, зумовлені інституціональними проблемами і несприятливою ринковою кон'юнктурою; 3) загрози, пов'язані з порушеннями банківської дисципліни, етики і порядку ведення банківської діяльності; 4) загрози, пов'язані з криміналізацією національної економіки загалом і банківського сектору зокрема [4, 12].

Оцінюючи класифікацію вищезазначених науковців більшість схиляється до думки класифікувати загрози банківської безпеки на зовнішні та внутрішні. Так, Фадеев Д. А. приводить класифікацію внутрішніх загроз фінансової безпеки: неправомірні розтрата коштів службовцями банків, незаконне привласнення доходу, фальшування витрат, зловживання реальними активами банку чи клієнта, перевищення повноважень управлінським персоналом, підробка документів або внесення до них недостовірних даних, шахрайство у сфері бухгалтерського обліку. В свою чергу до зовнішніх відносить: внутрішня і зовнішня політична і економічна стабільність, ступінь залежності банківської системи від внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування, ступені концентрації активів банків в різних державах або галузях промисловості, структура власності на банківські установи [7].

Російські та білоруські дослідники дослідники до найбільшої загрози банківському сектору відносять такі негативні явища, як: низьку якість

капіталів банків; ризикову кредитну політику; недосконалу систему страхування депозитів; недостатню ліквідність банківських активів; низький рівень кредитоспроможності підприємств реального сектору економіки; невідповідність діяльності банківських установ міжнародним стандартам; низька якість капіталу банків; недостатня ефективність банківського нагляду; рівень іноземних інвестицій в банківський сектор [2, 26].

На наш погляд, в вищезазначених класифікаціях не враховано значних загроз фінансовій безпеці банківського сектору, як:

- надмірна орієнтація Національного банку України нереальним для вітчизняних реалій вимогам міжнародних фінансових організацій (Базель III);

- недосконала система рефінансування Національним банком України комерційних банків;

- слабкий контроль банківських установ за структурою кредитного і інвестиційного портфеля за ризикованістю і дохідністю, що спричиняє погіршення фінансового стану і банкрутства комерційних банків і негативно позначається на функціонуванні банківського сектору загалом;

- надлишкова ліквідність (небезпечна з двох причин: по-перше, спричиняє подальше зниження відсоткових ставок, зокрема, ставок за депозитами, які в реальному вираженні можуть показувати від'ємну дохідність. Така тенденція загрожує знизити темпи зростання роздрібних депозитів і може привести до стиснення внутрішніх джерел фондування. По-друге, триваюче зниження відсоткових ставок з часом змусить банки збільшувати кредитування ризикованих позичальників) [6, 42].

- скупка акцій і боргів комерційних банків небажаними фізичними і юридичними особами, що вкінцевому випадку дає можливість реалізувати моральні ризики та ризики втрати репутації;

- конкуренція з боку сегменту кредитних спілок, ломбардів та інших фінансово-кредитних установ.

З метою комплексного оцінювання наявних загроз банківської установи та визначення їх класифікаційних ознак досить часто використовується СВОТ-аналіз.

Використання СВОТ-аналізу є доцільним для оцінки поточного стану фінансової безпеки банку і виявлення загроз і має певні особливості. У такому випадку сильними сторонами фінансової безпеки банку виступають позитивні внутрішні умови здійснення фінансової діяльності, слабкими сторонами - негативні внутрішні умови у вигляді внутрішніх загроз, можливостями - позитивні зовнішні умови здійснення фінансової діяльності, власно загрозами - негативні зовнішні чинники у вигляді зовнішніх загроз фінансовій безпеці.

При застосуванні СВОТ-аналізу в процесі визначення рівня і загроз фінансовій безпеці слід мати на увазі, що найсуттєвіші загрози виникають, коли негативний розвиток ситуації у зовнішньому середовищі банку накладається на слабкі сторони самого механізму забезпечення фінансової безпеки банку, тобто у такому разі має місце кумулятивний ефект. Найбільші

потенційні можливості забезпечення належного рівня фінансової безпеки банку стають результатом наявності і сукупної дії позитивних чинників зовнішнього середовища і сильних сторін самого механізму забезпечення безпеки.

Використання СВОТ-аналізу надає можливість також визначати стратегії дії щодо забезпечення фінансової безпеки банку. Для цього слід застосовувати відповідну матрицю (рис.1)

		Зовнішнє середовище	
		Можливості: 1. 2. 3. п	Загрози: 1. 2. 3. п
Внутрішнє середовище	Сильні сторони 1. 2. 3. п	Стан фінансової безпеки	Стан фінансової загрози
	Слабкі сторони 1. 2. 3. ... п	Стан фінансового ризику	Стан фінансової небезпеки

Рис.1. Матриця СВОТ-аналізу для визначення стратегії та загроз фінансової безпеки

Для успішного застосування методології СВОТ важливо вміти не тільки розкрити небезпеки та можливості, але й спробувати оцінити їх з точки зору того, наскільки важливим для організації є врахування в стратегії дії кожної з виявлених небезпек і можливостей.

При оцінці можливостей зміцнення фінансової безпеки банку застосовується метод позиціонування кожної конкретної небезпеки на матриці небезпек (табл.1).

Таблиця 1

Імовірність реалізації загроз	Вплив деструктивних факторів впливу			
	Небезпека	Загроза	Ризик	Безпека
Висока	ВН	ВЗ	ВР	ВБ
Середня	СН	СЗ	СР	СБ
Низька	НН	НЗ	НР	НБ

Ті небезпеки, що потрапляють на поле «ВН», «ВЗ», «СН», становлять дуже велику фінансову небезпеку для банку і вимагають негайного й обов'язкового усунення. На фінансові небезпеки, що потрапили на поля «ВР», «СЗ», «НН», також слід звернути увагу вищому керівництву і усунути їх у першочерговому порядку. Що стосується фінансових небезпек, що знаходяться на полях «НЗ», «СР», «ВБ», то тут потрібен уважний і відповідальний підхід до їх усунення [7].

Потрапивши на поля, що залишилися, небезпеки також не повинні випадати з поля зору керівництва організації, слід уважно стежити за їх розвитком, хоч при цьому не ставиться завдання їх першочергового усунення.

Для ефективного управління фінансовими небезпеками слід визначити чинники впливу та реалізувати ряд заходів відповідно до ситуації (табл. 2).

Таблиця 2

Чинники послаблення фінансової безпеки банку та заходи їх мінімізації

Чинники	Заходи мінімізації впливу
Спланований відтік капіталу з банку	Виважене ставлення до джерел фінансування поведінка яких є невідомою
Блокування активів банку банками-конкурентами	Розміщення рахунків банку у банків-лідерів з обслуговування комерційних структур
Використання ЗМІ для дискредитації банку	Проведення рекламної компанії банку, відобразити прозорість діяльності для клієнтів і суспільства

Витіснення з деяких ринків банківських послуг	Формування виваженої цінової політики та інтеграція у міжбанківські проекти
Втрата кваліфікованих працівників та їх перехід в інші банки	Виважена політика в сфері оплати праці та стимулювання працівників

Одне з основних місць в інструментарії управління фінансовими ризиками банку посідає портфельний аналіз (portfolio analysis), що має ряд функціональних та організаційних модифікацій і може використовуватися як для виявлення, ідентифікації, оцінки, так і для вибору та обґрунтування методів нейтралізації конкретного ризику, небезпеки. Серед найбільш розповсюджених у сучасній фінансово-економічній літературі є наступні модифікації портфельного аналізу:

- аналіз портфеля цінних паперів або інших ринкових активів (тобто активів, що володіють активним ринком їх вторинного обігу) - використовується для узгодження базових характеристик портфеля, як правило, рівня його доходності та ризику шляхом диверсифікації;

- на даний момент існує значна кількість теоретичних моделей для аналізу портфеля активів (слід відмітити, що подавляюча їх більшість розроблялася для цінних паперів, однак може вільно застосовуватися для інших активів) - формування оптимального портфеля інвестицій (модель Марковіца), модель Шарпа та інші;

- управління ризиками на основі портфельного аналізу у формі портфельних матриці, зокрема: матриця Бостонської консалтингової групи (портфель позиціонування суб'єкта господарювання на цільовому ринку «зростання - частка ринку») та матриця Мак-Кінзі (McKinzie) (портфель позиціонування суб'єкта господарювання на цільовому ринку «привабливість - конкурентні переваги») [7].

Слід відмітити, що портфельний аналіз може використовуватися для ідентифікації та оцінки як якісних характеристик ризику в рамках операційної, інвестиційної та фінансової діяльності суб'єкта господарювання (аналіз портфельних матриць), так і кількісних параметрів відповідних груп ризиків (аналіз цільового портфеля), крім того, функціонально-організаційні особливості портфельного аналізу дозволяють використовувати його для взаємоузгодженого одночасного аналізу різних видів фінансових ризиків, у тому числі, у випадку необхідності поєднання тих ризиків, що піддаються кількісній оцінці, та ризиків, що не можуть бути оцінені кількісно.

Запропоновані механізми забезпечення фінансової безпеки банку можуть використовуватися Національним банком України, фінансово-кредитними установами для оцінки інтенсивності впливу дестабілізуючих факторів впливу на стан фінансової безпеки з метою спрямування їх економічного розвитку на безпечний рівень.

Висновки. Комплексний підхід до визначення, аналізу і оцінки чинників і загроз фінансовій безпеці банківського сектору національної економіки дозволить підвищити якість управління досягненням її належного рівня, а відтак – стимулюватиме повноцінне використання позитивних чинників її забезпечення і убезпечить банківську сферу від численних негативних чинників.

Література:

1. Алавердов А. Р. Организация и управление безопасностью в кредитно-финансовых организациях: учебное пособие. – М.: Московский государственный университет экономики, статистики и информатики, 2004. – 82 с.
2. Бриштелев А. Теоретико-методологические основы экономической безопасности банковской системы / А. Бриштелев // Банковский вестник. – 2009. – № 4. – С.23-30.
3. Курманова Л. Р. Вопросы регулирования экономической безопасности кредитных организаций / Л. Р. Курманова, М. А. Путенихин // Инновационное развитие экономики. – 2011. – № 1. – С.9-11.
4. Козловский А. А. Эффективность банковской деятельности в системе обеспечения экономической безопасности России: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. экон. наук: спец. 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит / А. А. Козловский. – М., 2011. – 17 с.
5. Різник Н. С. Електронний посібник з дисципліни "Безпека банківської діяльності" [Електронний ресурс] / Н. С. Різник. – Режим доступу: <http://lib.lntu.info/books/fof/bs/2011/11-15/>.
6. Терентьева Н. С. Об эффективности антикризисного управления ликвидностью банковского сектора / Н. С. Терентьева // Деньги и кредит. – 2010. – № 8 – С.39-42.;
7. Фадеев Д. А. Фінансова безпека банківської діяльності в Україні [Електронний ресурс] / Д. А. Фадеев. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Economics/40908.doc.htm.

References:

1. Alaverdov A. R. Security organization and management of credit and financial organizations: tutorial. - M.: Moscow state university of Economy, Statistics and Informatics, 2004 - 82 p.
2. Bryshtelev A. Theoretical and methodological basics of banking security system / A. Bryshtelev // Banking Journal. - 2009. - № 4. - S.23-30.
3. Kurmanova L. R. Questions regulation economic security of the credit organizations / L. R. Kurmanova, M. A. Putenyhyn // Innovative economy development. - 2011. - № 1. - S.9-11.
4. Kozlovsky A. A. Banking activity efficiency in the system of economic security of Russia: Author. Author. dis. for the degree of PhD. in Economic. Sciences: speciality. 08.00.10 - Finance, money and credit / A. A. Kozlovskyy. - M., 2011 - 17 p.

5. Riznyk N. S. "Banking Security" [electronic resource] / NS Ripper. - Mode of access: <http://lib.lntu.info/books/fof/bs/2011/11-15/>.
- 6 Terentyeva N. S. On the effectiveness of crisis management banking sector liquidity / N. S. Terentyeva // Money and Credit. - 2010. - № 8 -S.39-42.;
- 7 Fadeev D. A. Finance and banking activity security in Ukraine [Electron resource] / D. A. Fadeev. - Mode of access: http://www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Economics/40908.doc.htm.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

УДК 633.85:631.5

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОБРІВ У ОПТИМІЗАЦІЇ УМОВ ЖИВЛЕННЯ СОНЯШНИКУ

кандидат сільськогосподарських наук, Гарбар Л. А., Мащенко О. М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ

Наведено результати досліджень з вивчення впливу удобрення на формування продуктивності гібридів соняшнику в умовах Чернігівської області.

Результати досліджень показали, що урожайність насіння соняшнику на рівні 3,05 т/га була зафіксована на ділянках, де застосовували добрива нормою $N_{60}P_{60}K_{90}$ за вирощування гібриду Ясон. Застосування у підживлення комплексного добрива «Росток» олійний на фоні застосування добрив сприяло підвищенню врожаю на 5,7-9,5 % порівняно з фоновими варіантами удобрення.

Ключові слова: соняшник, добрива, «Росток» олійний, макроелементи, мікроелементи, урожайність, продуктивність

Гарбар Л. А., Мащенко А. М. Эффективность применения удобрений при оптимизации условий питания подсолнечника / Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев.

Приведены результаты исследований по изучению влияния удобрения на формирование продуктивности гибридов подсолнечника в условиях Черниговской области.

Результаты исследований показали, что урожайность семян подсолнечника на уровне 3,05 т/га была зафиксирована на участках с применением удобрений нормой $N_{60}P_{60}K_{90}$ при возделывании гибрида Ясон. Применение у подкормку комплексного удобрения «Росток» масличный на фоне использования удобрений способствовало повышению урожая на 5,7-9,5 % сравнительно с фоновыми вариантами удобрения.

Ключевые слова: подсолнечник, удобрения, макроэлементы, микроэлементы, урожайность, продуктивность.

Garbar L., Maschenko A. The effect of fertilizers application on optimization of nutritive conditions of sunflowers / National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

The article deals about of our investigations of effect of fertilizers application studying on productivity formation of sunflowers hybrids in conditions of Chernigiv region.

In the end of researches we got next results. The seed yield was got 3.05 t per ha for the variant with fertilizers rate $N_{60}P_{60}K_{90}$ for Yason hybrid. The foliar application by complex fertilizers "Rostok oils" on background of mineral fertilizers increased seed yield to 5.7-9.5 % in comparative to background variants of fertilization.

Key-words: sunflowers, fertilization, fertilizers, Rostok oils, seed yield, sunflowers productivity

Соняшник – основна олійна культура в Україні. Насіння його районованих сортів і гібридів містить 47-52 % олії, а селекційних – до 60 %. Порівняно з іншими олійними культурами в Україні соняшник дає найбільший вихід олії з одиниці площі (750 кг/га в середньому по країні) [1, с.8]. На соняшникову олію припадає 98 % загального виробництва олії в Україні. Популярність цієї культури полягає в стратегічній та значній економічній ефективності її вирощування. Олія з насіння соняшнику має високу харчову цінність, поступаючись у цьому лише оливковій. Вона має великий вміст полінасиченої жирної ліноленової кислоти, фосфатів, стеаринів, вітамінів (А, Д, Е, К). Соняшникову олію використовують не лише в харчовій промисловості, але й за виготовлення лаків, фарб, лінолеуму, водонепроникних тканин. Крім того, побічні продукти при виробництві соняшnikової олії також знайшли своє застосування. Макуха і шрот є кормом для худоби, лузга – сировиною для виробництва гексозного і пентозного цукру. Кошики соняшнику є цінним кормом для тварин. Стебла можна використовувати для виготовлення паперу, а попіл – як добриво. Жовті пелюстки язичкових квіток соняшнику використовують як ліки у фітотерапії [1, с.8; 2, с.565].

Основні посіви і виробництво соняшнику сконцентровано у зоні Степу, зокрема у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Харківській, Одеській, Кіровоградській, Луганській та Миколаївській областях, де виробляють 78 % його насіння [2, с.567].

Середня врожайність соняшнику в Україні за останні роки становить 18-25 ц/га. Найвища вона в господарствах, де соняшник вирощують за інтенсивною технологією, – по 30 ц/га і більше, а в умовах зрошення – 38,7–40 ц/га.

Збільшення врожайності та якості насіння соняшнику досягається за допомогою підбору найкращих для даного регіону гібридів та створення

найсприятливіших умов за прогресивними технологіями: оптимальними нормами мінерального живлення [3, с. 95]..

В останні роки в зв'язку з появою у виробництві нових ранньостиглих гібридів і сортів соняшнику посіви цієї культури поширюються і в північно-східному Лісостепу України і на Полісся [4, с. 91; 5, с. 12]. Проте агротехніка вирощування культури в цих умовах вивчена недостатньо. Зокрема, важливо підібрати високопродуктивні гібриди, розробити оптимальні строки, способи їх сівби, густоту стояння, систему удобрення та особливості обробітку ґрунту. Розробка та впровадження у виробництво основних технологічних прийомів дозволить підвищити урожайність соняшнику в зоні.

Мета і завдання досліджень. Дослідження проводили з метою розробки і удосконалення основних параметрів технології вирощування соняшнику в умовах Чернігівської області.

Агротехніка вирощування соняшника в польових дослідах була загальноприйнята для даної зони, окрім фонів живлення, які вивчалися в дослідах.

Дослідження проводили відповідно до загальноприйнятих методик (Б.А. Доспехов, 1985). Польові досліди закладали за методом розщеплених ділянок. На ділянках першого порядку вивчали гібриди, другого – удобрення рослин. Посівна площа елементарної ділянки – 56 м², облікова – 42 м², при триразовому повторенні. Попередник – пшениця озима. Соняшник вирощували згідно з агротехнічними вимогами і рекомендаціями для зони досліджень.

Дослідження проводили за схемою:

Фактор А – гібриди: Ясон; Форвард; Ягуар.

Фактор В –удобрення:

1. N₀P₀K₀ (контроль);
2. N₃₀P₃₀K₄₅;
3. N₆₀P₆₀K₉₀;
4. N₀P₀K₀+ «Росток» олійний (1) 4-6 листків (2 л/га) + 2) 8-10 листків (2 л/га));
5. N₃₀P₃₀K₄₅+ «Росток» олійний (1) 4-6 листків(2 л/га) + 2) 8-10 листків (2 л/га));
6. N₆₀P₆₀K₉₀+ «Росток» олійний (1) 4-6 листків (2 л/га) +2) 8-10 листків (2 л/га))

Фосфорні та калійні добрива вносили восени під основний обробіток: суперфосфат гранульований (19 % д.р.) та калімагnezія (28 % д.р.). Навесні вносили аміачну селітру (34 % д.р.), під передпосівну культивуацію. Підживлення проводили двічі позакоренево «Росток» олійним у фазу 4-6 листків та 8-10 листків по 2 л/га.

Мікродобриво «РОСТОК» олійний – добриво, розроблене відповідно до біологічних потреб олійних культур. Склад даного комплексного добрива подано в таблиці 1

Таблиця 1

Склад мікродобрива «РОСТОК» олійний

Мікродобриво	Вміст елементів живлення, г/л								
	N	MgO	SO ₃	Fe	Mn	B	Zn	Cu	Mo
«РОСТОК» Олійний	80	33	40	4	13,4	5,4	8	3	0,15

Проведені в польовому досліді визначення показали, що умови мінерального живлення, які вивчалися, за істотного впливу на елементи структури врожаю різних гібридів соняшника, в значній мірі визначили і основний показник продуктивності культури – її врожайність.

Урожайність насіння в польовому досліді, залежно від досліджуваних факторів, змінювалась в межах від 1,74 до 31,5 ц/га (табл. 2).

Таблиця 2

Урожайність насіння різних гібридів соняшнику залежно від умов мінерального живлення, т/га

Фон живлення	Гібрид		
	Ягуар	Форвард	Ясон
N ₀ P ₀ K ₀	1,74	1,80	1,86
N ₃₀ P ₃₀ K ₄₅	2,31	2,48	2,57
N ₆₀ P ₆₀ K ₉₀	2,73	2,81	3,05
N ₀ P ₀ K ₀ +«Росток» олійний (2 підживлення)	1,98	2,07	2,19
N ₃₀ P ₃₀ K ₄₅ +«Росток» олійний (2 підживлення)	2,50	2,69	2,78
N ₆₀ P ₆₀ K ₉₀ +«Росток» олійний (2 підживлення)	2,93	3,0	3,15

HP₀₅ для факторів, т/га: для фактора А, В – 0,06;
для взаємодії АВ – 0,2.

Найбільш урожайним в умовах проведення дослідів виявився гібрид соняшнику Ясон. Урожайність його насіння перевищувала на 18,7 % урожайність гібриду Ягуар та на 8,9 % урожайність гібриду Форвард. Це пояснюється більш подовженим періодом вегетації у гібрида соняшника Ясон порівняно з іншими досліджуваними гібридами.

Внесення мінеральних добрив позитивно вплинуло на величину врожаю насіння досліджуваних гібридів, порівняно з контрольними ділянками, де добрива не вносили. Так, внесення норми добрив N₃₀P₃₀K₄₅ спричиняло збільшення врожаю насіння в середньому на 29 %. При застосуванні подвійної норми добрив N₆₀P₆₀K₉₀ урожайність насіння збільшувалась в середньому на 46 % порівняно з ділянками, де добрива не вносили.

Застосування у підживлення комплексного добрива «Росток» олійний на фоні застосування добрив сприяло підвищенню врожаю на 5,7-9,5 % порівняно з фоновими варіантами удобрення.

Висновок. Урожайність насіння соняшнику на рівні 3,05 т/га було отримано на варіантах із внесенням добрив у нормі $N_{60}P_{60}K_{90}$ за вирощування гібриду Ясон. Застосування у підживлення комплексного добрива «Росток» олійний на фоні застосування добрив сприяло підвищенню врожаю до 3,15 т/га порівняно з фоновими варіантами удобрення.

Література:

1. Гаврилюк М. М. Олійні культури в Україні: моногр./ М. М. Гаврилюк, В. Н. Салатенко, А. В. Чехов– К.: Основа, 2007. – 416 с.
2. Лихочвор В. В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур / В. В. Лихочвор – Львів: НВФ “Українські технології”, 2002. – 800 с.
3. Турчинов О. Є. Реакція гібридів соняшнику різних груп стиглості на фоні живлення / О. Є. Турчинов, С. І. Попов // Селекція і насінництво. – Вип. 82. – Харків: ІР ім. В.Я. Юр’єва, 1999. – С. 94-99.
4. Лібенко М. О. Стан та проблеми насінництва гібридів соняшнику / М. О. Лібенко // Зб. наук. пр. Селекційно-генет. ін-ту – Нац. центру насіннізнавства та сортовивчення / УААН. – О., 2005. – Вип. 7. – С. 90-95.
5. Юник А. В. Вплив добрив на продуктивність гібридів соняшнику в умовах Північної частини правобережного Лісостепу / А. В. Юник, В. А. Мокрієнко // Матеріали наук. конф. НДІ агротехнологій та якості продукції рослинництва НАУ. – К. 2006. – С. 12-13.

References:

1. Gavrylyuk M. M. Olijni kultury v Ukraini: monogr./ M. M. Gavrylyuk, V. N. Salatenko, A. V. Chexov– K.: Osnova, 2007. – 416 s.
2. Lyxochvor V. V. Poslynnycztvo. Teknologiyi vyposhhuvannya silskogospodarskyx kultur / V. V. Lyxochvor – Lviv: NVF “Ukrayinski texnologiyi”, 2002. – 800 s
3. Turchynov O. Ye. Reakciya gibrydiv sonyashnyku riznyx grup styglosti na fony zhyvlennya / O. Ye. Turchynov, S. I. Popov // Selekcija i nasinnycztvo. – Vyp. 82. – Xarkiv: IR im. V. Ya. Yuryeva, 1999. – S. 94-99.
4. Libenko M. O. Stan ta ppoblemu nacinnycztva gibpydiv conyashnyku / M. O. Libenko // Zb. nauk. pp. Celekcijno-genet. in-tu – Nacz. centpu nacinnyeznavctva ta coptovyvchennya / UAAN. – O., 2005. – Vyp. 7. – С. 90-95.
5. Yunyk A. V. Vplyv dobpyv na pproduktivnict gibpydiv conyashnyku v umovax Pivnichnoyi chactyny ppavobepезhnogo Licostepu / A. V. Yunyk, V. A. Mokpiyenko // Matepialy nauk. konf. NDI agpotexnologij ta yakosti pprodukciji poclynnycztva NAU. – K. 2006. – С. 12-13.

УДК 631.416.4/.95

**ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСУРСОЗБЕРІГАЮЧИХ
ТЕХНОЛОГІЙ****кандидат сільськогосподарських наук, Кучер Л. І.**Національний університет біоресурсів і природокористування України,
Україна, м. Київ.

Розглянуто вплив різних технологій вирощування кукурудзи на силос на її врожайність. Дослідження проводились в Андрушівському природно-сільськогосподарському районі. На основі отриманих даних було розраховано економічну та енергетичну ефективності ґрунтозахисної ресурсозберігаючої технології, що базується на мінімальному обробітку ґрунту і традиційної із застосуванням оранки. Відмічено позитивний вплив мінімалізації обробітку ґрунту на урожайність кукурудзи на силос та економічну і енергетичну ефективності її вирощування.

Ключові слова: мінімальний обробіток, лучно-чорноземний ґрунт, кукурудза на силос, урожайність, економічна й енергетична ефективність.

Кучер Л. И. Эффективность использования ресурсосберегающих технологий / Национальный университет биоресурсов и природопользования, Украина, Киев.

Рассмотрено влияние различных технологий выращивания кукурузы на силос на ее урожайность. Исследования проводились в Андрушевском природно-сельскохозяйственном районе. На основании полученных данных было рассчитано экономическую и энергетическую эффективности почвозащитной ресурсосберегающей технологии, базирующейся на минимальном возделывании почвы и традиционной с применением вспашки. Отмечено положительное влияние минимализации возделывания почвы на урожайность кукурузы на силос и экономическую и энергетическую эффективности ее выращивания.

Ключевые слова: минимальное возделывание, лугово-черноземная почва, кукуруза на силос, урожайность, экономическая и энергетическая эффективности.

Kucher L. I. Efficiency of application of resource technology / National university of life and environmental sciences, Ukraine, Kyiv

The effect of various technologies of growing corn for silage on its yield. Research conducted in Andrushiv nature-agricultural region. But the basis of the data was calculated economic efficiency and energy saving technologies of soil, based on minimum tillage and conventional tillage using. Marked positive impact minimization tillage on corn silage yield and economic and energy efficiency its cultivation.

Keywords: minimum tillage, meadow-chernozem soil, corn for silage, productivity, economic and energy efficiency.

Вступ.

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції базується на підвищенні продуктивності кожного гектара землі, зниженні затрат матеріалізованої і живої праці на виробництво одиниці продукції.

Кінцевою метою будь-якої господарської діяльності є отримання прибутку. Специфіка землеробства полягає в тому, що вона залежить від величезної кількості факторів, на які людина не впливає, але за допомогою певних заходів є можливість пом'якшення їх негативної дії. Існує цілий ряд технологій з вирощування сільськогосподарських культур які різняться між собою системами обробітку ґрунту, удобрення та захисту рослин [1, с.680]. Основними вимогами, що ставляться до них є забезпечення високої ґрунтозахисної і економічної ефективності.

Перспективність ґрунтозахисної системи землеробства значною мірою залежить від економічної ефективності вирощування культур, собівартості вирощеної продукції. Її застосування підвищує урожайність культур, значно знижує витрати праці, паливно-мастильних матеріалів, обігових коштів, металу та виконання технологічних операцій з обробітку ґрунту порівняно з технологіями, які базуються на оранці [2, с.389].

Економічна оцінка ефективності добрив визначається шляхом порівняння додаткових затрат з приростом чистого прибутку. Основною умовою правильного визначення ефективності добрив є отримання достовірних даних про приріст урожаю за рахунок обробітку ґрунту та добрив.

Доцільність будь-якого запропонованого застосування удобрення визначається системою економічних показників, до яких належать: урожайність сільськогосподарських культур, ц/га; вартість урожаю, грн.; витрати на обробіток ґрунту, добрива, засоби захисту рослин, збирання врожаю, інші витрати, всього затрат; чистий прибуток, грн.; собівартість 1 ц, грн.; рівень рентабельності, %.

Мета досліджень полягала у вивченні впливу різних систем обробітку ґрунту і удобрення на урожайність кукурудзи на силос та визначення їх економічної й енергетичної ефективності.

Матеріал і методика досліджень. Дослідження проводились у ПСП "Сокільча", Попільнянського району, Житомирської області на лучно-чорноземному ґрунті, який має такі фізико-хімічні властивості: вміст гумусу – 3,90%, рН сольовий – 6,00, сума увібраних основ – 23,08 мг/екв/100г ґрунту, ступінь насиченості основами – 94,5%.

Дослід двохфакторний. Вивчали дві системи обробітку: оранка на глибину 20–22 см і мінімальний обробіток на глибину 10–12 см та п'ять фонів удобрення: Контроль (без добрив); $N_{90}P_{60}K_{60}$; $N_{90}P_{60}K_{60}$ + гній 12 т/га; $N_{90}P_{60}K_{60}$ + солома 2,4 т/га + N_{24} ; $N_{90}P_{60}K_{60}$ + гній 12 т/га + солома 2,4 т/га + N_{24} . Досліджувана культура – кукурудза на силос сорту Одеська –10.

Результати досліджень. Ефективність агротехнічних заходів та технологій вирощування визначається підвищенням урожайності

сільськогосподарських культур. На всіх варіантах удобрення окрім контролю, одержано високі врожаї кукурудзи на силос. Найбільшими вони були за мінімального обробітку ґрунту (табл. 1). Найвища урожайність відзначена за сумісного внесення мінеральних добрив, гною і соломи, що на 33–39 ц/га вище, ніж за оранки. Внесення мінеральних добрив забезпечувало приріст урожаю 31–78 ц/га за традиційної технології і 43–94 ц/га на фоні ґрунтозахисної. Приріст урожаю від мінімального обробітку на цьому варіанті знаходився у межах похибки досліду.

Таблиця 1.

Дані дослідження урожайності кукурудзи на силос залежно від систем обробітку ґрунту та удобрення, ц/га

Варіант удобрення	Рік дослідження			
	2010	2011	2012	середня
Оранка на глибину 20–22 см				
Контроль	339	347	262	316
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀	417	423	293	378
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га	458	467	316	414
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + солома 2,4 т/га + N ₂₄	469	488	344	367
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га + солома 2,4 т/га + N ₂₄	487	513	370	457
Мінімальний обробіток на глибину 10–12 см				
Контроль	334	341	253	309
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀	428	436	296	387
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га	479	483	343	435
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + солома 2,4 т/га + N ₂₄	493	510	374	459
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га + солома 2,4 т/га + N ₂₄	526	538	403	489

NIP ₀₅ , ц/га	для обробітку	17,1	10,4	17,8
	для удобрення	20,4	16,5	28,1

На варіанті, де як органічне добриво використовували солому, одержано вищу врожайність, ніж за використання гною, що пояснюється внесенням азотних добрив.

Вирощування кукурудзи на силос було рентабельним у всіх варіантах обробітку ґрунту та удобрення (табл. 2). За мінімального обробітку рівень рентабельності підвищився на 15,5 – 26,8%. Найбільший рівень рентабельності отримано на варіанті без добрив.

Внесення мінеральних добрив зумовило різке зменшення рівня рентабельності, через високу їх вартість. Із варіантів удобрення найрентабельнішим виявилось органо-мінеральне з використанням гною та соломи (рівень рентабельності 166 %). Коефіцієнт енергетичної ефективності K_{ee} за мінімального обробітку теж був вищим.

Таблиця 2.

**Економічна та енергетична ефективність технологій вирощування
кукурудзи на силос**

Варіант удобрення	Вартість продукції, грн.	Витрати, грн.	Чистий прибуток, грн.	Рівень рентабельності, %	К _е
Оранка					
Контроль	2058	763	1296	170	35,0
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀	2431	1267	1165	98,8	30,2
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га	2651	1292	1359	112	26,7
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + солома 2,4 т/га + N ₂₄	2784	1302	1482	122	30,7
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га + солома 2,4т/га + N ₂₄	2935	1323	1612	131	28,8
Мінімальний обробіток					
Контроль	2110	679	1332	196	36,1
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀	2480	1192	1288	117	31,3
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га	2815	1224	1592	141	29,0
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + солома 2,4 т/га + N ₂₄	2965	1230	1740	154	33,3
N ₉₀ P ₆₀ K ₆₀ + гній 12 т/га + солома 2,4т/га + N ₂₄	3182	1256	1926	166	31,5

У розвинених країнах світу споживання енергії у сільському господарстві становить майже 5% від загальновиробничої енергії, однак у структурі прямих енергозатрат під час виробництва продуктів споживання на долю механізації припадає 50% енергетичних затрат. Суттєвим фактором економії енергії є також застосування ґрунтозахисних технологій з мінімалізацією основного обробітку ґрунту.

Із загальних затрат на обробіток ґрунту 75 – 85% енергії витрачається на основний обробіток. Адже обробіток ґрунту – ключовий елемент системи землеробства. На його виконання нині витрачається чималий відсоток енерговитрат, передбачених технологіями вирощування культур [3 с.13-15]. Енергозберігаюча функція мінімального обробітку є загальновизнаною. Головна її перевага – це економія пального порівняно з оранкою. Так, витрати

пального за мінімального обробітку ґрунту скорочуються на 50 – 54% [4 с.200]. При дискуванні або чизелюванні економія пального значно нижча, ніж при оранці, а поглиблення оранки на 1 см призводить до збільшення витрат пального на 1 л/га. Майже вся затрачена на обробіток ґрунту енергія витрачається на перерозподіл ґрунтових агрегатів і тільки 1 % (корисна частина) іде на збільшення об'єму шпарин [5 с.624-633].

Для оцінки ресурсо– і енергозберігаючих технологій у сільському господарстві застосовують енергетичний аналіз, завдання якого – пошук і планування методів у сільському господарстві, які забезпечують раціональне застосування непоновлюваної (викопної) енергії і поновлюваної (природної) енергії. Завдання полягає у тому, щоб в умовах енергетичної кризи, економічної нестабільності розробити та впровадити у землеробстві прогресивні ресурсо– і енергозберігаючі технології, щоб ці технології були значною мірою економічними і при цьому ґрунти обов'язково підвищували свою родючість у напрямі розширеного відтворення [6 с. 85-90].

Застосування безплужного обробітку ґрунту зменшує використання тракторів, сільгоспмашин, палива, електроенергії, праці людей. За використання органо-мінерального удобрення з соломною досягнуто найвищого коефіцієнта енергетичної ефективності. На контролі цей показник становив 35% – за оранки і 36,1 % за мінімального обробітку ґрунту.

Отже, коефіцієнт енергетичної ефективності на всіх варіантах з внесенням добрив був вищим за мінімального обробітку, у зв'язку з меншими витратами палива, електроенергії та затрат праці. Найвищий коефіцієнт енергетичної ефективності був на варіантах без внесення добрив. У 2010 р. найбільш енергетично ефективним були мінеральні добрива, у 2011 та 2012 – повне органо-мінеральне удобрення.

Література:

1. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві: Наукова монографія; за ред. М. К. Шикули. – К.: Оранта, 1998.– 680с.
2. Ґрунтозахисна біологічна система землеробства в Україні; за ред. М. К. Шикули – К.: Оранта, 2000 – 389 с.
3. Грабак Н. Х. Почвозащитная технология на юге Украины: Рациональные приемы обработки почвы / Н. Х. Грабак: Тем. подб.– Кировоград, 1980.–№31.– С. 13–15.
4. Шикула Н. К. Почвозащитная система земледелия: Справочная книга / Н. К. Шикула.–Харьков: Прапор, 1987.–200с.
5. Демиденко О. В. Агроенергетична ефективність ґрунтозахисного землеробства // Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві. Монографія / О. В. Демиденко, Г. М. Високос; за ред. М. К. Шикули.–К.: Оранта, 1998.– С. 624–633.
6. Дечков З. Влияние на продолжительного редуциране на дъбоката оран въерху потенциалного землевеляване / З. Дечков, А. Димов, Р. Кондарев // Растен. Науки.– 1982.– Т. 19, №5.– С. 85–90.

References:

1. Vidtvorennya rodyuchosti g`runtiv u g`runtozaxy`snomu zemlerobstvi: Naukova monografiya; za red. M.K. Shy`kuly`. – K.: Oranta, 1998.– 680s.
2. G`runtozaxy`sna biologichna sy`stema zemlerobstva v Ukrayini; za red. M. K. Shy`kuly` – K.: Oranta, 2000 – 389 s.
3. Grabak N. X. Pochvozashhy`tnaya texnologiy`ya na yuge Ukray`ny: Racy`onal`nye pry`emy obrabotky` pochvy / N. X. Grabak: Tem. podb.– Ky`rovograd, 1980.–№ 31.– S. 13–15.
4. Shy`kula N. K. Pochvozashhy`tnaya sy`stema zemledely`ya: Spravochnaya kny`ga / N. K. Shy`kula.–Xar`kov: Prapor, 1987.–200s.
5. Demy`denko O. V. Agroenergety`chna efekty`vnist` g`runtozaxy`snogo zemlerobstva // Vidtvorennya rodyuchosti g`runtiv u g`runtozaxy`snomu zemlerobstvi. Monografiya / O. V. Demy`denko, G. M. Vy`sokos; za red. M. K. Shy`kuly`.–K.: Oranta, 1998.– S. 624–633.
6. Dechkov Z. Vly`yany`e na prodlzhy`telnogo reducy`rane na debokata oran verxu potencyal`nogo zemlevelyavane / Z. Dechkov, A. Dy`mov, R. Kondarev // Rasten. Nauky`.– 1982.– T. 19, № 5.– S. 85–90.

УДК 633.11.14: 631.58.8

ВПЛИВ ЕЛЕМЕНТІВ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОЩУВАННЯ НА ПОСІВНІ ЯКОСТІ НАСІННЯ ПШЕНИЦІ ЯРОЇ М'ЯКОЇ

кандидат сільськогосподарських наук, Малеончук О. В.,

кандидат сільськогосподарських наук, Антал Т. В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ

Висвітлено результати досліджень щодо вивчення впливу застосування мінеральних добрив під пшеницю м'яку яру на якість зерна та насіння за вирощування її в умовах північно-західного Лісостепу України. Встановлено, що для отримання високоякісного зерна сорту Колективна 3, необхідно внести мінеральні добрива у дозі $N_{90}P_{90}K_{90}$ за посіву по всіх досліджуваних попередниках, а для отримання такого ж по якості зерна сорту Рання 93 достатньо внести добрива у дозі $N_{60}P_{60}K_{60}$ за посіву по попереднику цукрові буряки та картопля.

Ключові слова: пшениця яра м'яка, енергія проростання, лабораторна схожість, якість, мінеральні добрива, попередники, технологія вирощування.

Малеончук О. В., Антал Т. В. Влияние элементов технологии выращивания на посевные качества семян пшеницы яровой мягкой. Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев

Показаны результаты исследований по изучению влияния использования минеральных удобрений под пшеницу мягкую яровую на качество зерна и семян при выращивании ее в условиях северо-западной Лесостепи Украины.

Установлено, что для получения высококачественного зерна сорта Коллективная 3, необходимо внести минеральные удобрения в дозе $N_{90}P_{90}K_{90}$ за посева по всем исследуемым предшественникам, а для получения такого же по качеству зерна сорта Ранняя 93 достаточно внести удобрения в дозе $N_{60}P_{60}K_{60}$ за посева по предшественнику сахарная свекла и картофель.

Ключові слова: пшеница яровая мягкая, энергия прорастания, лабораторная всхожесть, качество, минеральное удобрение, предшественники, технология возделывания.

Maleonchuk O. V., Antal T. V. Influence of cultivation technology elements on sowing qualities of aestivum spring wheat.

The results of study of influence of mineral fertilizers application on quality of grain of aestivum spring wheat under conditions of north-west Forest-Steppe of Ukraine are shown in the article. It was established that to obtain quality grain of Коллективная 3 variety we should apply mineral fertilizers at rate $N_{90}P_{90}K_{90}$ after all predecessors and for Ранняя 93 variety $N_{60}P_{60}K_{60}$ after sugar beet and potato.

Key words: spring aestivum wheat, germination energy, laboratory germination ability, quality, mineral fertilizers, predecessors, growing technology.

Вступ. Зерно є і буде в майбутньому головним джерелом грошових надходжень в Україні, фінансовим фундаментом аграрних підприємств, від якого залежить розвиток усього сільського господарства та соціальної сфери села. Завдяки природно-кліматичним умовам, біологічним та організаційно-технологічним особливостям зерновиробництва, Україна здавна була всесвітньо відомою житницею, потужним виробником практично всіх зернових культур.

Стан зернового господарства визначає розвиток всіх галузей агропромислового комплексу та рівень народного добробуту. Від обсягу виробництва зерна залежить, чи буде забезпечене населення основним продуктом харчування – хлібом, промисловість – сировиною, чи матиме держава необхідні для неї матеріальні і сировинні ресурси.

З урахуванням нових чинників в рослинництві та мінливості кон'юктури ринку енергоносіїв, засобів удобрення, захисту рослин постала народногосподарська проблема, сутністю якої є наукове обґрунтування технології вирощування пшениці ярої з метою одержання сталих урожаїв з високою якістю зерна на основі виявлених закономірностей продукційного процесу в агротехнологіях північно-західної частини Лісостепу України.

Мета і завдання дослідження. Метою досліджень було встановлення в умовах північно-західної частини Лісостепу України особливостей формування високоякісного насіння та зерна сортів пшениці ярої залежно від попередника, норми висіву та системи удобрення.

Предмет дослідження – сорти пшениці ярої: Колективна 3 та Рання 93; система удобрення, попередник, норма висіву; якість зерна.

Під осінню оранку внесено фосфорні та калійні добрива з відповідним розрахунком доз по варіантах. Використовували суперфосфат амонізований, із

вмістом P_2O_5 – 16%, N–3,5% та калімаг, із вмістом 46% K_2O та 6% MgO . Добрива внесено ручним методом на попередньо визначені ділянки польового досліду. Азотні добрива у формі аміачної селітри (34,5%) вносили відповідно до схеми досліду.

Таблиця 1

Схема внесення мінеральних добрив під яру пшеницю, кг/га д.р.

№ варіанта	Основне удобрення,		Внесення азоту		
	P_2O_5	K_2O	Перед сівбою	Етап органогенезу	
				III	VIII
1	0	0	-	-	-
2	30	30	30	---	---
3	60	60	30	30	---
4	90	90	30	30	30

При розміщенні насінневих посівів по неудобреному чорному пару насіння отримали з високими посівними якостями. Але із внесенням добрив у підвищених дозах значення цього попередника в отриманні високоякісного насіння знижувалася [1,с.349]. Насіння навіть одного сорту і однієї рослини може нести різний потенціал врожайності. Це зумовлено генетичними та матрікальними особливостями. Насіння розміщується на рослині у різних місцях (на основних та бокових стеблах) і неоднаково забезпечуються поживними речовинами. Доведено, що насіння пшениці отримане із середньої частини колоса значно врожайніше, ніж у верхній та нижній частині. Причина такої різноякісності в неодноразовому проходженні етапів органогенезу в різних частинах колосу. Дуже велика різноякісність також і квіток у колосі [2.с.207].

Раціональне використання добрив, при якому рослини повністю забезпечуються усіма елементами живлення в найкращому їх сполученні, гарантує формування високоякісного насіння. Азотні добрива забезпечують підвищення загальної врожайності, але не сприяють формуванню високоякісного насіння (зменшується маса 1000 насінин, збільшується кількість щуплого насіння, знижується сила росту). Фосфорні добрива позитивно впливають на насінневу продуктивність, прискорюють дозрівання насіння, сприяють підвищенню маси 1000 насінин, їх схожості та енергії проростання. Калійні добрива підвищують вміст білка та зольних елементів в зерні та зниження небілкового азоту, підвищують стійкість рослин до вилягання, сприяють утворенню в насіння крохмалю і покращанню їх посівних якостей [3.с. 31-34].

Кращим фоном для вирощування високого врожаю повноцінного насіння є оптимальне сполучення азоту із фосфором та калієм. За одностороннього живлення азотом водночас із білком накопичуються аміачні та нітратні форми азоту, які негативно впливають на якість насіння

[4,с.51-54; 5,с.333-343]. Основними показниками, які характеризують здатність до проростання насіння конкретної партії, є енергія проростання та схожість насіння, його сила росту і життєздатність.

Результати наших дослідів підтверджують думку вчених щодо різної реакції сортів пшениці ярої на попередники та удобрення.

Сорт пшениці ярої Рання 93 відноситься до інтенсивних сортів, Колективна 3 - до напівінтенсивних сортів. Сорт Рання 93 сильніше реагує на покращення мінерального живлення та післядію удобрення попередника.

Показник лабораторна схожість у насіння сортів пшениці ярої, як Рання 93 так і Колективна 3, суттєво не реагує на зміну попередника, удобрення та норми висіву. Значення показника коливалося від 91 до 100% (таблиця 2).

Таблиця 2

Лабораторна схожість насіння пшениці ярої залежно від елементів технології вирощування (2010-2013 рр.)

Норма висіву млн. шт/га	Сорт					
	Колективна 3			Рання 93		
	попередник					
	цукрові буряки	картопля	озима пшениця + післяж. гір. біла	цукрові буряки	картопля	озима пшениця + післяж. гір. біла
$N_0P_0K_0$						
3,0	95	97	96	96	98	99
4,0	95	98	98	99	98	99
5,0	96	97	98	99	97	96
6,0	95	98	97	98	99	95
7,0	96	97	97	98	97	94
$N_{30}P_{30}K_{30}$						
3,0	98	99	98	99	98	97
4,0	97	98	96	98	100	98
5,0	96	99	97	98	100	99
6,0	98	97	96	98	97	97
7,0	98	96	97	97	96	95
$N_{60}P_{60}K_{60}$						
3,0	95	95	98	99	97	99
4,0	96	98	96	99	98	99
5,0	97	98	96	98	98	99
6,0	97	99	98	99	98	98
7,0	96	93	100	99	96	96
$N_{90}P_{90}K_{90}$						
3,0	96	95	97	95	96	98
4,0	98	91	97	97	99	96
5,0	98	96	95	99	97	97
6,0	97	94	97	99	94	99
7,0	96	94	96	97	97	95

По іншому сорти реагують на зміну показника енергії проростання. У сорту пшениці ярої Рання 93 не помічено суттєвої реакції на зміну елементів технології вирощування. Наприклад, за посіву по попереднику цукрові буряки та норми висіву 5,0 млн. шт./га енергія проростання відповідно до фону удобрення становить – без внесення мінеральних добрив – 97,0 %, $N_{30}P_{30}K_{30}$ – 96,0 %, $N_{60}P_{60}K_{60}$ – 97,0%, $N_{90}P_{90}K_{90}$ – 96,0% (таблиця 3).

Таблиця 3

Енергія проростання насіння пшениці ярої залежно від елементів технології вирощування (2010-2013 рр.)

Норма висіву млн. шт/га	Сорт					
	Колективна 3			Рання 93		
	попередник					
	цукрові буряки	картопля	озима пшениця + післяж. гір. біла	цукрові буряки	картопля	озима пшениця + післяж. гір. біла
$N_0P_0K_0$						
3,0	92	88	93	95	97	98
4,0	92	92	96	96	97	95
5,0	94	92	96	97	97	96
6,0	93	94	97	96	99	94
7,0	93	92	96	96	96	93
$N_{30}P_{30}K_{30}$						
3,0	96	90	93	96	98	97
4,0	95	93	94	96	98	98
5,0	95	97	97	96	99	98
6,0	96	92	96	96	96	96
7,0	94	92	94	93	94	97
$N_{60}P_{60}K_{60}$						
3,0	95	90	97	96	97	97
4,0	91	93	95	96	97	99
5,0	95	96	94	97	98	99
6,0	95	93	95	96	97	97
7,0	94	93	99	95	95	94
$N_{90}P_{90}K_{90}$						
3,0	94	81	97	95	93	97
4,0	95	83	95	95	99	96
5,0	95	90	94	96	96	97
6,0	95	86	97	95	93	98
7,0	95	84	91	95	93	93

Енергія проростання зменшувалася за норми висіву 7,0 млн. шт./га, особливо за $N_{90}P_{90}K_{90}$. У сорту пшениці ярої Колективна 3 найвищі показники енергії проростання за посіву по попередника озима пшениця + післяжнивню гірчиця біла та цукрові буряки, вони змінювалися від фону удобрення та норми висіву не суттєво. Так, енергія проростання за посіву по попереднику озима пшениця + післяжнивню гірчиця біла при 4,0 млн. шт./га

відповідно становить - $N_0P_0K_0$ – 96,0 %, $N_{30}P_{30}K_{30}$ – 94,0%, $N_{60}P_{60}K_{60}$ – 95,0%, $N_{90}P_{90}K_{90}$ – 95,0 %. Зовсім інша реакція сорту пшениці ярої Колективна 3 за посіву по попереднику картопля.

Значення показника енергії проростання нижче, ніж за посіву по інших попередниках. Так, при $N_{60}P_{60}K_{60}$ та нормі висіву 3,0 млн. шт./га енергія проростання відповідно становить за посіву по попереднику картопля – 90,0%, цукрові буряки – 95,0%, озима пшениця + післяжнивни гірчиця біла – 97,0%. Фон мінеральних добрив теж впливає на енергію проростання – зростає при $N_{30}P_{30}K_{30}$ та $N_{60}P_{60}K_{60}$, а зменшується при $N_0P_0K_0$, та особливо $N_{90}P_{90}K_{90}$. Наприклад, за норми висіву 5,0 млн. шт./га енергія проростання відповідно становить: $N_0P_0K_0$ – 92,0%, $N_{30}P_{30}K_{30}$ – 97,0%, $N_{60}P_{60}K_{60}$ – 96,0%, $N_{90}P_{90}K_{90}$ – 90,0%.

Норма висіву теж впливає на енергію проростання, зокрема зростає від 3,0 до 5,0 млн. шт./га, а далі зменшується. Наприклад, за посіву при $N_{30}P_{30}K_{30}$ відповідно до норми висіву енергія проростання становить: 3,0 – 90,0%; 4,0 – 93,0%; 5,0 – 97,0%; 6,0 – 92,0% та 7,0 – 92,0%.

Висновок. Мінеральні добрива підвищують врожайність пшениці ярої, покращують її якісні показники. Оптимальна доза внесення мінеральних добрив в умовах північно-західного Лісостепу України становить $N_{60-90}P_{60-90}K_{60-90}$ залежно від елементів технології вирощування.

Література:

1. Сечняк Л. К., Киндрук Н. А., Слюсаренко О. К., Иващенко В. Г., Кузнєцов Е. Д. *Екологія селян пшениць*. - М.: Колос, 1981. - 349с.
2. Кумаков В. А. *Фізіологія ярової пшениць*. - М.: Колос, 1980.-207с.
3. Макаров Р. Ф., Архіпова В. В. *Влияние удобрений на продуктивность севооборота и изменение их эффективности во времени на чернозем типичном* // *Агрохимия*. - 2001. - №4. – С.31-34.
4. Мачнева В. В., Семіна С. А. *Резервы повышения урожайности и качества зерна яровой пшениць* // *Достижения науки и техники АПК*. - 2005. - № 8. – С. 51-54.
5. *Оцінка різних технологій вирощування пшениць ярої в центральному Лісостепу України* / Русанов В. І., Твердохліб А. М., Борсук Г. Ю. та ін. // *Науково-технічний бюлетень МПП ім. В.М. Ремесла УААН, Вип.6-7, К.: Аграрна наука, 2007. - С. 333-343.*

References:

1. Sechnyak L. K., Kyndruk N. A., Slyusarenko D. S., Yvaschenko V. G., Kuznetsov E. D. *Ekologiya sel'yan pshenyts*. - M.: Kolos, 1981-349s.
2. Kumakov V. A., Fyzyologiya yarovoy pshenyts. - M.: Colossus, 1980.-207s.
3. R. F. Makarov, V. V. Arkhipov *Effect of fertilizers on produktyvnost sevooborota on chernozemety pychnom* // *Ahrohymyua*. - 2001.-№4.-S.31-34.
4. Machneva V. V., Semyna S. A. *Reserves Improving yield and qualities of wheat grain Yarovoy* // *achievements of science and technics APC*. - 2005. - № 8. - S.51-54.

5. *Otsinka different technologies of spring wheat in the central steppes of Ukraine / Rusanov V. I., Tverdokhlib A. M., Borsuk G. U. and others. // Scientific and Technical Bulletin IIP them. V. M. Crafts UAAN, Вып.6-7, К.: Agricultural Science, 2007 - P. 333-343.*

УДК: 631.361

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВІДМИНАННЯ ГИЧКИ ВІД КОРЕНЕПЛОДІВ

Труханська О. О.

Вінницький національний аграрний університет,

доктор технічних наук, Барановський В. М.

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя,
Україна, Тернопіль

Наведено опис експериментальної установки та методу проведення експериментальних досліджень процесу відминання залишків гички від коренеплодів. Побудовано гістограму та полігон щільності розподілу випадкових величин довжини залишків гички на головках коренеплодів. Одержано диференційний закон ймовірної щільності розподілу довжини залишків гички після її відминання циліндричними вальцями. Одержано апроксимуючу лінійну залежність у вигляді рівняння регресії, яке характеризує зміну довжини залишків гички на головках коренеплодів залежно від діаметра та частоти обертання відминальних вальців.

Ключові слова: залишки гички, відминальні вальці, довжина залишків гички, діаметр вальців, частота обертання вальців, рівняння регресії, поверхня відгуку.

Труханская Е. А., Барановский В. Н. Экспериментальные исследования процесса отминания ботвы от корнеплодов / Винницкий национальный аграрный университет, Украина, г. Винница. Тернопольский национальный технический университет имени Ивана Пулюя, Украина, г. Тернополь.

Наведено опис експериментальної установки і методу проведення експериментальних досліджень процесу відминання залишків ботви від коренеплодів. Побудовано гістограму і полігон щільності розподілу випадкових величин довжини залишків ботви на головках коренеплодів. Отримано диференціальний закон ймовірної щільності розподілу довжини залишків ботви після її відминання циліндричними вальцями. Отримано апроксимуючу лінійну залежність, яка записана в вигляді рівняння регресії, яке характеризує зміну довжини залишків ботви на головках коренеплодів в залежності від діаметра і частоти обертання відминальних вальців.

Ключевые слова: остатки ботвы, отминаемые вальцы, длина остатков ботвы, диаметр вальцев, частота вращения вальцев, поверхность отклика.

Trukhanska O. O., Baranovskiy V. M. Experimental researches of process of separation from the root crops haulm / Vinnytsia National Agrarian University, Ukraine, Vinnytsya. Ternopil National Technical University named Ivan Puluj, Ukraine, Ternopil. Describes of the experimental setting a technique and experimental conducting researches of the process of separation from the root crops haulm. Constructed a histogram and a polygon density of distribution of random variables length haulm balances on root crops heads. Obtained by differential law of probable length density haulm residues after separation by cylindrical rollers. Obtained by approximating a linear dependence, which is recorded by the regression equation, which characterizes the length changes in the balance haulm on the heads root crops, depending on a diameter and speed the separator rollers.

Key words: haulm residues, the separator rollers, the length of the remaining haulm, roller diameter, the frequency of rotation of the roller, the response surface.

Вступ.

Механізоване збирання коренеплодів цукрових і кормових буряків є однією з найбільш трудомістких і енергозатратних операцій в загальному контексті виробництва сільськогосподарських культур не тільки в Україні, але й у високо розвинутих державах світової спільноти.

Із врахуванням того, що Україна належить до аграрних держав Європи та світу, які мають необхідні потужності для виробництва стратегічних продуктів харчування – цукру та продуктів харчування тваринного походження, вітчизняному машинобудуванню необхідно розробляти та цілеспрямовано впроваджувати в сільське господарство удосконалені коренезбиральні машини, функціональні та експлуатаційні показники яких би відповідали рівню найкращих світових аналогів [1, с. 4, 6].

Якість роботи існуючих очисників, які відокремлюють домішки від коренеплодів, не задовольняє встановлені показники згідно з агротехнічними вимогами до коренезбиральних машин у зв'язку з використанням недосконалих технологічних процесів і робочих органів для очищення вороху коренеплодів від домішок, котрі при цьому не відділяють залишки гички від головок коренеплодів, які становлять 5...10 % [2, с. 197] від маси зібраних коренеплодів, пошкоджують значну кількість коренеплодів (до 20...40 %) [3, с. 155].

Одним з шляхів підвищення показників якості технологічного процесу збирання коренеплодів, яке являє собою комплексну науково-технічну задачу, є пошук нових конструктивних схем очисних робочих органів і створених на їх базі удосконалених комбінованих очисних систем вороху коренеплодів і компоновальних схем коренезбиральних машин у цілому.

У зв'язку з цим розроблення нових технологічних процесів і робочих органів для очищення вороху коренеплодів від домішок і дослідження впливу параметрів і режимів роботи комбінованих очисних систем з метою

підвищення показників якості роботи коренезбиральних машин є актуальним народногосподарським завданням.

Формулювання мети статті та завдань.

Метою досліджень є обґрунтування конструктивно-кінематичних параметрів робочих органів очисника на основі аналізу одержаного рівняння регресії, яке характеризує зміну довжини залишків гички після її відминання циліндричними вальцями від їх основних параметрів.

Основним завданням досліджень є розроблення апроксимуючої моделі у вигляді емпіричної залежності зміни довжини залишків гички.

Виклад основного матеріалу статті.

Ефективність технологічного процесу роботи удосконаленого нами комбінованого очисника вороху коренеплодів [4, с. 1-3], окрім відокремлення вільних ґрунтових і рослинних домішок, також значно залежить від ступеня видалення та якості відминання залишків стебел гички з головок коренеплодів.

Для встановлення емпіричної закономірності, яка характеризує залежність зміни довжини залишків стебел гички h_z на головках коренеплодів методом відминання циліндричними вальцями, провели лабораторні експериментальні дослідження з використанням лабораторної установки. Загальний вигляд лабораторної установки наведено на рис. 1.

Лабораторна установка є поєднанням правої 1 (рис. 1) та лівої 2 систем відминання залишків гички, які встановлені на рамі 3. Привод двох систем

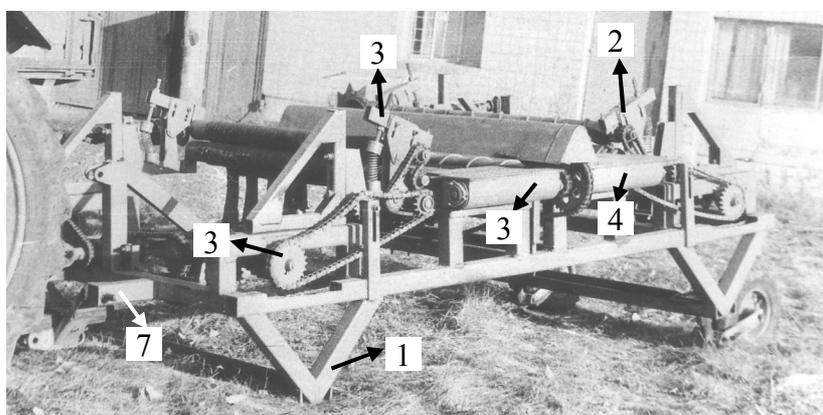

Рис. 1. Загальний вигляд лабораторної установки: 1 – рама; 2, 3 – права та ліва системи відминання гички; 4, 5 – редуктори приводу; 6 – привод редукторів; 7 – сниця

відминання залишків гички відбувається, відповідно, від правого 4 та лівого 5 бокових кінцевих редукторів і ланцюгових передач 6. Установка за допомогою сниці 7 приєднується до причіпного крію трактором МТЗ-80.

Викопані вручну коренеплоди кормових буряків напівгібридного сорту «Київський» з залишками гички на їх головках довжиною не менше 10 см доставляли до місця проведення експериментів. Проміжок часу між викопуванням і ручним зрізуванням основного масиву гички з головок

коренеплодів складав не більше 30 хв.

Коренеплоди з залишками гички на їх головках завантажували вручну на шнеки, які транспортують коренеплоди до відминальних вальців. Залишки гички за рахунок зустрічного напрямку обертання відминальних вальців зтягуються між робочі поверхні та в подальшому відминаються ними.

Частоту обертання відминальних вальців, які виготовлено у вигляді циліндричної гладенької форми та виконано прогумованими, змінювали за рахунок перестановки зірочки на приводному валу ланцюгової передачі, а діаметр відминальних вальців – за рахунок перестановки вальця відповідного діаметра в кронштейнах.

Для отримання рівняння регресії, яке характеризує зміну довжини залишків гички на головках коренеплодів h_z залежно від параметрів процесу, вибирали відповідний план трирівневого двофакторного експерименту, при цьому незалежними змінними факторами приймали: діаметр вальців d , який кодували індексом x_1 ; частоту обертання вальців n_1 , яку кодували індексом x_2 .

При побудові план-матриці експериментів вводили кодовані позначення верхнього, нижнього та нульового рівнів варіювання факторами, відповідно +1, -1, 0. Результати кодування змінних факторів та рівні їх варіювання наведено у табл. 1. Складали план-матрицю проведення двофакторного експерименту типу ПФЕ 3^2 , які проводили у трикратній повторності.

Таблиця 1

Результати кодування факторів та рівні їх варіювання

Фактори	Позначення		Інтервали варіювання	Рівні варіювання, натуральні / кодовані		
	Натуральні	Кодовані				
Діаметр вальців, d , м	X_1	x_1	0,02	0,10/-1	0,12/0	0,14/+1
Частота обертання вальців, n_1 , об/хв	X_2	x_2	200	400/-1	600/0	800/+1

Порядок проведення, умови відбору коренеплодів і визначення довжини залишків стебел гички на головках коренеплодів проводили за стандартними методиками [5, 34 с.]. Отримані результати розрахунків зводили у відповідну таблицю умов проведення та результатів експериментальних досліджень. Обробку отриманого експериментального масиву даних проводили за загальновідомими методиками та методами статистичної обробки з використанням методик кореляційного і регресійного аналізу апроксимуючої математичної моделі $h_z = f(x_1; x_2)$ для отримання емпіричного рівняння регресії.

На першому етапі досліджень з метою встановлення закону функціонального розподілу значень випадкових величин довжини залишків гички h_z на головках коренеплодів проведено обробку експериментального масиву генеральної вибірки згідно зі стандартною методикою [6, с. 72-88].

У результаті обробки генеральної вибірки (кількість вимірів кожного значення, або об'єм вибірки – $N \geq 100$) побудовано гістограму та полігон розподілу частот розмірних значень довжини залишків гички h_z на головках коренеплодів (рис. 2), кожна з яких відтворює диференційний закон розподілу випадкової величини, або щільність розподілення h_z .

Поділ на класи одержаного експериментального масиву даних генеральної вибірки безперервного випадкового процесу розмірних значень

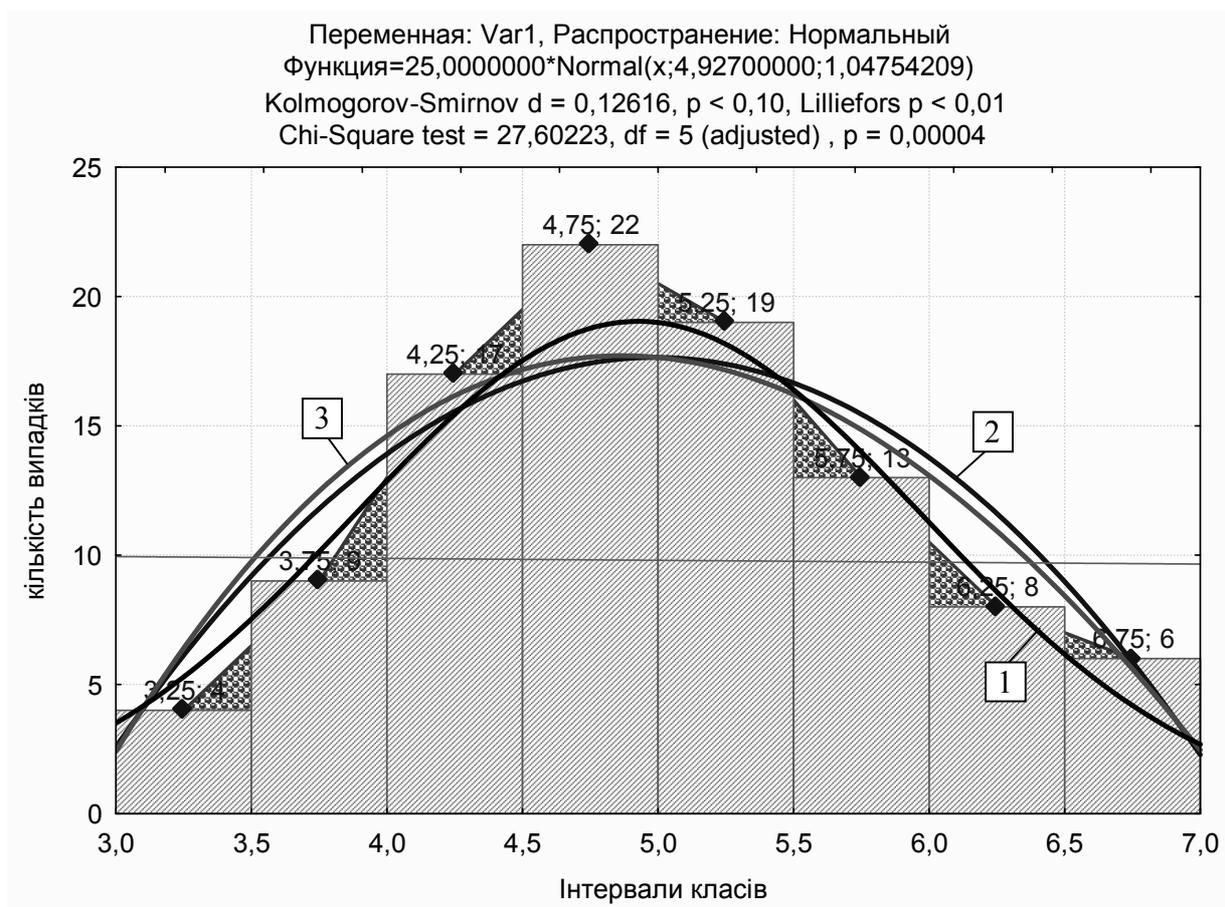

Рис. 2. Гістограма та полігон щільності розподілу h_z :

1, 2, 3 – нормальний, квадратичний, кубічний закон розподілу

довжини залишків гички h_z на головках коренеплодів виконано за правилом Штюргеса. Аналіз побудованих гістограми та полігону щільності розподілу випадковості процесу (рис. 2) показує, що диференційний закон щільності розподілу h_z близький до нормального (крива 1), а безпосередньо диференційний закон ймовірності щільності розподілу у загальному випадку має вигляд:

$$h_z(x) = f(h_z) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{h_z-\mu}{\sigma}\right)^2} = \frac{1}{7,5\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{h_z-1,05}{4,93}\right)^2}, \quad (1)$$

де σ – середнє квадратичне відхилення; μ – математичне сподівання.

Для побудови емпіричної математичної моделі, яка характеризує зміну розмірних значень довжини залишків гички h_z на головках коренеплодів залежно від діаметра відминальних вальців d , частоти обертання відминальних вальців n_1 , утворювали таблицю одержаних результатів точок композиційного плану двофакторного експерименту типу ПФЕ 3^2 .

Після визначення коефіцієнтів, перевірки адекватності вибраної моделі та оцінки статистичної значущості коефіцієнтів рівняння регресії за відповідними критеріями Стюдента та Фішера, було одержано кінцевий вигляд рівняння регресії зміни розмірних значень довжини залишків стебел гички h_z на головках коренеплодів залежно від діаметра відминальних вальців d , частоти обертання відминальних вальців n_1 у натуральних величинах як функціонала $h_z = f(d; n_1)$:

$$h_z = 10,26 - 0,77 / d + 805,72 / n_1. \quad (2)$$

Згідно з рівнянням регресії побудовано поверхню відгуку залежності зміни h_z як функціонала $h_z = f(d; n_1)$, яку наведено на рис. 3.

Аналіз наведеної поверхні відгуку (рис. 3) показує, що розмірні значення довжини залишків стебел гички h_z на головках коренеплодів змінюються у діапазоні від 3,5 до 6,7 (см), при цьому домінуючим фактором, який регламентує параметр h_z , є діаметр відминальних вальців d – зі збільшенням d у межах варіювання фактора приріст довжини залишків гички h_z становить приблизно 2,1...2,3 (см). Зміна h_z залежно від частоти обертання відминальних вальців n_1 має зворотний характер – зі збільшенням n_1 у межах варіювання фактора довжина залишків гички зменшується, але це зменшення (приблизно 0,9...1,2 (см) значно менше приросту h_z від зміни d . Ці твердження цілком підтверджуються графічними залежностями, які наведено на рис. 4.

Згідно з вихідними вимогами до коренезбиральних машин допустимі розмірні значення довжини залишків гички на головках коренеплодів повинні бути не більше 4 см, тобто $[h_z] \leq 4$ см [7, 18 с.]. Тоді згідно з наведеними графічними побудовами та рис. 6 дана умова забезпечується для значення діаметра відминальних вальців $0,1 \leq d \leq 0,11$ (м) і частоти обертання відминальних вальців $n_1 \geq 550$ об/хв.

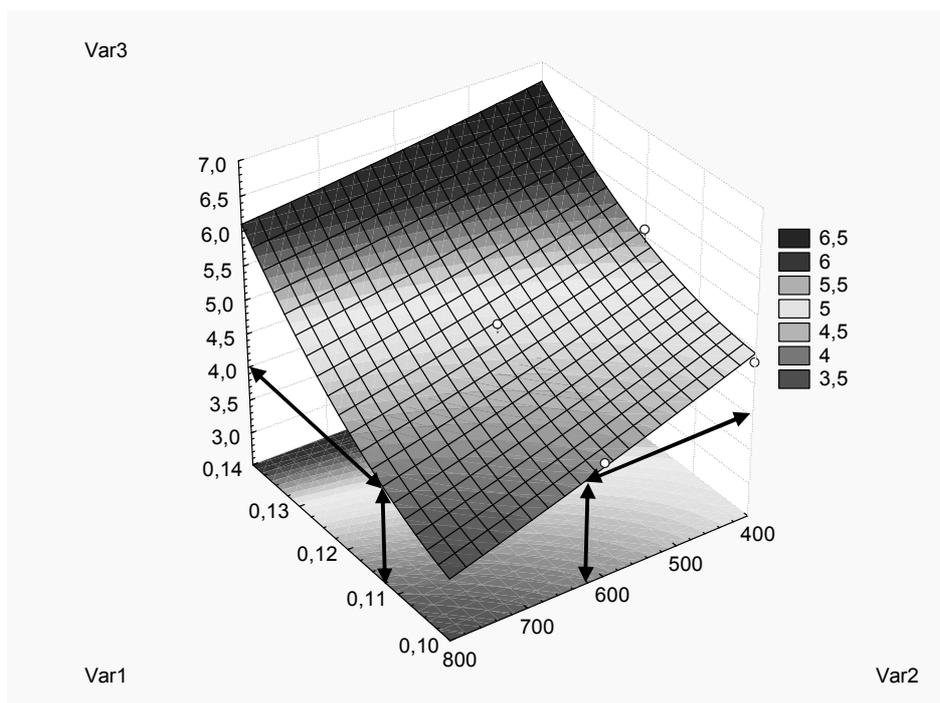

Рис. 3. Поверхня відгуку залежності зміни довжини залишків стебел гички як функціонал $h_z = f(d; n_1)$

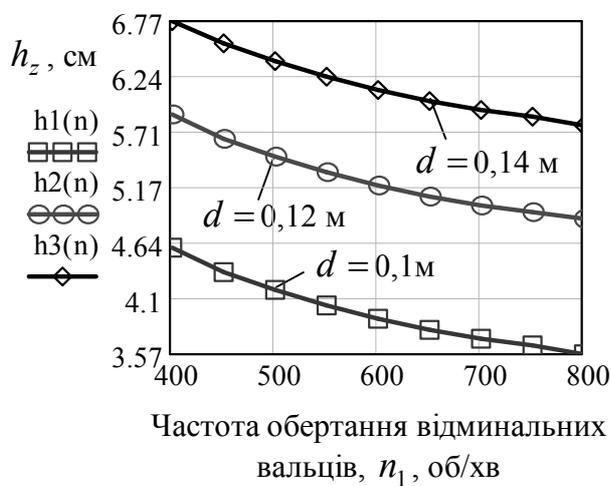

Рис. 4. Залежність зміни $h_z = f(n_1)$:

1 – при $d = 0,1$ м; 2 – при $d = 0,12$ м; 3 – при $d = 0,14$ м

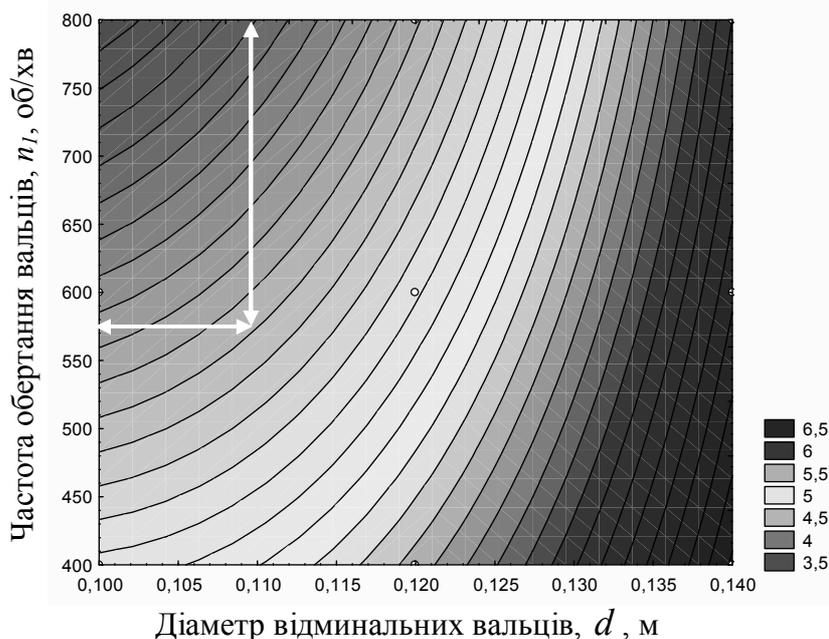

Рис. 6. Двомірний переріз поверхні відгуку залежності $h_z = f(d; n_1)$

Висновки.

Наведена методика та результати експериментальних досліджень можуть бути використані спеціалістами конструкторських бюро для розробки нових, або удосконалення існуючих комбінованих очисних систем коренезбиральних машин.

Література:

1. Погорельый Л. В. Свеклоуборочные машины: история, конструкция, теория, прогноз / Л. В. Погорельый, М. В. Татьяна. – К.: Феникс, 2004. – 232 с.
2. Барановський В.М. Математична модель інтенсифікації відокремлення домішок від коренеплодів / В. М. Барановський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: техніка та енергетика АПК. – К., 2014. – Вип. 196. – Ч. 2. – С. 196 – 204.
3. Дубчак Н. Результуюча швидкість процесу контактної взаємодії коренеплодів / Наталія Дубчак // Вісник Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя. – Тернопіль, 2013. – Т. 69. - № 1. – С.154 – 161.
4. Пат. № 65050 Україна. МПК А01D/33.08. Пристрій для відокремлення домішок від коренеплодів / Барановський В. М., Підгурський М. І., Труханська О. О., Паньків М. Р.; заявник і власник Тернопільський державн. техніч. університет ім. І. Пулюя. – № и 201105238; заявл. 26.04.2011; опубл. 25.11.2011. Бюл. № 22.
5. КД 46.16.01.005-93. Випробування сільськогосподарської техніки. Основні положення. – К., 1993. – 34 с.
6. Листопад И. А. Планирование эксперимента в исследованиях по

механізації сільськогосподарського виробництва / І. А. Листопад. – М.: Агропромиздат, 1988. – 88 с.

7. ДСТУ 2258-93. Машина бурякозбиральні. – К.: Держстандарт України, 1993. – 18 с.

References:

1. Pohorelyj L. V. Sveklouborochnye mashyny: istoriya, konstruktsiya, teoriya, prohnaz / L. V. Pohorelyj, M. V. Tat'yanko. – K.: Feniks, 2004. – 232 s.

2. Baranovs'kyu V. M. Matematychna model' intensyfikatsiyi vidokremlennya domishok vid koreneplodiv / V. M. Baranovs'kyu // Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny. Seriya: tekhnika ta enerhetyka APK. – K., 2014. – Vyp. 196. – Ch. 2. – S. 196 – 204.

3. Dubchak N. Rezul'tuyucha shvydkist' protsesu kontaktnoyi vzayemodiyi koreneplodiv / Nataliya Dubchak // Visnyk Ternopil's'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu imeni Ivana Pulyuya. – Ternopil', 2013. – T. 69. - N 1. – S.154 – 161.

4. Pat. N 65050 Ukrayina. MPK A01D/33.08. Prystriy dlya vidokremlennya domishok vid koreneplodiv / Baranovs'kyu V. M., Pidhurs'kyu M. I., Trukhans'ka O. O., Pan'kiv M. R.; zayavnyk i vlasnyk Ternopil's'kyu derzhavn. tekhnich. universytet im. I. Pulyuya. – N u 201105238; zayavl. 26.04.2011; opubl. 25.11.2011. Byul. N 22.

5. KD 46.16.01.005-93. Vyprobuvannya sil's'kohospodars'koyi tekhniky. Osnovni polozhennya. – K., 1993. – 34 s.

6. Lystopad Y. A. Planyrovanye eksperymenta v issledovanyakh po mekhanizatsyyi sel'skokhozyaystvennoho proizvodstva / Y. A. Lystopad. – M.: Ahropromyzdat, 1988. – 88 s.

7. DSTU 2258-93. Mashyny buryakozbyral'ni. – K.: Derzhstandart Ukrayiny, 1993. – 18 s.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК: 328.161.2+ 328.182

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РЕФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Харченко О. С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Досліджується особливості основних підходів до реформування соціальної держави, які були запропоновані як відповідь на кризи соціальної держави 1970-х та 1990-х років. Також розглядається питання, чи можуть вони використовуватися для реформування соціальної держави під час сучасної кризи соціальної держави. Спочатку виокремлюється кожен підхід до реформування і дається йому загальна характеристика, а також

визначається його проблемне поле – які проблеми він вирішує, а які – ні. Як наслідок, робиться висновок, що підходи, які були розроблені для пояснення криз, що відбувалися раніше, не охоплюють всю сукупність емпіричних випадків. Таким чином, пропонується інший підхід – з точки зору теорії перспектив і стратегії уникнення звинувачень – як такий, що може бути використаний для пояснення як минулих реформаційних процесів, так і майбутніх. Отримані результати можуть бути застосовані урядовими політичними партіями під час розробки рішень щодо реформування моделі соціальної держави для мінімізації електоральних ризиків.

Ключові слова: соціальна держава, криза соціальної держави, реформування соціальної держави

Харченко О. С. Основные подходы к реформированию социального государства / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина, г.Киев.

Исследуются особенности основных подходов к реформированию социального государства, которые были предложены как ответ на кризисы социального государства 1970-х и 1990-х годов. Также рассматривается проблема использования данных подходов к реформированию социального государства во время современного кризиса. Вначале определяются подходы, дается их характеристика, а также рассматривается их проблемное поле – какие проблемы они решают, а какие – нет. В результате делается вывод, что подходы, которые были разработаны для объяснения предыдущих кризисов, не охватывают все возможные эмпирические случаи. Таким образом, предлагается иной подход – с точки зрения теории перспектив и стратегий избегания обвинений – как таковой, что может быть использован для объяснения как предыдущих, так и будущих реформационных процессов. Полученные результаты могут быть использованы правительственными политическими партиями во время разработки реформирования модели социального государства для минимизации электоральных рисков.

Ключевые слова: социальное государство, кризис социального государства, реформирование социального государства

Kharchenko O. S. Main Approaches to Welfare State Reform / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, Kyiv.

Particularities of main approaches to Welfare State Reforms, which were introduced as answers to the Welfare State Crisis during 1970s and 1990s are observed. Also it is questioned whether these approaches could be applied to the actual Welfare State Crisis. First, the problem area of these approaches is reviewed: which problems do they solve, and what problems they could not explain. As a result, it is stressed, that previously developed approaches do not cover all empirical cases. Thus, it is argued, that new approach – combination of prospect theory with blame avoidance strategies – should be used as methodological tool to explain previous Welfare State Reforms as well as future ones. The results could be used by governmental political parties as roadmap for Welfare State Model's Reform development to minimize electoral risks.

Key words: welfare state, welfare state crisis, welfare state reform

Дослідження, які були проведені протягом останніх тридцяти років відображали проблематику досягнення соціальної держави меж зростання, її кризи та можливого колапсу. Так, мова йшла про фінансову кризу, кризу урядування, викликану перевантаженістю державними функціями [3, 110], кризу легітимності [49], кризу ліберальної демократії [8, р.1-4] тощо. Заголовки досліджень, на кшталт “Протиріччя соціальної держави” [31], “Межі зростання” [16], “Межі соціальної держави?” [32], “Демонтаж соціальної держави?” [34], “Кінець соціальної держави” [12] та “Вживання європейської моделі соціальної держави” [47] підтверджують це припущення. Загалом, було зроблено дуже багато припущень щодо колапсу соціальної держави, проте вони не справдилися. Більше того, існують емпіричні докази, що передбачувана криза була або не суттєва, або взагалі відсутня. При чому, соціальна держава у всіх її формах не лише продовжувала існувати, але й продовжувала успішно виконувати покладені на неї функції. Реформування соціальної держави є необхідним з огляду на об’єктивні зовнішні та внутрішні чинники. Проте немає гарантії, що така реформа відбудеться, оскільки поведінка політичних акторів має електоральну зумовленість, що сприяє ухиленню від реформ. Тим не менш, у контексті демократичної публічної політики, політичні актори, які переконані, що реформування необхідне, мають складнощі з реалізацією реформ.

Отже, метою статті є виявлення підходу до реформування соціальної держави, який можна використати для вирішення актуальної кризи соціальної держави. Поставлена мета зумовила постановку наступних завдань:

- визначення основних підходів до реформування соціальної держави;
- дослідження їх проблемного поля;
- співставлення існуючих підходів відповідно до актуальної ситуації.

У науковій літературі існує чотири домінуючих підходи до реформування соціальної держави: інституційний, з точки зору політичної боротьби, соціально-економічний та з точки зору домінуючих ідей.

Інституційний підхід полягає в тому, що країни із найменшою кількістю інституційних перешкод, а відтак більшим рівнем концентрації влади, мають більше шансів на впровадження реформ. Так, країни із вестмінстерською системою мають більше можливостей для реформування, ніж країни із високим рівнем фрагментації політичних партій та влади [52]. Проте, також існують дослідження, які звертають увагу, що зі збільшенням концентрації влади, збільшується рівень відповідальності. Отже, “виборці добре знають, кого звинувачувати за непопулярні реформи, що може бути мотивацією для політичних акторів утримуватися від реформ” [44, р.109]. Натомість, у політичних системах із високою фрагментацією влади, навпаки, ухилитися від звинувачень набагато легше, що має сприяти реформам.

На думку Дж. Бонолі, рівень відповідальності політичних партій вищий у: 1) партійних системах із високим рівнем конкуренції, коли опозиційна

партія має високий рівень довіри і може виступити альтернативою; 2) у мажоритарних системах, оскільки відсутність електоральної підтримки має більший вплив на формування уряду, ніж за пропорційної виборчої системи [5, р.244-245]. Крім того, рівень відповідальності буде зростати, якщо реформи мали місце перед виборами. Так, Дж.Бонолі стверджує, що концентрація влади буде більшою на початку терміну урядування. При чому, рівень відповідальності може змінюватися із часом у залежності від формату політичної коаліції. Проте, якщо даний підхід дозволяє проаналізувати особливості реформування у різних країнах, він не дає відповіді на питання, чому різні уряди в одній країні, або ж одні й ті самі уряди за різних каденцій в одних випадках впроваджують реформи, а у інших – ні.

Інше обґрунтування в межах інституційного підходу полягає в особливостях інститутів соціальної держави. На думку В. Корпі та Х. Палма, основні інститути соціальної держави впливають на формування цінностей, схильностей і інтересів громадян [29]. Таким чином, на їх думку, переважаюча модель соціальної держави буде визначати ступінь реформ. Так, ступінь ризику залежить від інституційного контексту чи моделі соціального страхування. Хоча даний підхід також пояснює різницю у реформуванні між країнами, все ж, він не може пояснити, чому ті самі уряди можуть впроваджувати різні реформи.

На думку Д. Свонк, демократичні інститути – система репрезентації інтересів, формальна структура прийняття рішень, структури соціальної держави – впливають на зміст і тип реформи соціальної держави шляхом прямого або непрямого впливу на спосіб, яким зовнішні та внутрішні потреби в змінах формуються в політичне рішення [49]. Дослідник звертає увагу, що вплив інститутів має потрійну природу. По-перше, інститути відкривають можливості (або стримують) реформування. По-друге, інститути прямо або опосередковано впливають на політичну силу (слабкість) групи, на яку націлені реформи, наприклад, визначаючи яким чином голоса трансформуються в політичну коаліцію. По-третє, інститути пришвидшують (або обмежують) цінності, які важливі для реформи соціальної держави: домінування співпраці і консенсусу сприяють стійкості соціальної держави, у той час як відання переваги конкуренції та ринку сприяють її реформуванню.

Як наслідок, Д. Свонк стверджує, що реформування буде більш повільним у соціально-корпоративних системах, ніж у плюралістичних системах; менше реформ буде у країнах із інклюзивною системою електоральних інститутів, ніж у країнах із ексклюзивними системами; менше реформ у країнах із наявністю інститутів із правом вето, ніж у країнах із їх відсутністю; менше можливостей для опору непопулярним реформам, а отже можливості для більш швидких реформ – у універсалістських і цільових системах, ніж у країнах із корпоративною системою. Проте, масова політична підтримка універсалістської системи мала б накладати обмеження на реформування.

Отже, можна зробити висновок, що інституціональний підхід досить добре може пояснити крос-національні відмінності у реформуванні соціальної держави. Проте, даний підхід не може пояснити, чому реформи відбуваються в одних і тих же країнах протягом різного часу, а також, чому різні уряди в одній і тій же країні проводять різну політику.

Другим підходом до пояснення реформування соціальної держави є з підхід із точки зору політичної боротьби. Цей підхід був запропонований П. Пірсоном [36]. Сутність даного підходу полягає в тому, що як ліві, так і праві політичні партії є протагоністами соціальної держави. Таким чином, непопулярні реформи є для них електорально ризикованими. Хоча П. Пірсон вважає, що політична боротьба більше не може бути тим чинником, який пояснює розвиток соціальної держави. Цей підхід також асоціюється з підходом з точки зору владного ресурсу, представниками якого є В. Корпі та Г. Еспін-Андерсен. Так, на думку представників даного підходу, класова структура суспільства суттєво впливає на політичні протиріччя, а відтак і на те, яка політична партія буде формувати уряд. Таким чином, це впливає не лише на те, яка модель соціальної держави буде сформована, але й на те, яким чином вона буде реформуватися. Проте, даний підхід не дозволяє пояснити, чому уряди, сформовані як із правих, так і лівих політичних партій, впроваджують непопулярні реформи соціальної держави.

У свою чергу, Г. Кітшелт стверджує, що різниця між системами партійної конкуренції впливає на урядові можливості впроваджувати непопулярні реформи [24]. Подібне припущення висуває і К. Грін-Педерсен, який визначає, що партійна конкуренція та партійний консенсус є чинниками, що впливають на обсяг “скорочень” соціальної держави [15]. Так, на його думку непопулярні реформи впроваджуються лише за умов наявності партійного консенсусу, а виникнення консенсусу політичних партій залежить від системи партійної конкуренції. За блокової системи консенсус партій щодо необхідності впровадження непопулярних реформ виникає лише у випадку, якщо ліві політичні партії беруть участь у формуванні уряду. У системі зі стрімкою зміною моделі поведінки, консенсус політичних партій щодо непопулярних реформ можливий тоді, коли центристські політичні партії приймають рішення. Даний підхід дозволяє пояснити мотиви політичних акторів щодо реформ. Проте, він не може пояснити, чому однакові уряди впроваджують різні реформи.

Соціально-економічний, або (нео)функціональний, підхід полягає в тому, що основним чинником непопулярних реформ соціальної держави виступає соціально-економічні зміни [44, р.106]. Так, на думку Х. Аделантадо і К. Куеваса, основним чинником виступає глобалізація (збільшення економічної відкритості) [14]. При цьому, у науковій літературі немає єдиного підходу до розуміння впливу глобалізації на соціальну державу.

У свою чергу, на думку П. Пірсон вважає, що вирішальним є внутрішні чинники, такі як низький рівень економічного зростання, старіння населення і реструктуризація домогосподарств впливають на необхідність реформування

соціальної держави [35, р.83]. Т. Іверсен стверджує, що сповільнення деіндустріалізації поглиблює конфлікти щодо перерозподілу добробуту [22]. А на думку Ф. Каселса, основним чинником реформування соціальної держави виступає не старіння населення, а зниження народжуваності [6]. А Е. Хубер і Дж. Стефенс наголошують, що збільшення рівня безробіття спричиняє впровадження непопулярних реформ. Варто зазначити, що соціально-економічні зміни є суттєвим чинником впровадження непопулярних реформ [10, р.207-208]. Проте, даний підхід не може пояснити чому за одних обставин реформи впроваджуються, а за інших схожих умов – ні.

Також деякі дослідники звертають увагу, що економічна криза є причиною реалізації непопулярних реформ [40; 217]. Так, стверджується, що економічна криза це настільки велика соціально-економічна проблема, що відкриває можливості для реформування. Проте, криза не призводить автоматично до реформ, оскільки все залежить від рішення політичних акторів [23]. Реформи мають місце тоді, коли граничні витрати очікування переважають граничні переваги від очікування [56]. Хоча ця модель відповідає на питання, коли відбуваються непопулярні реформи, вона не відповідає на питання чому одні й ті самі уряди, а також різні уряди, як впроваджують реформи, так і уникають їх. А також, не з'ясованим лишається питання, коли ціна очікування стає більшою за переваги.

Якщо соціально-економічний підхід не з'ясовує питання, коли політичні актори приймають рішення щодо необхідності реформування, підхід з точки зору домінуючих ідей пропонує вирішення цього питання. Суть даного підходу полягає в тому, що домінантні ідеї в політичному дискурсі впливають на рішення політичних акторів. Так, прихильники даного підходу наголошують на тому, що те, які об'єктивні проблеми (наприклад, економічна криза) визначаються як основні в країнах, визначають яким чином політичні актори приймають рішення. Актуалізуючи дані ідеї, політичні актори можуть сформувати відповідне ставлення громадськості щодо необхідності реформ [9; 42; 45]. Наприклад, В. Шмідт звертає увагу, що домінантні проблеми в політичному дискурсі дозволяють продемонструвати "...що реформа соціальної держави не лише необхідна, виходячи з емпіричних аргументів як причини для нової політики, а й також необхідна, оскільки відповідає цінностям" [42]. Більш того, Р. Кокс наголошує, що конструювання потреби в реформах допомагає пояснити, чому реформи соціальної держави відбулися в Нідерландах і Данії, у той час як були відсутніми у Німеччині [9]. Таким чином, формуючи громадську думку, політичні актори створюють ідеологічне підґрунтя для реформування [4]. Проте, політичні актори можуть "...подолати домінантне сприйняття (фрейм) і запропонувати альтернативну конструкцію реальності" [37].

На думку Ф. Рос, це найбільш вірогідно, коли "...ідеї, фрейми і політичні структури виступають проти нових ініціатив" [41]. Подібний висновок роблять Й. Класен і Д.Клег, "що політичні ініціативи, які суперечать

існуючим уявленням більшої частини виборців, навіть якщо вони не стосуються їх або є вигідними для них, створюють ризик того, що ці ініціативи будуть оцінені як непопулярні” [50]. У свою чергу, на думку Д. Белана, політичні програми мають бути політично та культурно прийнятними [2]. Крім того, К. Армінгеон і М. Бейелер емпірично доводять, що рекомендації ОЕСР були розглянуті 14 країнами-членами ЄС лише тоді, коли “...вони співвідносилися з національною політикою, інститутами та пануючими цінностями” [30, р.10]. Проте, даний підхід не може пояснити, яким чином приймаються рішення політичних акторів щодо непопулярних реформ, якщо ситуації не визначеності не існує.

Отже, аналіз підходів до реформування дозволяє зробити висновок, що вони допомагають виявити коли виникають можливості реформування і мотиви що призводять до реформ. Проте, вони не з’ясовують, за яких обставин політичні актори приймають рішення щодо впровадження різних типів реформ. Таким чином, не з’ясовується питання, чому різні (схожі) урядові політичні партії впроваджують непопулярні реформи та на яких підставах вони приймають таке рішення. Отже виникає потреба у більш докладному аналізі, за яких обставин та внаслідок яких чинників політичні актори впроваджують різні непопулярні реформи.

Відповідно до теорії перспектив, політичні актори приймають ризиковане рішення (реалізація реформи) лише якщо вони визначають її менш ризикованою (менша втрата голосів), ніж ухилення від реформування [39]. Таким чином, підставами для прийняття ризикованих рішень можуть бути соціально-економічні витрати (зниження рівня зростання економіки, збільшення безробіття), які супроводжуються політичними втратами (зниження рейтингу, підвищення рейтингу конкурентів).

На нашу думку, урядові політичні партії будуть приймати рішення щодо урегулювання об’єктивних функціональних тисків, якщо вони вже зіткнулися із такими втратами. Наприклад, зниження рейтингу, що уможливило втрату влади після наступних виборів. Також урядові політичні партії будуть приймати рішення щодо реформ, якщо це сприятиме поліпшенню їх політичного становища, а ухилення від реформування спричинить більші електоральні втрати. Політичні актори, для яких ухилення від реформування є політично небезпечним вимушені приймати рішення щодо реформування. Таким чином, приймаючи рішення щодо необхідності реформування, політичні актори також мають прийняти рішення щодо вибору стратегії уникнення потенційного звинувачення виборців і мінімізувати електоральні ризики.

Варто зазначити, що теорія перспектив “найбільш впливова теорія, яка пояснює прийняття рішень у соціальних науках” [27], майже не використовується в політичній науці [58]. Хоча вона була розроблена для пояснення ситуацій, в яких має прийматися ризиковане рішення, і які залежать безпосередньо від політичних акторів .

Відповідно до теорії перспектив, схильність до ризику – не визнається як незмінна характеристика конкретних особистостей. Проте, це не заперечує факту, що деякі люди більш схильні до ризику, ніж інші [19]. Але контекст (оцінка ситуації як втрати чи вигоди) впливає на те, чи приймають люди ризиковані рішення, чи ні. Індивіди самі обирають точку відліку для оцінки ситуації втрати чи вигоди. Ризиковані рішення, які приймають індивіди не лише залежать від оцінки ситуації, але й також є асиметричними. Враховуючи, що люди завжди втрачають, вони оцінюють “втрати більшими, ніж вигоди” [39], а “втрати мають більш негативне сприйняття, ніж такі самі вигоди” [26], приблизно в два-два з половиною рази.

Отже, теорія перспектив ґрунтується на “негативному ефекті”, який передбачає, що “втрати оцінюються більше, ніж вигоди”. Негативний ефект означає, що більша вага надається негативній інформації, ніж такій самій за обсягом позитивній інформації [28]. По-друге, теорія перспектив ґрунтується на “ефекті визначеності”, який означає, що “люди переоцінюють наслідки, які вважаються точними, ніж ті, які мають відносну вірогідність” [39]. По-третє, теорія перспектив враховує “ефект відбиття”, який полягає в тому, що порядок негативних уподобань віддзеркалює порядок позитивних уподобань. Наприклад, якщо передбачається 10% безробіття, швидше за все, люди підтримають жорсткі заходи боротьби з безробіттям. Проте, якщо той самий факт представити у позитивному контексті, наприклад, рівень зайнятості 90%, вони навряд чи будуть підтримувати жорсткі заходи збільшення рівня зайнятості. По-четверте, теорія перспектив ґрунтується на “упередженості статус-кво”: індивіди “мають сильну тенденцію утримувати статус-кво, оскільки недоліки від залишання цього оцінюються сильніше, ніж переваги” [7, р.163]. Відхилення від теорії очікуваної вигоди виникає й під дією інших чинників: небажання отримувати втрати, упередженість статус-кво, негативний ефект, ефект визначеності. Зокрема, Дж. Берон стверджує, що політична поведінка може бути більш схильною до цих упереджень, ніж ринкова поведінка [1].

Дж. Берекян звертає увагу, що ця теорія моделює дві ситуації щодо діяльності урядів під час реформування. Перша – уряди будуть зберігати поточну ситуацію як статус-кво, коли вони визначають її як вигідну (їх владне становище непорушне) і мають два вибори: 1) зберігати статус-кво (відсутність реформ) і 2) ризик (реформи), коли вони очікують вигоду в обох випадках, наприклад, електоральна вигода, і певний менший ризик втрат (негативні електоральні наслідки менші, ніж очікувані вигоди). Друга – уряди будуть ризикувати, якщо на погляд політичних акторів дана ситуація оцінюється як втрати, отже вони опиняються перед вибором: 1) залишити статус-кво (ухилення від реформ) або 2) прийняти ризик із очікуванням втрат у обох випадках, наприклад, подальша втрата голосів або незначне покращення ситуації (позитивні електоральні наслідки менші, ніж очікувані втрати). Отже, оцінюючи ситуацію як вигідну, уряди не будуть приймати рішення щодо реформування, у той час, якщо вони оцінюють ситуацію як

негативну – будуть більш схильними до прийняття рішення щодо реформ. Проте, ті самі механізми вибору можна застосовувати як до лідерів, так і до виборців, груп інтересів чи громадян загалом. Так, застосовуючи, в нашому випадку, теорію перспектив для аналізу поведінки виборців, можна зробити наступні висновки. По-перше, виборці будуть віддавати перевагу статус-кво, якщо вони оцінюють ситуацію як вигідну (оцінюють рівень надання соціального страхування як прийнятний) і опиняються перед вибором: 1) підтримувати дану ситуацію (відсутність реформ) або 2) вдаватися до ризику (реформування), якщо вони очікують подальше погіршення ситуації (погіршення страхування соціальних ризиків).

Отже, по-перше, уряди будуть вдаватися до реформування соціальної держави в ситуації ризику лише якщо вони оцінюють актуальну ситуацію як втрати. По-друге, уряди будуть реформувати соціальну державу лише за можливості двох наслідків: 1) проведення реформи буде доволі позитивне сприйняте виборцями, якщо останні будуть вбачати для себе погіршення ситуації за відсутності реформування; 2) проведення реформи буде доволі складним, якщо виборці оцінюють поточну ситуацію для них як вигідну. По-третє, якщо уряди оцінюють поточну ситуацію як вигідну для себе, вони не будуть вдаватися до реформування. По-четверте, якщо уряди не будуть реформувати соціальну державу, вони очікують два наслідки: 1) відсутність конфлікту з виборцями, які також оцінюють поточну ситуацію позитивно для себе; 2) наявність конфлікту із виборцями, які оцінюють ситуацію для себе як втрати [57].

На наш погляд, непопулярні, ризиковані, реформи, потреба в яких виникає внаслідок (можливої) кризи соціальної держави (внутрішні та зовнішні її чинники) будуть впроваджуватися лише за умови, якщо політичні актори оцінюють цю ситуацію, як (електоральні) втрати. Крім того, реформа соціальної держави може мати більше шансів на реалізацію, якщо виборці так само оцінюють поточну ситуацію (відсутність реформ) як втрати вигоди для себе.

К.Вівер виокремлює три стратегії поведінки політичних акторів (урядових політичних партій): 1) кредит довіри, 2) ефективна політика і 3) стратегії уникнення звинувачень [55]. Проте, проблема реалізації непопулярних реформ передбачає, що урядові політичні партії мають подолати негативне сприйняття реформ виборцями. Отже, ефективна політика не може вважатися такою стратегією, інакше б вона не призвела до такої ситуації. По-друге, кредит довіри є обмеженим, оскільки виборці більш гостро реагують на зміну поточної ситуації, ніж на віддалену перспективу. Отже, менш схильні надавати кредит довіри у випадку реформ. Таким чином, у ситуації необхідності реформування соціальної держави є необхідним переконання виборців, що вимагає від політичних акторів вдаватися до стратегії уникнення звинувачень.

На нашу думку, стратегії уникнення звинувачень у політичному сенсі можуть бути ефективними. При цьому, як зазначає К. Худ, негативна

упередженість має тенденцію до зростання як серед виборців, так і серед політичних акторів [21]. Крім того, на думку П. Пірсона, вигоди від реформ мають вплив на широкі категорії електорату, у той час як втрати, зазвичай, пов'язані з конкретними групами виборців [33]. На нашу думку, виборці, на яких негативно впливають реформи мають більш стійку асоціацію з негативним впливом, ніж із позитивними наслідками реформ. Як зазначає К. Вівер, “виборці більш чутливі до того, що їм заподіяли, ніж що для них зробили” [54, р.21].

Теорія уникнення звинувачень, яка є похідною від теорії електоральної конкуренції, фокусується на поясненні чому уряди намагаються утримуватися від електорально непопулярних реформ. Це також пояснює стійкість соціальної держави. У той самий час, теорія груп інтересів звертає увагу, що “окрім прийняття рішення щодо вступу реформ, добре організовані групи інтересів також посилюють мотивацію урядів до уникнення звинувачень, оскільки профспілки і групи лобіювання можуть мобілізувати значний сегмент виборців під час виборів” [17]. Тим не менш, на думку К. Вівера, “уникнення звинувачень...допомагає пояснити, чому так важко змінити політику, навіть якщо вона не успішна. Якщо політики та їхніх виборці сприймають втрати та вигоди симетрично, політика буде змінюватися досить легко, принаймні до того моменту, коли нова політика запропонує високий профіцит вигод, ніж був до статус-кво. Але суттєві корисливі інтереси часто розвиваються навколо програм. Оскільки вигоди та втрати сприймаються асиметрично, політики бояться, що нова політика не здобуде підтримки, у той час як демонтаж старої призведе до втрат” [54, р.394].

На думку П. Пірсона, кожна із моделей соціальної держави характеризується “новою політикою” реформи соціальної держави. Так, у країнах із цільовою моделлю, виборці менше покладаються на інститути соціальної держави, ніж у корпоративній чи універсалістській моделі. Отже, рекомодифікація найбільш притаманна країнам із цією моделлю. Проте, разом із цільовою природою даною моделі також виникають нові соціальні ризики, таким чином, у межах даної моделі також є можливим застосування рекалібрування (наприклад, реформа медичного страхування Б. Обама 2010-2012 років).

У країнах із універсалістською моделлю, виборці тісно пов'язані, а навіть залежать, від соціальної держави. Таким чином, рекомодифікація не буде притаманна для даної моделі. Проте, у випадку скорочень державного сектору, є можливим застосування стримування видатків. Тим не менш, не варто виключати також можливість радикальної реформи даної моделі соціальної держави.

У країнах із корпоративною моделлю існує вірогідність застосування як рекалібрування, так і утримання видатків. Це пов'язано із пошуком стимулювання росту ринку праці у погано розвиненому секторі послуг та скороченні видатків на пенсійне страхування, на забезпечення людей із

особливими потребами і на медичне страхування. Тим не менш, на нашу думку досить складно класифікувати політику “активації” як стимулювання ринку праці у межах соціальної держави, направлену на отримання будь-якої роботи (як наслідок рекомодифікації) [53]. Отже, використовуючи типологію моделей соціальної держави, можна виокремити типи реформ відповідно до цілей основних політичних акторів у постіндустріальному суспільстві.

На наш погляд, необхідним є поєднання цих реформ із стратегіями уникнення звинувачень, запропонованих К. Вівером, але з їх адаптацією для пояснення успішності непопулярних реформ. Ці стратегії ґрунтуються на наступних припущеннях: 1) залученості акторів (лише уряд, чи уряд і ще один актор); 2) типу компенсації (“реальний” чи “риториричний”). Враховуючи, що в реальних випадках більшість стратегій може накладатися одна на одну, варто виокремлювати чотири основні типи стратегій: 1) політичної комунікації; 2) символічного контенту політики; 3) коаліційної логіки; 4) маніпулювання.

Перший тип стратегії фокусується на політичній комунікації, яка відповідає на питання, яким чином комунікувати (“продавати”) непопулярні рішення виборцям. П. Пірсон називає ще цю стратегію “обфускація”, сутність якої полягає у “маніпулювання інформаційним потоками для зниження негативного сприйняття дій політичних акторів” [34, р.19]. Прикладом стратегії політичної комунікації уникнення звинувачень може бути зміна оцінки проблеми, що може знизити цінність втрат і, таким чином, пришвидшити реформу.

Також дану стратегію можна визначити як політику рекомодифікації, представлену як утримання витрат. Утримання витрат у ситуації, коли запит на соціальні витрати залишається незмінним, або зростає, передбачає рекомодифікацію. На нашу думку жоден уряд не буде представляти реформування популярної програми, метою якої є зниження захисту від ринкових ризиків, як рекомодифікацію. У той час як політика “скорочення” може бути досить ефективним заходом.

Другим типом політики уникнення звинувачень є символічний контент політики. Метою даної політики є пом’якшення реакції виборців щодо непопулярних заходів шляхом представлення цих заходів, як не таких жорстких, як це могло спочатку здаватися, або приховування їх впливу. П. Пірсон визначає цю стратегію як “обфускація”, що пов’язана зі стратегією компенсації, метою якої є надання компенсації тим, хто отримує втрати від реформи.

Прикладом такої стратегії може бути “витрачання грошей на вітер” або ж формування незначного бюджету підтримки окремих груп в якості компенсації. Не зважаючи на складність виокремлення цієї стратегії, можна знайти її емпіричне підтвердження. Зокрема, багато країн, у яких відбулося утримання витрат – підвищення критерії отримання допомоги, зниження коефіцієнту заміщення, реструктуризація або відміна соціальних програм [43] – потім були впроваджені заходи часткової компенсації для зменшення

негативного ефекту на рівень доходу окремих груп, переважно перед виборами. Іншим прикладом може слугувати перенесення відповідальності на “інший уряд”. Так, політика “скорочення” соціальної держави часто приймається на національному рівні, де відбувається перенесення виконання рішень на нижчий рівень. Або, ж як у Італії в 2011 році, перенесення відповідальності відбулося на “аполітичний” (технічний) уряд експертів. Ця стратегія також включає децентралізацію і приватизацію, зміни в уряді для зниження відповідальності всього уряду.

Ще одним прикладом може бути використання індексації, яку доволі важко помітити. Так, більшість виплат пов’язані з розвитком економіки, наприклад, рівнем інфляції, збільшенням заробітної плати в приватному секторі, рівнем мінімальної зарплати тощо. Перекладання відповідальності означатиме, що політика “скорочення” буде пов’язана з індексацією, а не, наприклад, скороченням коефіцієнта заміщення виплат [51]. Таким чином, відбувається заміщення мінімальних виплат (наприклад, заробітної плати) у структурі загальних виплат, що представляється як регулювання індексації.

Третім типом уникнення звинувачень є коаліційна логіка, яка полягає в уникненні, або мінімізації, звинувачень за рахунок включення в проект реформ інших політичних акторів (опозиційних партій), нижчих урядових інститутів (адміністрацій), або вищих органів (Європейська Комісія).

Якщо три попередні стратегії обговорювалися Х. Фернандезом [13], М. Принсом [38], Р.Зулітціну-Кананом [46], К. Худом [20] та іншими, то стратегія маніпуляції є малопоширеною. Так, відповідно до теорії перспектив, метою цієї стратегії є не стільки уникнення відповідальності, скільки зміна оцінки поточної ситуації виборцями із вигідної до програшної. Таким чином, виборці будуть оцінювати поточну ситуацію як втрати для себе і, відповідно, підтримувати реформи.

Уряди намагаються представити оцінку ситуацію таким чином, щоб для виборців не було значення, хто приймає рішення за непопулярні реформи. Отже, урядові політичні партії формують громадську думку таким чином, що реформа відбудеться все одно, оскільки статус-кво є неприйнятним як для політичних акторів, так і для виборців. Це досягається шляхом комунікаційної та інформаційної кампанії урядів для пояснення необхідності реформування та формування необхідної оцінки поточної ситуації, як втрат. Такий вплив має подвійний характер: зміна поточної оцінки ситуації виборцями із вигоди на втрати, що сприяє підтримці реформ; а також корегування сприйняття опозиційних партій як таких, що також будуть реалізовувати ці реформи.

Висновки

Варто зазначити, що існуючі підходи до реформування соціальної держави (інституційний, з точки зору політичної боротьби, соціально-економічний та з точки зору домінуючих ідей) хоча і пояснюють, чому реформування відбувалося за тих, чи інших обставин, але не можуть пояснити, за яких обставин політичні актори приймають рішення щодо

впровадження різних типів реформ. А також, чому урядові політичні партії в одних випадках приймають рішення щодо впровадження непопулярних реформ, а в інших випадках – ухиляються від таких рішень.

Недоліки даних підходів усуває застосування теорії перспектив, яка визначає, що політичні актори приймають рішення щодо впровадження непопулярних реформ (приймають ризик), якщо вони оцінюють ризик реформування меншим, ніж ухилення від реформування. Отже, відповідно до даного підходу, непопулярні реформи впроваджуються за умови, якщо криза соціальної держави поєднується з можливою втратою голосів у разі усунення від реформ. При цьому, впровадження непопулярних реформ буде відбуватися у випадках, якщо як політичні актори, так і виборці оцінюватимуть поточну ситуацію (статус-кво), як втрати. Але, ситуації, в якій виборці оцінюють поточну ситуацію як втрати для себе в контексті соціальної держави є доволі рідкісною. Таким чином, впровадження реформування соціальної держави у сучасних умовах відбувається у результаті оцінки ситуації за допомогою теорії перспектив, а також із застосуванням стратегій уникнення звинувачень: 1) політичної комунікації; 2) символічного контенту політики; 3) коаліційної логіки; 4) маніпулювання. Перша стратегія передбачає зміну громадської думки для прийняття реформи (наприклад, утримання витрат) як оптимального рішення. Друга стратегія пов'язана із приховуванням наслідків реформування або заниженням їх значення. Третя стратегія передбачає розмиття відповідальності шляхом включення інших акторів у прийняття рішення, перенесення відповідальності на інші інститути або акцентування негативних наслідків на найменшій електоральній групі. Четверта стратегія передбачає як зміну поточної оцінки ситуації виборців на таку, що вони бажають впровадження реформ, так і формування переконання, що опозиційні партії також будуть впроваджувати непопулярні реформи.

Література:

1. Baron J. *Cognitive biases in moral judgments that affect political behavior [Electronic resource]* / Jonathan Baron // *Synthese*. – Springer, 2009. – Access mode: <http://www.sas.upenn.edu/~baron/papers/synthese.pdf>
2. Béland D. *Ideas and Policy Change: A Global Perspective [Electronic resource]* / Daniel Béland. – Access mode: <http://www.rc19.unifi.it/papers/pdf/Beland.doc>
3. Birch A. *Theories of political crisis* / A. H. Birch // *British Politics: A reader [Martin Burch, Michael Moran (eds.)]*. – Manchester University Press, 1987. – p.43-64
4. Blyth M. *The Transformation of the Swedish Model. Economic Ideas, Distributional Conflict, and Institutional Change [Electronic resource]* / Mark Blyth // *World Politics*. – Vol. 54. – 2001. – Access mode: <http://www.markblyth.com/wp-content/uploads/2013/08/blythworldpols.pdf>

5. Bonoli G. *Political Institutions, Veto Points, and the Process of Welfare State Adaptation* / Giuliano Bonoli // *The New Politics of the Welfare State* [Paul Pierson (ed.)]. – Oxford, 2001. – p.238-264
6. Castles F. *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities* [Electronic resource] / Francis G.Castles. – Oxford University Press, 2004. – Access mode: <http://www.questia.com/library/109860420/the-future-of-the-welfare-state-crisis-myths-and>
7. *Choices, Values, and Frames* / Daniel Kahneman, Amos Tversky (eds.). – Cambridge University Press, 2000 – 841 p.
8. Cornwall J. *Economic Breakdown and Recovery Policy: Theory and Policy*/ Kohn Cornwall. – New York, 1994 – 287 p.
9. Cox R. *The Social Construction Of An Imperative: Why Welfare Reform Happened in Denmark and the Netherlands but Not in Germany* [Electronic resource] / Robert Henry Cox // *World Politics*. – Vol.53. – 2001. – Access model: <http://attach3.bdwm.net/attach/boards/PELyceum/M.1106602379.A/wp01cox.pdf>
10. *Development and Crisis of the Welfare State: Parties and Policies in Global Markets* / E.Huber, D.Stephens. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – 416 p.
11. *Electoral consequences of welfare state retrenchment: blame avoidance or credit claiming in the era of permanent austerity?* / Nathalie Giger, Moira Nelson // *European journal of Political Research* – 2011. – Vol. 50(1). – pp. 1-24
12. *End of the Welfare State?: Responses to State Retrenchment* / Stefan Svallfors, Peter Taylor-Gooby. – Routledge, 1999. – 257 p.
13. Fernandez J. *Economic Crises, High Public Pension Spending and Blame-avoidance Strategies: Pension Policy Retrenchments in 14 Social-insurance Countries, 1981–2005* [Electronic resource] / Juan J. Fernandez // *MPIfG Discussion Paper* 10/9. – 2010. – Access mode: http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp10-9.pdf
14. *Globalization and the welfare state: the same strategies for similar problems* / Jose Adelantado, Eduardo Cuevas // *Journal of European Social Policy*. – Vol. 16 (4). – 2006. – p.374-86
15. Green-Pedersen C. *The Politics of Justification Party Competition and Welfare-State Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* / Christoffer Green-Pedersen. – Amsterdam University Press, 2002. – 209 p.
16. *Growth to Limits. The Western European Welfare States Since World War II* / Peter Flora (ed.). – Vol.1. – Berlin, 1986. – 276 p.
17. Hering M. *The Politics of Institutional Path-Departure: A Revised Analytical Framework for the Reform of Welfare States* [Electronic resource] / Martin Hering // *Working Paper*. – №65. – 2003. – Access mode: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp-65.pdf>

18. Hering M. *Welfare Restructuring without Partisan Cooperation: The Role of Party Collusion in Blame Avoidance* [Electronic resource] / Martin Hering. - SEDAP Research Paper No. 142. - Access mode: <http://socserv.mcmaster.ca/sedap/p/sedap142.pdf>
19. Heritability of Attitude Toward Economic Risk [Electronic resource] / Songfa Zhong, Soo Hong Chew, Eric Set, Junsen Zhang, Hong Xue, Pak C. Sham, Richard P. Ebstein, and Salomon Israel // *Twin Research and Human Genetics*. - Vol. 12 (1). - 2009. - Access mode: <https://b2ess.nus.edu.sg/publications/zhong2009heritability.pdf>
20. Hood C. *The Blame Game: Spin, Bureaucracy, and Self-Preservation in Government* / Christopher Hood. - Princeton University Press, 2010. - 239 p.
21. Hood C. *The Risk Game and the Blame Avoidance* [Electronic resource] / Christopher Hood // *Government and Opposition*. - 2002. - Access mode: <http://blog.lib.umn.edu/burn0277/pa5012/readings/Hood%202002%20-%20The%20Risk%20Game%20and%20the%20Blame%20Game.pdf>
22. Iversen T. *The Dynamics of Welfare State Expansion: Trade Openness, Deindustrialization and Partisan Politics* [Electronic resource] / Torben Iversen. - Harvard University. - Access mode: <http://scholar.harvard.edu/files/iversen/files/introdyn.pdf>
23. Key lessons for labour market reforms: evidence from OECD countries' experience [Electronic resource] / Jorgen Elmeskov, John Martin, Stefano Scarpetta // *Swedish Economic Policy Review*. - Vol.5. - 1998. - Access mode: <http://www.regeringen.se/content/1/c6/09/52/20/832d3260.pdf>
24. Kitschelt H. *Partisan Competition and Welfare State Retrenchment: When Do Politicians Choose Unpopular Policies?* / Herbert Kitschelt // *The New Politics of the Welfare State* [Paul Pierson (ed.)]. - Oxford, 2001. - p. 265-304
25. Lindbom A. *Obfuscating Retrenchment: Swedish Welfare Policy in the 1990s* [Electronic resource] / Anders Lindbom // *Journal of Public Policy*. - Vol.27(2). - 2007. - Access mode: http://www.cerium.ca/IMG/pdf/Lindbom_Anders_2007_Obfuscating_Retrenchment_Swedish_Welfare_Policy_in_the_1990s.pdf
26. McDermot R. *Prospect Theory in Political Science: Gains and Loses From the First Decade* [Electronic resource] / Rose McDermot // *Political Psychology*. - Vol.25(2). - 2004. - Access mode: <https://www.deepdyve.com/lp/wiley/prospect-theory-in-political-science-gains-and-losses-from-the-first-eKaTBsJZk7?articleList=%2Fsearch%3Fquery%3Dprospect%2Btheory%2Bin%2Bpolitical%2Bscience>
27. Mercer J. *Prospect Theory and Political Science* [Electronic resource] / Jonathan Mercer // *Annual Review of Political Science*. - Vol.8. - 2005. - Access mode:

- http://pibbethel.no-ip.org/biblioteca/wp-content/uploads/2013/10/Adela_Yarbro_Collins_Cosmology_and_Eschatology_in_Jewish_and_Christian_Apocalypticism-1996.pdf
28. *Negative Information Weighs More Heavily on the Brain: The Negativity Bias in Evaluative Categorizations* [Electronic resource] / Tiffany A. Ito, Jeff T. Larsen, N. Kyle Smith, John T. Cacioppo // *Journal of Personality and Social Psychology*. – Vol. 75 (4). – 1998. – Access mode: <http://www.wisebrain.org/media/Papers/NegativeBiasInEvaluativeCategories.pdf>
 29. *New Politics and Class Politics in the Context of Austerity and Globalization: Welfare State Regress in 18 Countries, 1975-95* [Electronic resource] / Walter Korpi, Joakim Palme // *The American Political Science Review*. – Vol. 97. – №3. – 2003. – Access mode: <http://www.vanneman.umd.edu/socy789b/korpip03.pdf>
 30. *OECD And European Welfare States* / Klaus Armingeon, Michelle Beyeler. – Edward Edgar Publishing, 2003. – 272 p.
 31. *Offe C. Contradictions of the welfare state* / Claus Offe. – Victoria: Hutchinson & Co, 1984. – 306 p.
 32. *Pierson C. Beyond the Welfare State?: The New Political Economy of Welfare* / Christopher Pierson. – Polity Press, 2006. – 240 p.
 33. *Pierson P. Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies* [Electronic resource] / Paul Pierson. – 1999. – Access mode: <http://www.hks.harvard.edu/inequality/Seminar/Papers/pierson.PDF>
 34. *Pierson P. Dismantling the Welfare State?: Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment* / Paul Pierson. – Oxford, 1995. – 224 p.
 35. *Pierson P. Post-Industrial Pressures on Mature Welfare States* / Paul Pierson // *The New Politics of the Welfare State* [Paul Pierson (ed.)]. – Oxford, 2001. – p.80-104
 36. *Pierson P. The New Politics of the Welfare State* [Electronic resource] / Paul Pierson // *World Politics*. – Vol. 48 (2). – 1996. – Access mode: <http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/48.2pierson.html>
 37. *Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism* [Electronic resource] / B. Guy Peters, Jon Pierre, Desmond S. King // *The Journal of Politics*. – Vol. 67. – №4. – 2005. – Access mode: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3449905?uid=3739256&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21104667508527>
 38. *Prince M. Avoiding blame, doing good, and claiming credit: Reforming Canadian income security* [Electronic resource] / Michael J. Prince // *Canadian Public Administration*. – Vol.53(3). – 2010. – Access mode: <http://www.deepdyve.com/lp/wiley/avoiding-blame-doing-good-and-claiming-credit-reforming-canadian-0KL7CVjqAS>
 39. *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk* [Electronic resource] / Daniel Kahneman, Amos Tversky // *Econometrica*. – Vol. 47 (2). – 1979. – Access mode:

- http://www.princeton.edu/~kahneman/docs/Publications/prospect_theory.pdf
40. Rodrik D. *Understanding Economy Policy Reform* [Electronic resource] / Dani Rodrik // *Journal of Economic Literature*. – Vol. 34. – 1996. – Access mode: <http://faculty.nps.edu/relooney/rodrik.pdf>
41. Ross F. *Framing Welfare Reform in Affluent Societies: Rendering Retrenchment more Palatable?* [Electronic resource] / Fiona Ross. – Robert Schuman Centre for Advanced Studies. – №2000/15. – Access mode: <https://www.yumpu.com/en/document/view/19549386/framing-welfare-reform-in-affluent-societies-european-university-/3>
42. Schmidt V. *Politics, Values and the Power of Discourse in the Reform of the Welfare State* [Electronic resource] / Vivien A. Schmidt. – 1999. – Access mode: http://aei.pitt.edu/2380/1/002912_1.PDF
43. *Social and Environmental Policies in Hard Times: Buffering Economic Pressure by Policy Dismantling?* [Electronic resource] / Christoph Knill, Yves Steinebach, Raffael Hanschmann, Andrea C. Bianculli, Jacint Jordana, Ana G. Juanatey // 5th Regulatory Governance Conference, 25 – 27 June 2014, Barcelona. – Access mode: <http://reggov2014.ibeio.org/bcn-14-papers/82-112.pdf>
44. Starke P. *Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review* / Peter Starke // *Social Policy & Administration*. – 2006. – 40(1) – pp.104-120
45. Stiller S. *Innovative agents versus immovable objects: The role of ideational leadership in German welfare state reforms* [Electronic resource] / Sabina Stiller. – 2007. – Access mode: https://www.academia.edu/2736635/Innovative_agents_versus_immovable_objects_The_role_of_ideational_leadership_in_German_welfare_state_reforms
46. Sulitzeanu-Kenan R. *Reflection in the Shadow of Blame: When do Politicians Appoint Commissions of Inquiry?* [Electronic resource] / Raanan Sulitzeanu-Kenan. – 2008. – Access mode: http://public-policy.huji.ac.il/upload/blue%20serie/Sulitzeanu_Kenan_Reflection_in_the_Shadow_of_Blame.pdf
47. *Survival of the European Welfare State* / Stein Kuhnle (ed.). – Routledge, 2000. – 265 p.
48. Svi Shapiro H. *Habermas, O'Connor, and Wolfe, and the Crisis of the Welfare-Capitalist State: Conservative Politics and the Roots of Educational Policy in the 1980s* [Electronic resource] / H. Svi Shapiro // *Educational Theory*. – Vol. 33 (3-4). – 1983. – Access mode: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1741-5446.1983.tb01010.x/abstract?deniedAccessCustomisedMessage=&userIsAuthenticated=false>
49. Swank D. *Political Institutions and Welfare State Restructuring. The Impact of Institutions on Social Policy Change in Developed Democracies* / Duane Swank // *The New Politics of the Welfare State* [Paul Pierson (ed.)]. – Oxford, 2001. – p.197-237

50. *Unemployment Protection and Labour Market Reform in France and Great Britain in the 1990s: Solidarity Versus Activation?* [Electronic resource] / Jochen Clasen, Daniel Clegg // *Journal of Social Policy*. – Vol.32. – Issue 03. – 2003. – Access mode: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=164409>
51. *Van Keersbergen K. The declining resistance of welfare states to change?* [Electronic resource] / Kees Van Keersbergen // *Survival of the European Welfare State* [Stein Kuhnle (ed.)]. – Access mode: <http://www.questia.com/read/103316182/survival-of-the-european-welfare-state>
52. *Van Kersbergen K. The politics of solidarity and the changing boundaries of the welfare state* [Electronic resource] / Kees Van Kersbergen // *European Political Science*. – 2006. – Access mode: <http://www.palgrave-journals.com/eps/journal/v5/n4/full/2210102a.html>
53. *Vis B. States of welfare or states of workfare?* [Electronic resource] / Barbara Vis. // *Policy&Politics*. – 2009. – Access mode: <http://www.compass.org/wpseries/Vis2006.pdf>
54. *Weaver K. Automatic Government. The Politics of Indexation* / Kent Weaver. – Brookings Institution, 1988. – 277 p.
55. *Weaver K. The Politics of Blame* [Electronic resource] / Kent Weaver // *The Brookings Review*. – Vol. 5. – No. 2. – 1987. – Access mode: <http://blog.lib.umn.edu/burn0277/pa5012/readings/Weaver%201987%20-%20The%20Politics%20of%20Blame.pdf>
56. *Who Adjusts and When? The Political Economy of Reforms* [Electronic resource] / Alberto Alesina, Silvia Ardagna, Francesco Trebbi // *IMF Staff Papers*. – Vol.53. – 2006. – Access mode: <https://www.imf.org/External/Pubs/FT/staffp/2006/03/pdf/alesina.pdf>
57. *Why and how do Political Actors Pursue Risky Reforms?* [Electronic resource] / Barbara Vis and Kees van Kersbergen // *Journal of Theoretical Politics*. – 2007. – Access mode: <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/39509/203032.pdf?sequence=1>
58. *Wilson R. The Contribution of Behavioral Economics to Political Science* [Electronic resource] / Rick Wilson // *Annual Review of Political Science*. – Vol.14-15. – 2011. – Access mode: <http://www.deepdyve.com/lp/annual-reviews/the-contribution-of-behavioral-economics-to-political-science-nI9I10YRpL>
59. *Zohlnhöfer R. The Politics Of Budget Consolidation in Britain and Germany: The Impact of Blame-Avoidance Opportunities* [Electronic resource] / Reimut Zohlnhöfer // *Working Paper No. 05.2*. - Center for European Studies. Program for the Study of Germany and Europe. – Access mode: <http://aei.pitt.edu/9285/1/Zolnhofer.pdf>

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК: 37(09)(470+571)

ЖЕНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В БОРЬБЕ ЗА РАВЕНСТВО ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ)

кандидат педагогических наук, Войтова Л. В.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Украина, Умань

Рассмотрена история зарождения и развития просветительно-педагогического женского движения в Российской империи в конце XIX – начале XX столетия; обнаружено, что вопросы равноправия, предоставления женщинам права быть участниками общественной и государственной жизни, получения образования и др., обсуждались на разного рода конференциях и съездах; обоснованно создание и деятельность женских общественных организаций „Русское женское взаимно-благотворительное общество” (1895), „Союз равноправия женщин” (1895), „Российская Лига равноправия женщин” (1907) и др.; охарактеризовано нормативно-правовую базу просветительских женских объединений; проанализированы женские издания „Женский вестник” (1904–1917) и „Союз женщин” (1907–1909).

Ключевые слова: конференции, съезды, равноправие, общественные организации, периодические издания.

Войтова Л. В. Жіночий рух в боротьбі за рівність громадянських прав (кінець XIX – початок XX століття) / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тычины, Україна, Умань

Розглянуто історію зародження і розвитку просвітницько-педагогічного жіночого руху в Російській імперії у кінці XIX – на початку XX століття; виявлено, що питання рівноправ'я, надання жінкам права бути учасниками громадського і суспільного життя, здобуття освіти та ін. обговорювалися на різного роду конференціях і з'їздах; обґрунтовано створення і діяльність жіночих громадських організацій „Російське жіноче взаємно-благодійне товариство” (1895), „Союз рівноправ'я жінок” (1895), „Російська Ліга рівноправ'я жінок” (1907) і др.; схарактеризовано нормативно-правову базу просвітницьких жіночих об'єднань; проаналізовано жіночі видання „Жіночий вісник” (1904–1917) і „Союз жінок” (1907–1909).

Ключові слова: конференції, з'їзди, рівноправ'я, громадські організації, періодичні видання.

Voytova L. V. Women's movement in the struggle for equal civil rights (late 19th – early 20th century) / Pavlo Tychyina Uman State Pedagogical University, Ukraine, Uman

The history of the origin and development of women's education and teaching movement in the Russian Empire in the late 19th – early 20th century has been

reviewed; it was found that the issue of equality, granting women the right to be members of the public and social life, receiving education etc. have been discussed at various conferences and congresses; it was grounded the creation and activities of women's public organizations such as "Russian Women One-Charity Fellowship" (1895), "Union of Equal Rights For Women" (1895), "Russian League of women equality" (1907) and others; regulatory framework of educational women's associations has been characterized; women's editions "Women's Bulletin" (1904–1917) and "Union of Women" (1907–1909) have been analysed.

Key words: conferences, congresses, equality, civic organizations, periodicals.

Вступление. В начале XXI века актуализируется идея значения женщины в современном обществе, перспективы широкого привлечения женщин во все области общественной жизни ради самосохранения человечества. Равенство мужчины и женщины реально может быть достигнуто в обществе лишь на основе комплексного подхода к проблеме равенства. Поэтому его реализация в значительной мере будет зависеть не только от политической воли государства, но и от степени развития женского движения, его позиций и влияния, на принятие политических решений. Появление и деятельность женских организаций в Украине в конце XIX – в начале XX столетия стала объективным следствием тех политических и социальных изменений, которые возникли в обществе еще во второй половине XIX века. Создание новых политических и общественных структур стало реальной почвой для возникновения женского движения.

Обзор исследований, посвященных женскому движению конца XIX – начала XX столетия позволил выделить такие тематические группы работ: женским организациям посвящены работы С. Айвазовой [1] и С. Ворошиловой [2]; женские издания исследовали С. Крадецкая [5], О. Минаева [7] и Л. Филипенко [12]; женским съездам посвящена статья И. Юкиной [13]. Однако не найдено целостного историко-педагогического исследования, касающегося изучения женского движения указанного периода.

Цель нашего исследования – рассмотреть просветительно-педагогическое женское движение в России в конце XIX – начале XX столетия.

Женское движение в Российской империи возникло в годы революционной ситуации 1859–1861 гг. как часть общественного движения эпохи ликвидации крепостного права. Особенности женского движения были обусловлены своеобразием государственного исторического развития. С началом пролетарского этапа освободительного движения возникает в конце XIX ст. движение женщин-работниц, явившееся составной частью рабочего движения и постепенно ставшее авангардом женского движения [2; 3; 6].

Однако требования политического равноправия женщин появились только во время революции 1905–1907 гг.

Первой ячейкой женского движения стал кружок М. Трубниковой, принявший участие в создании воскресных школ в Петербурге в 1859 году. Возникший в этом кружке „женский триумвират” (Н. Стасова, М. Трубникова, А. Философова) на многие годы стал инициативным центром женского движения. В 1859 г. возникло благотворительное „Общество дешёвых квартир и других пособий нуждающимся жителям Санкт-Петербурга” (первый председатель М. Трубникова), при котором позднее были устроены мастерские, общественные кухни, школы, детские сады. Некоторые женщины, представительницы мелкобуржуазной и разночинной среды становятся переводчицами, переплётчицами, наборщицами, возрастает их роль в журналистике. Возникают первые женские артели – переплётные В. Печаткиной и В. Иностранцевой в Петербурге, швейная сестёр Ивановых в Москве и т. п., связанные с революционными организациями. В 1863 по инициативе М. Трубниковой и Н. Стасовой возникает на кооперативных началах „Издательская артель” (существовала до 1871), общество женщин-переводчиц. Участие в общественном труде создавало условия для экономической самостоятельности женщины из интеллигенции. Стремление освободиться от опеки мужа, при сложности расторжения церковного брака, привело к возрастанию количества гражданских браков. С середины 1860-х годов получили распространение фиктивные браки, имевшие целью освобождение от родительской опеки. Большое значение для освобождения женщины от семейного гнёта имели общежития-коммуны, самой известной из которых была Знаменская коммуна В. Слепцова в Петербурге [3].

Важным моментом борьбы за женское образование было посещение девушками в качестве вольных слушателей Петербургского университета (1859–1861) и Медико-хирургической академии (1862–1864). В 1867 Е. Конради составила петицию с просьбой о разрешении женщинам посещать университет. Оглашенная профессором А. Бекетовым на 1-м съезде естествоиспытателей, эта петиция получила одобрение участников. В 1868 году по инициативе М. Трубниковой, А. Философовой и Н. Стасовой за подписью более 400 женщин было подано прошение ректору Петербургского университета с просьбой разрешить обучение в университете женщинам. Через год открылись курсы по гимназическим программам (Аларчинские в Петербурге и Любянские в Москве), имевшие подготовительный характер. При поддержке 43 профессоров (А. Бекетов, Д. Менделеев, А. Фаминцын, И. Сеченов, А. Бородин и др.) в декабре 1869 года было получено разрешение министра просвещения на открытие женских курсов по университетской программе (т. н. Владимирские в Петербурге, начавшие работу в январе 1870). Высшее женское образование в Российской империи ведёт своё начало с открытия Высших женских курсов В. Герье в Москве (1872) и Бестужевских высших женских курсов в Петербурге (1878) [3].

В конце XIX ст. возникают женские благотворительные организации: „Общество попечения о молодых работницах” (1897), „Общество улучшения участи женщин” (1899), „Русское женское взаимно-благотворительное общество” (1895) и др. [2; 3; 6].

В кампанию за предоставление женщинам политических прав активно включилось женское объединение – Всероссийское женское взаимно-благотворительное общество, учреждённое в 1895 году [6]. Именно оно подготовило и провело с 10 по 16 декабря 1908 года в Петербурге Первый Всероссийский женский съезд (председатель оргкомитета А. Шабанова, вице-председатель А. Философова и О. Шапир), на котором присутствовало более тысячи делегатов – представительниц всех существующих на то время женских правоборческих организаций. Большую работу по подготовке их выступлений провела А. Коллонтай, представившая на съезд доклад „Женщина-работница в современном обществе” [2; 3; 6; 13].

Первый Всероссийский женский съезд как первоочередной поднял вопрос об организации женщин, которая могла бы распространить свою деятельность на всю страну и в которой могли бы объединиться женщины, желающие послужить делу борьбы за свое равноправие [1; 8; 10]. Также обсуждались и другие вопросы, а именно: предоставление женщинам возможности участвовать во всех областях общественной и государственной жизни, равных с мужчинами прав на получение образования, охрана женского труда и т. д. [6; 10].

Также были созданы новые женские организации, ставящие перед собой, прежде всего, политические требования. Так, в апреле 1905 года в Москве образовался „Союз равноправия женщин”, который провёл в мае 1905 года 1-й Всероссийский съезд женщин (70 делегатов), в октябре 1905 – 2-й съезд. К маю 1906 года Союз насчитывал 8 тыс. членов и имел 79 „автономных отделений” в других городах. В августе 1906 года Союз присоединился к „Международному союзу избирательных прав женщин” и участвовал в его конгрессах (Копенгаген, август 1906; Амстердам, июнь 1908) [3; 5].

На I Всероссийском съезде Союза был принят устав, в котором определялись следующие задачи: предоставление женщинам равных с мужчинами прав в области как общего, так и специального образования, предоставление женщинам возможности участвовать во всех областях общественной и государственной жизни, охрана женского труда и т. д. [11].

В разных источниках Союз называют по-разному: партией, феминистским движением, группой, даже женским интеллигентским клубом. Был ли Союз равноправия женщин партией? Вряд ли можно его считать партией, ведь полноценной политической программы он не имел. Целью своей деятельности Союз определил предоставление женщинам равных с мужчинами прав: избирательного, права на образование, профессиональную деятельность и др. Не случайно Союз был создан в разгар событий первой русской революции. К этому времени русское феминистское движение уже прошло определенный путь; в русле общеполитической борьбы за

социальные реформы феминистки считали важным добиться изменения положения женщин. Так же как общество было расколото на многочисленные политические течения, партии и группы, так и женское движение было неоднородно. Союз равноправия женщин – одна из феминистских организаций, в которой, как в капле воды, отразилась противоречивость взглядов русских феминисток этого периода [7].

Идеи женского равноправия объединяли членов Союза, пути достижения которого представлялись по-разному. По сути, главным образом Союз добивался возможности для женщин полноправно участвовать в политической жизни, в работе Думы, например. В достижении этой цели основным пунктом борьбы представлялись равные с мужчинами избирательные права. Второй пункт в программе Союза по важности – добиться возможности для женщин получать образование любого уровня, включая университетское. А далее женщины могли требовать равного права на труд в качестве, например, государственных служащих. Конечно, цели эти формировались применительно к достаточно интеллигентным и получившим (или стремившимся получить) определенное образование женщинам [7].

Благодаря активной деятельности Союза равноправия женщин в 1905 г., женщины Москвы подали в городскую думу петицию, подписанную более чем 1000 подписей с требованием включить предоставление им избирательных прав на выборах в законодательные учреждения и в органы местного самоуправления. В этом же году произошёл ряд митингов, организованных Союзом равноправия женщин, в различных городах Российской империи с требованием избирательных прав [2].

В программу Первого Всероссийского женского съезда вошло обсуждение вопроса об учреждении национального совета. Доклад А. Философовой о создании совета был принят с большим сочувствием; приведение в исполнение этого начинания, разумеется, приняла на себя создавшая съезд комиссия по избирательных прав при Русском женском взаимно-благотворительном обществе.

Как отмечала М. Чехова: „Потребность в образовании всероссийской женской организации чувствовалась уже давно”. Первой возникла мысль об организации в Российской империи национального женского совета. Эта мысль принадлежала А. Философовой, уже более десяти лет состоящей членом международного женского совета, и идея эта разрабатывалась и проводилась Русским женским взаимно-благотворительным обществом. Идея создания всероссийского политического союза принадлежала более молодому Союзу равноправия женщин и получила только временно осуществление в период, когда возможно было существование профессионально-политических союзов [1; 8].

Несомненно, общество не замедлило приступить в непродолжительном времени к следующим необходимым шагам для создания национального совета, вошло в сношение с существующими женскими обществами и

возбудило перед соответствующими учреждениями ходатайство о разрешении самого совета.

Одновременно на том же съезде среди его членов возникла мысль о создании такого учреждения, которое, не отвлекаясь просветительными, благотворительными или иными целями, поставило бы своей главной задачей борьбу за политические права женщин в Российской империи и объединило бы в одну организацию женщин, желающих принять участие в этой борьбе. Тогда же была высказана мысль, что весьма удобной формой для такого объединения может служить разрешенная уже около года тому назад „Российская Лига равноправия женщин”. Многие провинциальные делегаты пожелали вступить в члены Лиги и просили дать им указания, как открывать местные отделения [1; 8].

В 1905 году женщины в Российской империи не получили равных с мужчинами прав, как, впрочем, тогда не были решены и другие социальные проблемы, что вместе с другими факторами привело к революциям 1917 года. В 1909–1917 годах другая организация – Российская Лига равноправия женщин – пришла на смену Союзу равноправности женщин, пытаясь убедить власти и общество в необходимости наделить женщин равными, в первую очередь избирательным правом [7].

Правление Лиги немедленно приступило к выполнению этой задачи. Прежде всего, оно остановилось на выяснении ближайших задач Лиги и желательной, при современных условиях, ее организации.

Задачи Лиги как организации были определены следующим образом:

1) подготовка женщин к борьбе за равные права; 2) распространение идеи равноправия женщины в обществе; 3) подготовка мер к улучшению правового и политического положения женщин, т. е. собирание необходимых для этого сведений и материалов и выработка самих законопроектов или проектов ходатайств перед общественными и правительственными учреждениями; 4) проведение в жизнь законопроектов и постановлений, имеющих целью улучшение положения женщин.

Выполнение этих задач необходимо было распределить между центральными органами Лиги, ее специальными отделами, провинциальными отделениями и отдельными членами [1; 8].

Организация Лиги, согласно ее уставу, заключалась в следующем: делами Лиги заведует совет из 12 членов, избираемый общим собранием на три года. Члены совета избирают из своей среды председательницу и других должностных лиц. Вся административная и денежная ответственность Лиги и ее отделов в Петербурге лежит на совете. Общие собрания созываются не менее четырех раз в году (в октябре, декабре, феврале и апреле). Для осуществления своих задач Лига может открывать в Петербурге районные отделы, приурочивая их к существующим городским выборным участкам, и специальные отделы для разработки и проведения в жизнь отдельных вопросов или мероприятий в какой-нибудь отдельной области (например,

отдел борьбы с проституцией, исследование экономического положения женщины, исследование ее гражданского положения и т. д.) [1; 8].

Особенно важным является право, предоставленное Лиге параграфом 4 устава, который гласит: „С целью более широкого распространения идей Лиги и для большей стройности ее внутренней организации учреждаются в Петербурге порайонные отделы, а в Москве и провинции отделения, по образцу центральной организации, с такими разветвлениями, какие укажут местные потребности”. Параграф 13 говорит, что „административная и денежная ответственность в Москве и провинциальных отделах лежит на совете каждого отдела”. Эти параграфы придают Лиге характер пока единственной всероссийской организации, основанной на началах широкой автономии и местных отделений [1; 8].

Для развития дальнейшей организации совет Лиги определил следующие местные и центральные органы Лиги.

Представительницы Лиги. В целях осведомления Лиги о положении женщин и женского вопроса во всех местностях Российской империи и возможно более широкого распространения сведений о ней желательно иметь по возможности во всех городах представительниц Лиги равноправия. Такие лица могут взять на себя следующие обязанности: 1) иметь у себя уставную и иную литературу Лиги; список книг по женскому вопросу; организовывать продажу или пользование важнейшими из них для лиц, интересующихся этим вопросом; 2) следить за положением женского образования, женской профессиональной деятельности и положением женщин-работниц в данном городе (или уезде); 3) выяснять отношения к женскому вопросу местного населения и местных общественных деятелей; 4) периодически сообщать совету Лиги результаты своих наблюдений и отвечать на его запросы и анкеты; наконец, 5) стремиться к созданию в данном городе или уезде отделения Лиги путем привлечения членов [1; 8].

Местные отделения. Там, где насчитывается значительное число членов и где они считают для себя возможным официальное выступление от имени Лиги, они могут организовать отделение Лиги. Для этого они должны подать в совет Лиги официальное заявление о своем желании открыть такое отделение. Совет дает указания о порядке дальнейшего направления этого дела и сам возбуждает ходатайство о регистрации отделения. В задачу отделения входят все намеченные выше задачи, но уже в гораздо более расширенном виде. Отделение может организовать по примеру центрального отделения Лиги специальные отделы для разработки вопросов и осуществления отдельных ее задач. Каждое отделение само вырабатывает программу своей деятельности на предстоящий год и во внутренней своей организации пользуется полной автономией [1; 8].

Лига как широкая организация должна опираться на большое число членов; для плодотворной и широкой деятельности она должна располагать крупными средствами.

Итак, первая, общая для всех членов Лиги обязанность – аккуратно делать свой взнос и считать себя членом Лиги, открыто и везде это признавая. Те же из членов Лиги, которые пожелают принять в ее деятельности более значительное участие, всегда найдут себе подходящее дело и сотрудников. Для этого им нужно вступить в один из отделов Лиги или в одну из организованных при ней комиссий. Наконец, всякий желающий, предполагало руководство Лиги, может наметать для себя новые пути для достижения поставленных Лигой целей, подыскивать сочувствующих лиц и входить в собрания Лиги с предложениями о расширении деятельности и учреждении новых отделов.

Совету Лиги предстояло выработать программу деятельности. Программа эта отчасти уже была намечена, и для ее осуществления пока приняли решение организовать следующие отделы: 1) юридический, 2) лекционный, 3) по женскому образованию, 4) по изысканию средств [1; 8].

Российская Лига равноправия женщин своей культурной деятельностью и борьбой за избирательные права женщин проявила себя во многих областях жизни, создавая целый ряд учреждений, как то: курсы по кооперации, по городскому хозяйству, сестер милосердия и др. Организовались большие общественные столовые, лазарет, устраивались лекции, диспуты, митинги и т. д. [4].

Выдающуюся, а возможно, и решающую роль в конструировании нового дискурса феминизма сыграл журнал „Женский вестник” (1904–1917) – орган печати Женской прогрессивной партии, созданный решением третьего делегатского съезда Союза равноправия женщин, посвященного равноправию и улучшению положения женщин. Этот журнал не привлекал женщин с помощью приманок в виде мод, рукоделия, кухни и проч. [9; 12].

Целью „Женского вестника” провозглашалось всестороннее обсуждение „женского вопроса”, агитация за полное равноправие женщин и мужчин, в семье и обществе, борьба с господством мужчин.

Отделы „Женского вестника” в значительной мере были традиционными для женской периодики конца XIX – начала XX ст.: публиковались правительственные распоряжения и статьи по «женскому вопросу», беллетристика, литературные и научные обзоры, характеризовалось правовое положение женщин, приводилась русская и международная хроника «женского дела», публиковались новости женских организаций, критика и библиография, статистика о положении женщин и др. Однако, как точно отметила И. Юкина, „журнал принципиально отличался от изданий XIX ст. Он не только констатировал факты несправедливости по отношению к женщинам, но и интерпретировал их в сроках дискриминации и тем самым конструировал критический дискурс феминизма” [13, с. 250].

Известно, что статьи „Женского вестника” цитировали другие женские журналы, в частности „Женщина”, „Женская мысль”, „Женское дело”, с автором и главным редактором М. Покровской полемизировали „Русская мысль”, „Новое время” и другие периодические издания [12].

Некоторое время параллельно с „Женским вестником” издавался еще один феминистичный журнал – «Союз женщин», созданный членами Союза равноправия женщин, наиболее активного женского объединения. Разрешение на издание журнала было получено 10 апреля 1907 года. Его издателем-редактором стала ответственный секретарь Союза равноправия женщин М. Чехова [5; 12].

Говоря о борьбе женщин за избирательные права журнал очерчивал чрезвычайно широкий спектр проблем: делались попытки предложить трактование понятия „феминизм”, освещалась связь женских организаций с другими социальными движениями, анализировалось отношение к женскому избирательному праву разных политических сил, немало внимания уделялось деятельности всех Государственных Дум. Наряду с этими вопросами журнал пытался охватить и другие стороны жизни женщин: правовое и экономическое положение женщины, ее семейные обязанности, образование. Программа журнала предусматривала „рассмотрение” женщины „в биологическом и психологическом отношении”, исторические разыскания и исследования сложной социальной проблемы, каковой была проституция. Цели журнала, сформулированные в первом номере, были таковыми: всестороннее изучение нужд и потребностей женщин и их единение на почве общих интересов [5; 7; 12].

В 1907 году, начиная с июня, вышло пять номеров журнала, в 1908 году – одиннадцать номеров. Журнал планировался как ежемесячный. Но иногда из-за нехватки средств выходили сдвоенные номера. Заявленная цена одного номера – 15 коп., цена подписки на год – 1 р. 50 коп. На 1909 год цену подписки планировали увеличить, но журнал больше не вышел. Видимо, средства на него собрать не удалось, да и Союз равноправия женщин распался [7].

Таким образом, как отмечает Л. Филипенко: „«Женский вестник» М. Покровской и «Союз женщин» М. Чеховой являли собой абсолютно новый тип идейных женских журналов. С одной стороны, каждый из этих журналов имел определенную специфику, аккумулируя идеи своих издателей и тех организаций, интересы которых они представляли, с другой стороны, и «Женский вестник», и «Союз женщин» были тем плацдармом, на котором формировалась и апробировалась новая идеология феминизма. Ориентированные не на прошлые достижения женского движения, а на решение неотложных «вызовов» современности, эти журналы не просто фиксировали дискриминацию женщины или отдельные достижения женщин, но и пытались определить пути преодоления существующих проблем, привлекая к их обсуждению всех заинтересованных представителей общественности. При этом рядом с традиционными темами женского равноправия в брачно-семейной, образовательной и профессиональной отраслях, они разрабатывали вопрос политического равноправия” [12].

Выводы. Таким образом, просветительно-педагогическое женское движение способствовало борьбе за равенство гражданских прав женщин в

конце XIX – начале XX столетия. Активное участие в его организации и распространении проводили созданные женские общественные организации „Русское женское взаимно-благотворительное общество” (1895), „Союз равноправия женщин” (1995), „Российская Лига равноправия женщин” (1907) и др. При их содействии организовывались и проводились разного рода конференции и съезды, на которых затрагивались и обсуждались вопросы равноправия, предоставление женщинам права быть участниками общественной и государственной жизни, получение образования, т. е. вопросы, определяющие сущность человеческой жизни.

Перспективы последующих исследований, на наш взгляд, заключаются в изучении таких вопросов, как: общественная деятельность членов женских объединений конца XIX – начала XX века; работа отделений и комиссий женских обществ; анализ содержания докладов и статей, опубликованных на страницах журналов „Женский вестник” и „Союз женщин”.

Литература:

1. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия [Электронный ресурс] / Светлана Айвазова. – Режим доступа : http://www.owl.ru/win/books/rw/s1_16.htm
2. Ворошилова С. В. Женские общественные организации начала XX века и борьба женщин в России за гражданские права / С. В. Ворошилова // Гражданское общество в России и за рубежом. – 2012. – № 1.
3. Женское движение в России и СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/>
4. Как Лига равноправия женщин добилась избирательных прав женщин в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ravnopravka.ru/2011/03/>
5. Крадецкая С. В. Журнал „Союз женщин” (1907–1909 гг.): история издания и основные особенности / С. В. Крадецкая // Вестник Пермского университета. – 2012. – № 3–20. – С. 56–61.
6. Международный женский Форум «Социальный прогресс и права женщин», посвященный 105-летию первого Российского женского съезда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://xn--e1abhaeeu1aff14l.xn--p1ai/news/16-mezhdunarodnyu-zhenskiy-forum-sotsialnyu-progress-i-prava-zhenshchin---posvyashchennyy-105-letiyu-pervogo-rossiyskogo-zhenskogo-sezda>.
7. Минаева О. Д. Журнал „Союз женщин” в борьбе за женское равноправие в России (1907–1908) / О. Д. Минаева // Вестник Московского университета. – Серия 10. – Журналистика. – 2012. – № 5. – С. 86–96.
8. Российская Лига равноправия женщин. Речь, прочитанная на общем собрании Российской Лиги равноправия женщин 25 января 1909 года председателем Лиги М. А. Чеховой // Союз женщин. – 1909. – № 2.
9. Статьи из ежемесячного журнала „Женский вестник” (1914 г.) Десять лет (1904–1914 гг.) // Женский вестник. – 1914. – № 9.

10. Труды Первого всероссийского женского съезда (10–16 декабря 1908 г., г. Санкт-Петербург) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.a-z.ru/women/texts/trud1syezdr.htm>

11. Устав и Платформа Всероссийского союза равноправия женщин, принятые весной 1905 г. в Москве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feministki.livejournal.com/148041.html>

12. Філіпенко Л. В. Журнали „Женский вестник” (1904–1917) та „Союз женщин” (1907–1909) як новий тип «ідейних» жіночих видань / Л. В. Філіпенко // Історичний архів. – 2012. – № 9. – С. 135–141.

13. Юкина И. И. Первый всероссийский женский съезд [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.a-z.ru/women/texts/yukinar.htm>.

References:

1. S. Aivazova Russkiye zhenschiny v labirinte ravnopraviya [Electronic resource] / Svetlana Aivazova. – URL: http://www.owl.ru/win/books/rw/s1_16.htm

2. S. Voroshylova Zhenskiye obschestvennyye organizatsii nachala XX veka i bor'ba zhenshin za grazhdanskiye prava / S. Voroshylova // Grazhdanskoye obschestvo v Rossii i za rubezhom. – 2012. – № 1.

3. Zhenskoye dvizheniye v Rosii i SSSR [Electronic resource]. – URL : <http://slovari.yandex.ru/>

4. Kak Liga ravnopraviya dobilas' izbiratel'nyh prav zhenshin v Rosii [Electronic resource]. – URL : <http://ravnopravka.ru/2011/03/>

5. S. Kradetskaya Zhurnal “Soyuz Zhenshin” (1907–1909 g.): istoriya izdaniya I osnovnyye osobennosti / S. Kradetskaya // Vestnik Permskogo Universiteta. – 2012. – № 3–20. – S. 56–61.

6. Mezhdunarodnyi zhenskiy Forum “Sotsyal'nyi progress i prava zhenshin”, posvyaschennyi 105-letiyu pervogo Rossiyskogo zhenskogo s'ezda [Electronic resource]. – URL : <http://xn--e1abhaeeu1aff14l.xn--plai/news/16-mezhdunarodnyy-zhenskiy-forum-sotsialnyy-progress-i-prava-zhenshchin---posvyashchennyi-105-letiyu-pervogo-rossiyskogo-zhenskogo-sezda>.

7. O. Minayeva Zhurnal “Soyuz Zhenshin” v bor'be zhenshin za ravnopraviye v Rossii (1907–1908) / O. Minayeva // Vestnik Moskovskogo Universiteta. – Seriya 10. – Zhurnalistika. – 2012. – № 5. – S. 86–96.

8. Rosiyskaya Liga ravnopraviya zhenshin. Rech', pročitannaya na obschem sobranii Rosiyskoy Ligi ravnopraviya zhenshin 25 yanvarya 1909 goda predsedatel'nitsey Ligi M. Chekhovoy // Soyuz zhenshin. – 1909. – № 2.

9. Stat'i iz ezhemesyachnogo zhurnala “Zhenskiy Vestnik” (1914 g.) Desyat' let (1904–1914 g.) // Zhenskiy Vestnik. – 1914. – № 9.

10. Trudy Pervogo vserossiyskogo zhenskogo s'yezde (10–16 dekabrya 1908 g., g. Sankt-Peterburg) [Electronic resource]. – URL : <http://www.a-z.ru/women/texts/trud1syezdr.htm>

11. Ustav i Platforma Vserossiyskogo soyuza ravnopraviya zhenshin, prinyatyie vesnoy 1905 g. v Moskve [Electronic resource]. – URL: <http://feministki.livejournal.com/148041.html>

12. L. Philipenko Zhurnal "Zhenskiy Vestnik" (1904–1917) ta "Soyuz Zhenschin" (1907–1909) yak novyi typ "ideynyh" zhinochyh vydan' / L. Philipenko // Istorychnyi arkhiv. – 2012. – № 9. – S. 135–141.
13. I. Yukina Pervyi vserosiyskiy zhenskiy s'yazd [Electronic resource]. – URL : <http://www.a-z.ru/women/texts/yukinar.htm>.

УДК [37.013.42:371.134](1-87)

ПОЛІКУЛЬТУРНА ОСВІТА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ

кандидат педагогічних наук, Гуренко О. І.

Бердянський державний педагогічний університет, Україна, Бердянськ

В умовах інтеграції України до світового та європейського співтовариства, орієнтації вітчизняної системи вищої освіти на положення Болонського процесу актуалізується потреба узагальнення власного й вивчення зарубіжного досвіду в галузі полікультурної освіти та підготовки молоді до життя в умовах культурного різноманіття.

Метою статті є розгляд особливостей полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у зарубіжній теорії й практиці. Завдання статті полягає у визначенні мети, змісту й особливостей реалізації полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у вишах США, Великої Британії, Німеччини.

Вивчення досвіду полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у окремих країнах дозволило визначити її мету, зміст та особливості реалізації: врахування в системі професійної підготовки соціального запиту на відповідний рівень кваліфікації фахівців, у тому числі в контексті наявної полікультурної ситуації; введення в систему професійної підготовки педагога вивчення етнокультурного досвіду регіону й держави загалом; формування полікультурної компетентності майбутніх соціальних педагогів.

Ключові слова: багатокультурність, полікультурна освіта, професійна підготовка, соціальний педагог, євроінтеграція.

Гуренко О. И. Поликультурное образование будущих социальных педагогов в зарубежной теории и практике / Бердянский государственный педагогический университет, Украина, Бердянск

В условиях интеграции Украины в мировое и европейское сообщество, ориентации отечественной системы высшего образования на положения Болонского процесса актуализируется потребность в обобщении собственного и изучение зарубежного опыта в области поликультурного образования и подготовки молодежи к жизни в условиях культурного многообразия.

Целью статьи является рассмотрение особенностей поликультурного образования будущих социальных педагогов в зарубежной теории и практике. Задача статьи заключается в определении целей, содержания и особенностей

реализации поликультурного образования будущих социальных педагогов в вузах США, Великобритании, Германии.

Изучение опыта поликультурного образования будущих социальных педагогов в отдельных странах позволило определить ее цель, содержание и особенности реализации: учет в системе профессиональной подготовки социального запроса на соответствующий уровень квалификации специалистов, в том числе в контексте имеющейся поликультурной ситуации; введение в систему профессиональной подготовки педагога изучения этнокультурного опыта региона и государства в целом; формирование поликультурной компетентности будущих социальных педагогов.

Ключевые слова: многокультурность, поликультурное образование, профессиональная подготовка, социальный педагог, евроинтеграция.

Gurenko O. Multicultural education of future social teachers in a foreign theory and practice / the Berdyansk state pedagogical university, Ukraine, Berdyansk

In the conditions of integration of Ukraine in world and European community, orientation of the home system of higher education on positions of the Bolognaise process actualized a requirement in generalization own and study of foreign experience in area of multicultural education and preparation of young people to life in the conditions of cultural variety.

The aim of the article is consideration of features multicultural education of future social teachers in a foreign theory and practice. The task of the article consists in determination of aims, maintenance and features of realization multicultural education of future social teachers in universities of the USA, Great Britain, Germany.

The study of experience multicultural education of future social teachers in separate countries allowed to define it aim, maintenance and features of realization: account in the system of professional preparation social request for the corresponding level of qualification of specialists, including in the context of present multicultural situation; introduction to the system of professional preparation of teacher to study of ethnocultural experience of region and state on the whole; forming of multicultural competence of future social teachers.

Key words: multiculturalism, multicultural education, training, social teacher, European integration.

Вступ. Інтеграція України до світового та європейського співтовариства, орієнтація вітчизняної системи вищої освіти на положення Болонського процесу актуалізують потребу узагальнення власного й вивчення зарубіжного досвіду в галузі полікультурної освіти та підготовки молоді до життя в умовах соціокультурного різноманіття, формування толерантності, готовності до співпраці в міжнародному контексті [1, с. 69]. Реалізація полікультурної освіти у вищому педагогічному навчальному закладі України сьогодні потребує вивчення різних соціальних і психолого-педагогічних аспектів феномену

полікультурності, всебічного дослідження й виявлення наявного перспективного досвіду його впровадження за кордоном.

Так, проблеми інтернаціоналізації вищої школи сьогодні досліджують зарубіжні й українські науковці: Н. Авшенюк (Україна), Дж. Бенкс (США), А. Бойко (Україна), Г. Бредандж (Швеція), А. Галлахер (Північна Ірландія), Р. Гош (Канада), Дж. Гартлі (Великобританія), С. Гігс (Іспанія), О. Джуринський (Росія), А. Йогев (Ізраїль), Г. Круїф (Нідерланди), М. Лі (Малайзія), Г. Лопес (Іспанія), М. Макменіман (Австралія), Т. О'Салліван (Великобританія), А. Сбруєва (Україна), С. Томлінсон (Великобританія), С. Фултон (Північна Ірландія), А. Хіклін-Хадсон (Австралія) та ін. Водночас, значний світовий теоретичний і практичний досвід у царині полікультурної підготовки у вищій педагогічній освіті розкрито в українській науці тільки фрагментарно. Цим питанням в Україні, на жаль, присвячуються нечисленні дослідження: США (Я. Гулецька), Канада (В. Погребняк, О. Слоньовська), Бельгія (Т. Кучай), Росія (О. Ковальчук, С. Фурсенко), Великобританія (О. Мілютіна).

Проведений бібліометричний аналіз педагогічних джерел, присвячених різним аспектам полікультурності, свідчить про те, що наукове дослідження проблеми започатковано американськими й канадськими вченими і пов'язане, насамперед, з необхідністю підготовки соціальних працівників до роботи з мігрантами та біженцями, а пізніше – вчителів та соціальних працівників до роботи в полікультурному середовищі школи. Зауважимо, що така професія як соціальний педагог у США, країнах Західної Європи ототожнюється з професією соціальний працівник у освітній сфері.

Ми вважаємо, що на часі є врахування досвіду професійної підготовки соціальних працівників до полікультурної роботи в школі для організації полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів в умовах українського педагогічного університету.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є розгляд особливостей полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у зарубіжній теорії й практиці. Завдання статті полягає у визначенні мети, змісту й особливостей реалізації полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у вишах США, Великої Британії, Німеччини.

Виклад основного матеріалу статті. Започаткування фахової підготовки соціальних працівників у США пов'язане із впровадженням Нью-Йоркським благодійним товариством шеститижневої літньої програми навчання соціальних працівників (1897 р.), яка стала стимулом до появи значної кількості навчальних центрів з практичної філантропії. Вважається, що ідея вищої соціально-педагогічної освіти виникла й оформилась у період між 1904-1907 рр. і була апробована у Чиказькій школі для служб і філантропій (згодом школа стала частиною Чиказького університету) [2].

У середині 70-х років ХХ ст. в США прослідковувалася загальна тенденція до організації професійної освіти педагогів, що характеризувалася необхідністю перегляду соціокультурних пріоритетів і перебудови освітньої

системи на нових демократичних засадах у відповідності до вимог часу й із урахуванням особливостей різних мов і культур населення. Це істотно вплинуло на змістове наповнення програм підготовки соціальних працівників (соціальних педагогів). Тож більшість навчальних закладів надавали перевагу так званому «середньому курсу», який визначав п'ять обов'язкових навчальних курсів, а саме: «Поведінка людини і навколишнє середовище», «Служби соціального захисту та допомоги», «Соціальна робота», «Цінності та професійна етика» та ін. [3, с. 2238–2247.].

Полікультурна освіта в університетах США відстоювала політику мультикультуралізму, яка повільно але міцно затверджувалась у курікулумі й навчальних матеріалах. Ці значні за обсягом наміри підтримувалися новими програмами акредитації та зміненими стандартами сертифікації педагогів у різних штатах, з'являлося нове бачення шляхів їх підготовки до роботи з диверситивними учнями [4].

Змістовий аспект полікультурної педагогічної освіти передбачав уведення таких курсів, як «Основи полікультурної освіти», «Регіональні питання полікультурної освіти», «Теорії змісту освіти», «Творче вирішення конфліктів», «Культура та історія етнічних меншин», «Основи білінгвальної освіти», «Розробка курікулуму полікультурної освіти» та інші [5, с. 192-197].

Американські університети ставили за мету готувати полікультурного фахівця, здатного ефективно працювати в умовах зростання етнічного, культурного різноманіття суспільства. Так, Стандарти Національної Ради з Акредитації Педагогічної Освіти (2002 р.) містили такі критерії педагогічної освіти бакалаврів в університетах США: підтримання полікультурних та глобальних перспектив у курікулумі педагогічної освіти; досвід роботи на практиці з культурно диверситивними учнями, дітьми з альтернативним розвитком; наймання на роботу фахівців, які належать до різних економічних, расових, культурних груп; культурно-диверситивний склад факультетів підготовки вчителів.

Нині в США функціонують принаймні 97 університетів, що пропонують програми полікультурної освіти, які можуть мати різні варіації, але відображують цінності й ідеали полікультурної освіти. Найпоширенішими є такі: програми полікультурної, багатомовної/полікультурної, багатомовної, білінгвальної, білінгвальної/полікультурної, білінгвальної/кроскультурної, білінгвальної/бікультурної, спеціальної, крос-культурної, культурної/мовної освіти, складання курікулуму та викладання у полікультурному середовищі, навчання англійської як другої мови, вивчення окремих мов і культур: португальської та бразильської, іспанської, французької та латинської, російської, китайської.

У вимогах до програм університетської освіти, висунутих Національною Радою з педагогічної акредитації, зазначається, що вони повинні відображувати ідеали плюралістичного американського суспільства; мати вільний від будь-яких стереотипів і упереджень зміст; передбачати обов'язкове вивчення однієї чи більше іноземних мов, сприяти розвитку культурної та

мовної грамотності; мати інтегрований, а не додатковий характер введення полікультурного компоненту в усі складники програми; бути достатньо гнучким [6, с. 20].

Науково цікавою є канадська полікультурна освітня традиція, яка бере початок у 1971 р. (полікультуралізм офіційно проголошено пріоритетним принципом державної політики) й закріплюється Актом канадської полікультурності 1988 року [7]. Вищі педагогічні навчальні заклади намагаються розв'язувати питання формування полікультурного виховного середовища й полікультурної підготовки фахівців для системи освіти (у тому числі соціальних працівників (соціальних педагогів)) різними шляхами. Переважна більшість університетів і педагогічних факультетів мають власні стратегії, що стосуються проблем культурного різноманіття, расизму, дискримінації, прав людини й студентства, які розглядаються як складники полікультурної освітньої політики цих закладів [8, с. 155-157].

Специфіка полікультурної соціально-педагогічної освіти в Канаді розглядається в національному контексті (61% – англійське населення, 24% – французьке, 15% – інше) й пов'язана з діяльністю Канадської Асоціації соціальних працівників (CASW), яка була створена в 1926 році, являє собою Федеративну структуру, до якої входять 10 провінцій і територіальних асоціацій. Кооперація і співробітництво всередині CASW між асоціаціями провінцій та школами соціальної роботи здійснюється на регіональному рівні, і має безпосереднє відношення до національної політики.

Школи соціальних працівників (соціальних педагогів) мають професійну і академічну ідентичність. Професійна ідентичність ґрунтується на стандартах практики, що відстоює необхідність контролю якості роботи й суспільний захист. Академічна ідентичність, пов'язана з членством в університетській спільноті, включає встановлення зв'язків із студентськими товариствами через членство в CASW. Ці «навчальні товариства» об'єднують більшість академічних організацій в Канаді. Під захистом CASW проводяться ділові зустрічі і наукові конференції для спеціалістів з соціальної (соціально-педагогічної) роботи, викладачів та студентів.

Університетські програми рівня бакалавра збалансовано поєднують академічні курси соціально-гуманітарних наук з циклом професійної практики. До традиційного курсу навчання (соціальне адміністрування, соціальні дослідження, розвиток людини та соціальний розвиток тощо) в канадських школах були введені такі прикладні предмети, як: «Курс мультикультуралізму», «Профілактика сексуального насильства над дітьми, жорстокості в родині», «Курс правознавства» тощо (CASW, 1988 р.) [9]. Це свідчить про те, що в канадських програмах підготовки фахівців соціально-педагогічної галузі надається значна увага формуванню професійної компетентності фахівців, що дозволить їм працювати у диверсифікованому (полікультурному) суспільстві.

Сьогодні Україна тримає курс до Євроінтеграції. Тому цікавим і важливим нині є досвід окремих країн Євросоюзу щодо полікультурної освіти

майбутніх соціальних педагогів. Оскільки на сучасному етапі характерною ознакою більшості спільнот є зростання культурної розмаїтості внаслідок інтенсивних міграційних процесів, визначальною концепцією соціального розвитку суспільств західного типу стала ідеологія соціальної злагоди й взаєморозуміння усіх суспільних груп. Соціальна рівновага в таких суспільствах має досягатися на ґрунті соціального партнерства та соціальної комунікації (Ю.Хабермас, Дж.Александр). Школа, яка є відображенням ситуації, що склалася в суспільстві, реагує відповідним чином на ці суспільні зміни. У сучасному відкритому полікультурному європейському суспільстві по-новому визначається місце і роль педагога у навчанні і вихованні учнів, висувуються нові вимоги до його фахової підготовки.

Аналіз документів, прийнятих європейськими організаціями, та результатів наукових досліджень, здійснених європейськими центрами полікультурної освіти, свідчить про те, що сучасна Європа надає великого значення підготовці фахівців до педагогічної діяльності, в тому числі соціальних педагогів, за умов культурно розмаїтого учнівського середовища. Йдеться про врахування не лише психофізичних та інтелектуальних індивідуальних особливостей розвитку учнів, а й про врахування так званих контекстних чинників – культурно-етнічних, соціальних, релігійних тощо, які є досить змінними в сучасних спільнотах.

З метою розвитку соціальної освіти в Європі як єдиній соціальній спільноті були створені: Європейська асоціація шкіл соціальної роботи, Європейська асоціація центрів підготовки у галузі соціально-виховної роботи, Європейська асоціація інституцій дитячого та молодіжного дозвілля, Мережа інформації про освіту в Європі, Асоціація досліджень і підготовки з метою включення в Європу, Європейський центр громадського виховання та інші. Основним завданням діяльності цих організацій є інтернаціоналізація соціальної/соціально-педагогічної освіти Європи, розширення контактів між європейськими країнами, збільшення у низці країн асигнувань на зміцнення контактів та розвиток співробітництва європейських вищих шкіл [10, с. 140-141].

Розглянемо особливості полікультурної підготовки соціальних педагогів (працівників) у деяких країнах Євросоюзу. Наприклад, нині в університетській освіті Великої Британії враховуються вимоги Національної асоціації полірасового виховання щодо розробки педагогічних програм підтримки різноманіття культур у британському суспільстві. Одна з них, завершена наприкінці 70-х років ХХ ст., вже передбачала допомогу у міжкультурній взаємодії та розвиткові відносин через реалізацію конкретних заходів сприяння формуванню полікультурного виховного середовища в загальноосвітніх і вищих навчальних закладах: уведення інформації про національні меншини й культурне різноманіття до навчальних книг; створення допоміжних і спеціалізованих навчальних програм для етнічних і расових меншин; запровадження у навчальних програмах рекомендацій із виховання

усвідомленої етнокультурної належності; проведення занять для ознайомлення з іншими культурами [11].

Тож професійна підготовка педагога у Великій Британії орієнтована на формування особистості педагога-європейця, який може працювати в полікультурному суспільстві, в різноманітному навчальному середовищі, в альтернативних педагогічних системах. Полікультурно компетентний педагог, на думку європейських фахівців, усвідомлює існування різноманітних культур, критично сприймає і оцінює можливості культурного діалогу та міжкультурних зв'язків, є з'єднувальною ланкою між учнями, представниками різних культур, підтримує в них прагнення до міжкультурного взаєморозуміння.

Прийнятий у 2002 році Національний стандарт кваліфікованого вчителя є провідним державним документом, який регламентує педагогічну освіту в Англії й Уельсі на сучасному етапі. Уже в першому розділі цього стандарту «Професійні цінності в діяльності вчителя» на перше місце винесено таку настанову: покладати великі надії на кожного учня, поважати його соціальні, культурні, мовні, релігійні та етнічні особливості і всіляко сприяти високим навчальним досягненням учнів [12, с. 6].

Пізніше деякі вимоги, викладені в цьому документі були враховані в організації полікультурної підготовки соціального працівника (соціального педагога) освітньої галузі. Так, у багатьох британських університетах були введені програми підготовки фахівців до роботи з полікультурним контингентом учнів. Наприклад, на педагогічному факультеті університету Глазго (Шотландія) майбутнім спеціалістам пропонують навчальний модуль, який складається з двох юнітів: «Сучасне розуміння навчання як соціальної діяльності» й «Глобалізація і врахування культурних особливостей в освіті» [13, с. 4].

Опановуючи перший компонент навчального модуля, студенти вивчають полікультурну сутність шотландського суспільства, критично аналізують полікультурний, антирасистський, міжкультурний і глобалізаційний напрями в педагогіці. Вони розмірковують над такими поняттями, як расова різноманітність, культурна ідентичність, глобалізація, соціальна справедливість, рівність у сучасному та історичному контекстах. [13, с. 5-25]. Другий компонент навчального модуля стосується таких головних проблем: культурний плюралізм у британському суспільстві; міжкультурна освіта; вплив глобалізаційних процесів на розвиток держав-націй; порівняльна характеристика індивідуального навчання та навчання в групі [13, с. 26].

Сучасна вища освіта Німеччини є унікальною системою, педагогічним простором, у рамках якого відбувається не стільки територіальне возз'єднання, скільки духовний, світоглядний розвиток німецької нації. Дослідники (Н. Абашкіна, Н. Воробйов, О. Пришляк, Л. Пуховська, В. Тищенко, Н. Якса та ін.) вважають, що одним із пріоритетних завдань саме сьогодні є входження в «єдину європейську школу», однак при безумовному збереженні кращих національних традицій. Тому в Німеччині здійснюється перегляд не тільки

цілей і завдань, але й модернізація змісту освіти відповідно до нової соціокультурної ситуації. Виникнення цієї проблеми має, насамперед, політичні корені і є результатом об'єднання двох у недавньому минулому незалежних німецьких земель – ФРН і НДР. Мається на увазі возз'єднання в єдине ціле двох різних менталітетів, способів життя – «радянського» і «капіталістичного», що відобразилося, зокрема, на освітній ситуації Німеччини [14, с. 96].

Серед ключових компетенцій, на які роблять ставку вищі Німеччини (в тому числі й педагогічні), поряд із предметною, діяльнісно-дієвою, виділяють і компетентність володіння культурними нормами, іноземними мовами, а також соціальну компетентність або вміння йти на контакт; уміння працювати на основі співробітництва. Якщо звернутися до аналізу змісту освітніх програм, то кидається в очі наявність у них таких аспектів: реалій і культурно-історичних образів країни; глобальних універсальних феноменів, що мають загальнолюдський характер, вільний від національної, культурної та мовної специфіки; реалій і культурно-історичних зразків власної країни в контексті світового освітнього досвіду [14, с. 45].

Однією з навчальних дисциплін, яку вивчають як майбутні фахівці, в компетенцію майбутньої професійної діяльності яких входить процес спілкування з різними категоріями громадян, включаючи педагогів загального та спеціального профілів, так і соціальні педагоги й соціальні працівники в усіх вищих навчальних закладах Німеччини – «Міжкультурна педагогіка». Її мета полягає у формуванні базової кваліфікації соціальних педагогів, в оволодінні спеціальними знаннями, вміннями і навичками міжнародного досвіду діяльності із розв'язання міжнаціональних та міжкультурних проблем, котрі в останні роки набувають актуальності в різних напрямках соціально-педагогічної діяльності. Цей курс передбачає широке застосування методу порівняльного аналізу при вивченні таких тем, як: «Європейська інтеграція і зміна соціальних проблем»; «Універсальні та специфічні концепції соціального забезпечення і права на освіту»; «Європейська освітня та соціальна політика (транснаціональні системи соціального забезпечення та європеїзація освітніх систем)»; «Міжкультурне спілкування як принцип в освітній та соціальній системах».

Технологія вивчення курсу базується на модульній системі. Це означає, що студенти мають можливість обирати лише ті модулі, що відповідають їх інтересам і мотивації. Під час вивчення експериментального курсу «Виховання в душі європейської спільноти» студентам на вибір пропонуються такі модулі: «Оволодіння іноземною мовою з орієнтацією на спеціальність», «Виховання в душі європейської спільноти», «Двосторонні та багатосторонні семінари», «Вивчення іншої країни або зарубіжної практики».

Студенти, які в процесі навчання обирають всі модулі та успішно їх завершують, отримують додатковий документ – «Додатковий сертифікат з підготовки до виховання в душі європейської спільноти», що є свідченням

першої додаткової кваліфікації у сфері міжкультурної інтернаціональної соціальної роботи.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Вивчення досвіду полікультурної освіти майбутніх соціальних педагогів у окремих країнах дозволило визначити її мету, зміст та особливості реалізації: врахування в системі професійної підготовки соціального запиту на відповідний рівень кваліфікації фахівців, у тому числі в контексті наявної полікультурної ситуації; введення в систему професійної підготовки педагога вивчення етнокультурного досвіду регіону й держави загалом; формування полікультурної компетентності майбутніх соціальних педагогів.

Перспективою подальших розвідок у цьому напрямку є запровадження зарубіжного досвіду полікультурної підготовки майбутніх соціальних педагогів у практику роботи вищих педагогічних навчальних закладів України.

Література:

1. Погребняк В. Формування полікультурного виховного середовища у вищій педагогічній освіті зарубіжних країн / В. А. Погребняк // Збірник наукових праць Полтавського держ. педагогічного університету ім.В.Г.Короленка: Педагогічні науки . – 01/2012 . – Вип.1(54): Педагогічні науки . – С. 69-75.
2. Пономаренко О. В. З історії започаткування соціальної роботи в Америці / О. В. Пономаренко // Вісник Запорізького державного університету. – 2002. – № 1.
3. *Enciclopedia of Social Work (National Assotiation of Social Workes)*. – N.Y., 1997. – С. 2238-2247.
4. McLaren P. *Revolutionary multiculturalism: pedagogies of dessent for the new millenium*. – Boulder, CO: Westview. – 1997. – 230 p.; Фрейре П. Педагогіка пригноблених / Пер. з англ. О. Дем'янчук. – К.: Юніверс, 2003. – 166 с.
5. Дмитриев Г. Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 1999. – 208 с. – Библиогр.: с.192–197.
6. Jamieson A., Curry A., Martinez G. *School enrollment in the United States – social and economic characteristics of students*. – Washington: U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, U.S. Census Bureau. – 2001. – P. 20-533.
7. *Canadian Multiculturalism Act* [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.pch.gc.ca/progs/multi/policy/act_e.cfm.
8. Погребняк В. Полікультурна освітня політика Канади / В. Погребняк // Зб. наук. Праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Серія «Педагогічні науки». – Вип. 6 (53). – Полтава, 2006. – С. 152-158.
9. *International Handbook of Social Work Education* / edited by Thomas D. Watts, Doreen Elliott, Nazneen S. Mayadas. – Greenwood Press, West port: Connecticut, London, 1995. – 613 p.
10. Пришляк О. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів Німеччини до роботи у полікультурному просторі / Оксана Пришляк // Наукові

записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2007. – № 2. – С. 140-144.

11. Джуринский А. Н. Воспитание в поликультурном мире [Электронный ресурс] // А. Н. Джуринский // Воспитание в России и за рубежом – Режим доступа: // <http://old.prosv.ru/metod/dgur>.

12. Department for Education and Skills/Teacher Training Agency. *Qualifying to Teach: Professional Standards for Qualified Teacher Status and Requirements for Initial Teacher Training*. – London: DFES, 2002. – 20 p.

13. Gay G. *A Synthesis of Scholarship in Multicultural Education* [Електронний ресурс]. – 1994. – 21 p. – Режим доступа: <http://www.info.ncrel.org>

14. Якса Н. В. Професійна підготовка майбутніх учителів до взаємодії суб'єктів освітнього процесу в умовах полікультурності кримського регіону: дис ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Якса Наталя Володимирівна. – К.: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, 2009. – 464 с.

References:

1. Pohrebnyak V. *Formuvannya polikul'turnoho vykhovnoho seredovyshcha u vyshchiiy pedahohichniy osviti zarubizhnykh krayin / V. A. Pohrebnyak // Zbirnyk naukovykh prats' Poltavs'koho derzh. pedahohichnoho universytetu im.V.H.Korolenka: Pedahohichni nauky . – 01/2012 . – Vyp.1(54): Pedahohichni nauky . – S. 69-75.*

2. Ponomarenko O. V. *Z istoriyi zapochatkuvannya sotsial'noyi roboty v Amerytsi / O. V. Ponomarenko // Visnyk Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu. – 2002. – № 1.*

3. *Encyclopedia of Social Work (National Assotiation of Social Workes)*. – N.Y., 1997. – С. 2238-2247.

4. McLaren P. *Revolutionary multiculturalism: pedagogies of dessent for the new millenium*. – Boulder, CO: Westview. – 1997. – 230 p.; Freyre P. *Pedahohika pryhnoblenykh / Per. z anhl. O. Dem"yanchuk*. – K.: Yunivers, 2003. – 166 s.

5. Dmytryev H.D. *Mnokukul'turnoe obrazovanye*. – M.: Narodnoe obrazovanye, 1999. – 208 s. – Byblyohr.: s.192-197.

6. Jamieson A., Curry A., Martinez G. *School enrollment in the United States – social and economic characteristics of students*. – Washington: U. S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, U. S. Census Bureau. – 2001. – P. 20-533.

7. *Canadian Multiculturalism Act [Elektronnyy resurs]* – Rezhym dostupu: // http://www.pch.gc.ca/progs/multi/policy/act_e.cfm.

8. Pohrebnyak V. *Polikul'turna osvitnya polityka Kanady / V. Pohrebnyak // Zb. nauk. Prats' Poltavs'koho derzh. ped. un-tu im. V. H. Korolenka. – Seriya «Pedahohichni nauky». – Vyp. 6 (53). – Poltava, 2006. – S. 152-158.*

9. *International Handbook of Social Work Education / edited by Thomas D. Watts, Doreen Elliott, Nazneen S. Mayadas*. – Greenwood Press, West port: Connecticut, London, 1995. – 613 p.

10. Pryshlyak O. *Profesiyna pidhotovka maybutnikh sotsial'nykh pedahohiv Nimechchyny do roboty u polikul'turnomu prostori / Oksana Pryshlyak // Naukovi*

zapysky TNPU im. V. Hnatyuka. Ser. Pedagogika. – Ternopil', 2007. – № 2. – S. 140-144.

11. Dzhurynskyy A. N. Vospytanye v polykul'turnom myre [Электронны ресурсы] // A. N. Dzhurynskyy // Vospytanye v Rossyy y za rubezhom – Rezhym dostupa: // <http://old.prosv.ru/metod/dgur>.

12. Department for Education and Skills/Teacher Training Agency. *Qualifying to Teach: Professional Standards for Qualified Teacher Status and Requirements for Initial Teacher Training*. – London: DFES, 2002. – 20 p.

13. Gay G. *A Synthesis of Scholarship in Multicultural Education* [Elektronnyy resurs]. – 1994. – 21 p. – Rezhym dostupu: <http://www.info.ncrel.org>

14. Yaksa N. V. *Profesiyna pidhotovka maybutnikh uchyteliv do vzayemodiyi sub'yektiv osvithn'oho protsesu v umovakh polikul'turnosti kryms'koho rehionu: dys ... kand. ped. nauk: 13.00.04 / Yaksa Natalya Volodymyrivna*. – K.: Instytut pedagogichnoyi osvity i osvity doroslykh APN Ukrayiny, 2009. – 464 s.

УДК [51:371.32]:378.147

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОВИХ ТИПІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

кандидат педагогічних наук, Жерновникова О. А.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Україна, Харків

У статті здійснено аналіз історико-педагогічного аспекту становлення нових типів навчальних закладів. Автором показано, яким чином відбувся розвиток та становлення цих навчальних закладів на Україні та, що цьому сприяло. Висвітлено погляди науковців щодо позитивних та негативних точок зору по відношенню до роботи в сучасних умовах зазначених навчальних закладів, до яких відносяться: гімназія, лицей, професійний лицей, коледж. Автор розглянувши структуру нових типів навчальних закладів, виокремив їх особливості і специфіку організації навчальної діяльності.

Ключові слова: лицей, гімназія, професійний лицей, коледж, викладач.

Жерновникова О. А. Становление и развитие новых типов учебных заведений: историко-педагогический аспект. Харьковского региона/ Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина, Харьков.

В статье осуществлен анализ историко-педагогического аспекта становления новых типов учебных заведений. Автором показано, каким образом произошло развитие и становление этих учебных заведений на Украине и, что этому содействовало. Освещены взгляды ученых о положительных и отрицательных мнениях по отношению к работе в современных условиях указанных учебных заведений, к которым относятся: гимназия, лицей, профессиональный лицей, колледж. Автор рассмотрев

структуру новых типов учебных заведений, выделил их особенности и специфику организации учебной деятельности.

Ключевые слова: лицей, гимназия, профессиональный лицей, колледж, преподаватель.

Zhernovnykova O. A. Formation and development of new types of educational institutions: historical and pedagogical in two main ways. Kharkov region / Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovorody, Ukraine, Kharkiv.

The article analyses the historical and pedagogical development of the emergence of new types of educational institutions. The author shows how a hosted development and establishment of educational institutions in Ukraine and that this contributed. Deals with scientific views on the positive and negative points of view in relation to work in modern conditions these schools, which include: high school, college, vocational school, college. The author examined the structure of new types of educational institutions, singled out their features and specifics of training activities.

Key words: high school, vocational school, college, teacher.

Вступ. Розбудова України, як незалежної, демократичної, правової держави визначається зростанням соціальної ролі особистості, визнанням людини як найвищої цінності суспільства, мобілізацією на цій основі всього інтелектуального, творчого, культурного потенціалу.

Тому, базуючись на основних положеннях Декларації про державний суверенітет України, керуючись Законом «Про освіту», «Про вищу освіту» «Державною національною програмою «Освіта» («Україна ХХІ століття»), загальноосвітні школи та ВНЗ I-II р.а. нашої держави виходять на вищий, якісно новий рівень свого розвитку. Він зумовлений, по-перше, докорінними змінами у соціально-економічному житті країни; по-друге, динамізмом, притаманним сучасній цивілізації; по-третє, гострою потребою в талановитих і обдарованих, компетентних і відповідальних національних кадрах.

Спрямованість України на ринкові перетворення і входження в цивілізований світ вимагав реорганізації в системі національної освіти. Це є запорукою виходу з кризи і своєрідною інвестицією в майбутнє країни. Таким чином, виникнення і розвиток навчальних закладів нового типу має історичні та соціально-економічні передумови. Відмирання уніфікованої системи освіти, її розбудова є об'єктивним явищем суспільного розвитку.

Аналіз актуальних досліджень. У даний час активно вивчаються загальні педагогічні та психологічні проблеми становлення навчальних закладів нового типу (В. Алфімов, Л. Бартіш, С. Гончаренко, Д. Дейкун, В. Моляко, Г. Науменко, В. Паламарчук, Н. Ткачова, А. Шапіро, П. Шемет, Б. Чижевський та ін.). Досліджуються їх концептуально-методологічні засади, у тому числі – філософія освіти (І. Зязюн, В. Демидов, Г. Мороз, М. Ничкало, О. Савченко, М. Ярмаченко, А. Ятченко та ін.). Нині найґрунтовніше проаналізовані особливості формування змісту освіти у нових типах

навчальних закладів. У зв'язку з цим у руслі нашої роботи заслуговує на увагу дослідження принципів формування навчальних планів і програм, всього змісту освіти (Л. Голік, Ю. Мальований, Л. Момот, І. Підкова, В. Шевченко та ін.); особливостей та досвіду забезпечення змісту освіти в ліцеях та гімназіях (В. Баталов, Я. Бродський, М. Дресман, В. Козлов, Л. Коробко, С. Романовський та ін.); диференціація пізнавальної діяльності дітей (В. Гусев, О. Корсаков, Ю. Подкопаєв та ін.).

Отже, мета статті – проаналізувати, що сприяло передумовам виникненню навчальних закладів нового типу та описати їх сутність та структуру.

Виклад основного матеріалу. Повноцінне функціонування особистості в оновленому культурологічному процесі й розв'язання цих складних завдань здатні забезпечити сьогодні лише навчальні заклади нового типу. Педагогічні колективи цих закладів досягають розвитку здібностей та обдарувань дітей шляхом диференціації зусиль, підвищеної уваги до кожного учня, чого немає у традиційній школі. Отже, навчальні заклади нового покоління є альтернативою традиційній загальноосвітній школі. Вони покликані відродити і примножити науковий та духовний потенціал нашого народу, створити умови, за яких дитина займе центральне місце у навчально-виховному процесі.

Ці навчальні заклади втілюють у собі педагогічний досвід минулого, кращі історико-культурні традиції, що зберегли свою значущість і органічно входять до сьогоденної системи навчання і виховання. Тому деякі вчені [1-4] схильні вважати, що відбувається процес їх відродження, однак при цьому підкреслюють, що це має бути не повторення, а розвиток.

Дослідження показує, що в нашій країні гімназія має довгу, майже 200-річну історію. Архівні матеріали та дані дослідників свідчать, що одними із перших були відкриті гімназії у Харкові, Кременці, Одесі, Чернігові. У 30-50-х р.р. XIX ст. гімназії та інші навчальні заклади в Україні були розподілені між Київським, Одеським і Харківським округами [5, С.9].

«Статутом гімназії та прогімназії» 1864 року, гімназія оголошувалася середньою загальноосвітньою школою, у якій могла навчатися кожна дитина, що досягла 10 років, мала відповідну підготовку і за навчання якої вносили плату [6, С.9]. Хоч ця рівноправність носила значною мірою тільки уявний, декларативний характер, мережа гімназій розвивалася. Існували чоловічі, жіночі й змішані гімназії. За навчальним планом 1865 року було встановлено три типи гімназій (класичні, напівкласичні, реальні). Однак у їх розвитку виразно проступає тенденція тяжіння до класичної освіти. Наприкінці XIX століття у класичній гімназії вивчалася 6 мов (російська, церковно-слов'янська, грецька, латинська, французька і німецька), на що відводилося 142 тижневі години (63%) [7]. З 70-х років минулого століття гімназія функціонувала як середній загальноосвітній навчальний заклад з 8-річним курсом навчання.

Загальну мету гімназичної освіти можна визначити як формування творчого інтелектуального потенціалу, високого загального культурного рівня, фізичного розвитку учнів, створення передумов для включення молодого покоління в соціально-економічні й загально культурні процеси розвитку країни і світової цивілізації.

В результаті аналізу історико-педагогічних джерел можна зробити висновок, що гімназії, як навчально-виховні заклади мали, принаймні, п'ять ознак. По-перше, це елітарні навчально-виховні заклади; по-друге, в них навчалися обдаровані діти, бо засвоїти складну програму могли лише здібні учні; по-третє, навчальна інформація мала переважно гуманітарний характер, хоч у реальних гімназіях також ґрунтовно вивчалися дисципліни природничо-математичного циклу; по-четверте, поряд з вивченням основ наук, у змісті освіти значне місце відводилося музиці, хореографії, малюванню, співам, виставам тощо; по-п'яте, за своєю структурою і характером гімназії були переважно авторитарними закладами освіти, які формували слухняну еліту.

Проте слід відмітити, що в гімназіях працювали прекрасні вчителі, які забезпечували високий рівень знань. Вони розробляли власні програми, складали підручники, самостійно будували і вели навчальні курси. Більшість таких учителів становили чоловіки. Їх характеризувало добросовісне і творче ставлення до навчальної і виховної діяльності. І це не дивно, адже відкриття, наприклад, першої Київської гімназії готувалося п'ять років і особливої ваги при цьому надавалося добору педагогічних кадрів.

Ліцеї також не можна назвати зовсім новою структурою в системі освіти нашої країни. Історична пам'ять зберегла цікаві відомості про функціонування Ніжинського, Ришельєвського (Одеса), Кременецького та інших ліцеїв. Так, Ніжинський ліцей мав фізико-математичне спрямування, він був відкритий у 1820 році з ініціативи графа І. Безбородька (а ще раніше, з 1806 р. цей навчальний заклад діяв як «гімназія вищих наук») й існував по 1875 рік. Ришельєвський ліцей в Одесі мав два відділення – філософське та юридичне. Це був закритий середній навчальний заклад підвищеного типу для дітей дворян, який працював з 1817 по 1865 р.р. Як вищий навчальний заклад для дітей польської шляхти функціонував з 1805 по 1831 рік ліцей у м. Кременці [8].

Порівняльний аналіз показує, що ліцеї як освітньо-виховні заклади були різними за своїм навчальним спрямуванням, рівнем та змістом освіти. Однак нас більше цікавлять їх споріднені властивості. По-перше, ліцей був елітарним навчальним закладом для талановитих дітей; по-друге, навчально-виховна робота в ліцеї диференціювалася за 2-7 профілями, як правило, природничо-математичного спрямування, але мали місце і гуманітарні ліцеї; по-третє, ці навчальні заклади характеризує ґрунтовність знань, які вони давали учням, бо ліцеї або прирівнювалися до університетів, або займали перше місце після них. Від гімназій ліцеї відрізнялися багатьма привілеями і особливими правами їх учнів щодо подальшого навчання. Професорсько-викладацький склад цих навчальних закладів характеризувався особливо

високою професійною підготовкою, тому зі стін ліцеїв вийшло багато видатних людей.

Отже, для інтенсифікації розвитку цих закладів у наш час потрібний об'єктивний творчий підхід до аналізу практики функціонування у нашій країні ліцеїв і гімназій у дореволюційний період, а також вивчення досвіду роботи цих типів шкіл у зарубіжних країнах.

Таким чином, проведене дослідження показало, що появу нових типів шкіл як об'єктивного явища сучасного культурологічного процесу визначили такі передумови: новий етап розвитку суспільства, оновлене у зв'язку з цим соціальне замовлення – виховати громадянина України, здатного жити в ринкових умовах, бути конкурентноспроможним; реальний історико-культурний досвід розвитку різних типів загальноосвітніх шкіл в Україні; відпрацьована система спеціалізованих шкіл, широка мережа яких притаманна освіті в нашій країні; багатий досвід шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів; значна кількість різноманітних факультативів, гуртків, інших позакласних занять за інтересами учнівської молоді (малі академії наук, наукові товариства, будинки і палаци дитячої творчості, станції юних техніків, туристів, екологів тощо); досягнення в цій галузі прогресивної педагогіки і школи зарубіжних країн.

Однак, оскільки ці передумови у своїй більшості створені педагогами, то головне, що забезпечило виникнення і функціонування середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів нового типу, є учительські кадри, здатні до особистісно-професійної самореалізації, до створення висококваліфікованих, соціально-активних і морально здорових педагогічних колективів, до постійного вдосконалення і власного саморозвитку.

Що ж стосується появи коледжів та професійних ліцеїв, то початком появи, поки ще експериментальних навчальних закладів нового типу, можна вважати 1989-90 навчальний рік. Після виходу у світ наказу Держосвіти СРСР № 890 від 06.12.89 р. «Про організацію і порядок експерименту професійно-технічних училищ підвищеного типу» почали створюватися вищі професійні училища (ВПУ) – ліцеї і коледжі. На базі ПТУ – ліцеї, на базі технікумів – коледжі. Ці навчальні заклади нового типу мали бути сформовані як багатофункціональні навчальні заклади з варіативними навчальними планами і програмами.

Провідною ідеєю розвитку початкової та середньої професійної освіти виступала життєва необхідність в загальній соціалізації та професіоналізації населення. До основних засобів реалізації цієї ідеї віднесені наступні: створення інтенсивних, гнучких, диференційованих систем навчання, які забезпечують високу якість освітньої та професійної підготовки; неперервний розвиток особистості на основі гуманізації, інтеграції, демократизації та диференціації освіти; створення системи неперервної професійної освіти; інтегративна стандартизація початкової, середньої та вищої професійної освіти; створення науково-обґрунтованої типології освітніх установ; демократизація управління всіма підсистемами професійної освіти; його

багаторівневість, багатопрофільність; перехід від технологічного підходу в розвитку системи професійної освіти до соціально-педагогічного, гуманітарного; наступність всіх видів освіти та освітніх послуг в умовах неперервної професійної освіти.

Сьогодні завдяки плідній праці педагогів-професіоналів функціонують гімназії, ліцеї, коледжі, колегії, колегіуми, школи-комплекси, недільні, авторські, експериментальні майданчики, інші спеціальні заклади для обдарованих дітей, а також школи певних товариств, міжнародних та європейських організацій. Отже, активно створюються навчальні заклади для обдарованих і талановитих дітей, що мають відтворити інтелектуальний потенціал нації. Проте є й інші типи навчальних установ. Вони мають задовольнити різноманітні соціальні, культурні, економічні потреби громадян. Постає питання класифікації цих закладів.

Проведення класифікації нам необхідне у зв'язку з вивченням сутності цього типу освітньо-виховних установ. Оскільки сутнісний аспект їх функціонування і розвитку розкривається в діяльності, нам видається доцільним класифікувати нові типи навчальних закладів за метою і завданнями. За метою і завданнями своєї діяльності ліцеї покликані давати освіту талановитій молоді понад державний освітній мінімум, гімназія ж мусить забезпечити з до буття освіти обдарованими і здібними дітьми як у межах державного стандарту, так і поза ним. Ліцеї здійснюють науково-практичну підготовку учнівської молоді, тому вони можуть бути як природничо-математичного, так і гуманітарного профілів. Гімназії ж забезпечують здебільшого гуманітарну, загальнокультурну підготовку обдарованих і здібних дітей. Тому вони переважно гуманітарних профілів. Однак, оскільки цей навчальний заклад покликаний здійснювати і науково-теоретичну підготовку, то він може мати і природничо-математичний профіль. Дослідження показує, що вирішальне значення при визначенні профілів гімназій та ліцеїв належить педагогічним кадрам школи, не залишаються поза увагою матеріально-технічна, дидактична база педагогічного процесу, потреби регіону. Отже, за метою і завданнями ми поділяємо всі ці заклади на дві великі групи: а) ті, що забезпечують освіту на рівні державних стандартів; б) ті, що дають освіту понад державний освітній мінімум. Перші з них – переважно гуманітарних профілів, але бувають і природничо-математичних, а також змішаних. Другі, як правило, природничо-математичних, рідше – гуманітарних профілів, дуже часто трапляються ліцеї змішаних, різних профілів, але переважає у їх діяльності все ж природничо-математичне спрямування [9, с. 60].

Аналіз діяльності навчальних закладів нового типу свідчить, що вони досить різноманітні за своєю структурою. Багато з них діють автономно. Ми вважаємо це можливим, але з навчально-виховного боку не досить ефективним. Тому, що навіть здобуття загальної середньої освіти на рівні державних стандартів, розвиток природних позитивних нахилів, здібностей й обдарованості, творчого мислення, виховання потреб і вмій

самовдосконалюватися, без вищого навчального закладу школі забезпечити важко, а інколи просто неможливо. Передусім цим можна пояснити той факт, що більшість шкіл нового типу функціонують у структурі відповідних вузів. Крім цього, гімназії й ліцеї покликані створювати умови для реалізації творчих індивідуальних потреб, сформувати практичні, навчальні та наукові вміння й навички для виконання дослідно-експериментальної, винахідницької діяльності і навіть певного рівня професійної підготовки. Для цього педагогічним колективам необхідно здійснювати пошук і відбір для навчання не лише обдарованих і здібних, але й талановитих учнів. Тому ліцеї й гімназії зміцнюють зв'язки з дошкільними дитячими закладами, загальноосвітніми школами, ПТУ. Як наслідок, почали створюватися педагогічні комплекси і об'єднання у складі: гімназії чи ліцею, ВНЗ, шкіл, професійних ліцеїв, коледжів, дитячих дошкільних установ. Отже, за своєю структурою навчально-виховні заклади нового покоління є: 1) автономні; 2) у структурі ВНЗ; 3) організовані як педагогічні комплекси; 4) змішані за своєю структурою (автономні, але використовують педагогічні кадри вузів, час від часу взаємодіють з іншими навчально-виховними закладами).

Більшість типів усіх цих навчальних закладів є державними, проте серед них є і ті, які базуються на інших формах власності: приватній, кооперативній, спільній власності підприємств тощо. За місцем знаходження вони можуть бути сільські, міські, обласні, центральні.

Отже, вивчення і аналіз їх навчально-виховної діяльності дозволяє нам класифікувати різновидність усіх типів нових навчальних закладів, по-перше, за метою і завданнями формування особистості дітей; по-друге, за структурою; по-третє, за формою власності того чи іншого навчального закладу, по-четверте, за місцем його знаходження. Досліджуючи сутність навчальних закладів нового типу, приходимо до висновку, що всі вони (колежі і професійні ліцеї, колежі і колежіуми, спеціальні заклади для обдарованих дітей, що мають різні романтичні назви, школи-комплекси тощо) за основною метою, структурою, а якщо вникнути у зміст, форми і методи, то і за особливостями навчального процесу є гімназією і загальноосвітнім ліцеєм, що відносяться до навчальних закладів середньої загальної освіти; професійний ліцей і коледж, як навчальні заклади, які відносяться до середніх професійних навчальних закладів [10, С.99].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дає підстави для висновку, що розвиток нових типів навчальних закладів визначається і залежить передусім від професійної здатності педагогічного колективу, який об'єднує спільні зусилля, здійснює оновлення змісту освіти, розробку і апробацію нових навчальних планів і програм, педагогічних технологій, методів і форм навчання, виховання та саморозвитку учнів. Він забезпечує реальність розвитку школи нового типу.

Педагогічний колектив навчальних закладів нового типу покликаний формувати систему, давати вказаний обсяг знань, умінь і навичок з урахуванням діалогу культур, національних і світових надбань, де учень є

головною дійовою особою. Однак центром всіх перетворень і практичного розвитку навчального закладу є вчитель.

Отже, розвиток навчальних закладів у сучасному культурологічному процесі є складним і неоднозначним. Врахувавши надбання вчених і практиків щодо організації й змісту діяльності цих навчальних закладів, розглянувши передумови їх виникнення, різновидність, сутність та структуру, ми стоїмо перед необхідністю підготовки студентів педагогічних ВНЗ до роботи в нових типах навчальних закладів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної наукової проблеми. Подальшого вивчення й ґрунтовної розробки потребує розгляд підготовки студентів педагогічних ВНЗ до роботи в нових типах навчальних закладів.

Література:

1. Вишневецький О. І. Повернення / О. І. Вишневецький // *Рідна школа*. – 1992. № 2. – С.73-76.
2. Ігнатенко В. М. Спогади та враження / В. М. Ігнатенко // *Елітарна освіта: історія, теорія, методика*. – Кіровоград, 1996. – С. 17-18.
3. Ступарик Б. М. З історії середніх шкіл Галичини / Б. М. Ступарик, З. І. Береговський // *Елітарна освіта: історія, теорія, методика*. – Кіровоград, 1996. – С. 36-37.
4. Штефан Л. А. З історії розвитку гімназій на Харківщині / Л. А. Штефан А. Г. Відченко, Т. П. Танько // *Елітарна освіта: історія, теорія, методика*. – Кіровоград, 1996. – С. 24-26.
5. Удод О. П. Мережа гімназій на Україні (перша половина ХІХст.) // *Елітарна освіта: історія, теорія, методика*. – Кіровоград, 1996. – С. 9-12.
6. Константинов Н. А. Очерк по истории средней школы / Н. А. Константинов. – М.: Просвещение, 1940. – 278 с.
7. Веселов М. О. О специализации и фуркации в средней школе дореволюционной России / М. О. Веселов // *Советская педагогика*. – 1939. – № 7. – С.10-22.
8. Шемет П. Г. Педагогічні умови розвитку середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів нового типу: дис... канд.. пед. наук: 13.00.01 / Петро Григорович Шемет. – Полтава, 1996. – 178 с.
9. Жерновникова О. А. Характеристика сучасних загальноосвітніх навчальних закладів у контексті дидактичної підготовки студентів-математиків / О. А. Жерновникова // *Вісник Черкаського університету: науковий журнал Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (педагогічні науки)*. – Черкаси, 2013. – Вип. 36 (289). – С. 57-64.
10. Жерновникова О. А. Специфіка дидактичної підготовки студентів-математиків педагогічних ВНЗ до роботи у коледжах та професійних ліцєях / О. А. Жерновникова // *Педагогіка та психологія: зб. наук. праць / за*

загальною редакцією академіка І. Ф. Прокопенка, чл.-кор. В. І. Лозової. – Харків: ТОВ «Щедра садиба плюм», 2014. – Вип.45. – С. 97–105.

References:

1. Vyshnevs'kyu O. I. Povernennya / O. I. Vyshnevs'kyu // *Ridna shkola*. – 1992. № 2. – S.73-76.
2. Ihnatenko V. M. Spohady ta vrazhennya / V. M. Ihnatenko // *Elitarna osvita: istoriya, teoriya, metodyka*. – Kirovohrad, 1996. – S. 17-18.
3. Stuparyk B. M. Z istoriyi serednikh shkil Halychyny / B. M. Stuparyk, Z. I. Berehivs'kyu // *Elitarna osvita: istoriya, teoriya, metodyka*. – Kirovohrad, 1996. – S. 36-37.
4. Shtefan L. A. Z istoriyi rozvytku himnazyi na Kharkivshchyni / L. A. Shtefan A. H. Vidchenko, T. P. Tan'ko // *Elitarna osvita: istoriya, teoriya, metodyka*. – Kirovohrad, 1996. – S. 24-26.
5. Udod O. P. Merezha himnazyi na Ukrayini (persha polovyna XIXst.) // *Elitarna osvita: istoriya, teoriya, metodyka*. – Kirovohrad, 1996. – S. 9-12.
6. Konstantynov N. A. Ocherk po ystoriyy sredney shkole / N. A. Konstantynov. – M.: Prosveshchenye, 1940. – 278 s.
7. Veselov M. O. O spetsyalyzatsyy y furkatsyy v sredney shkole dorevol'yutsyonnoy Rossyy / M. O. Veselov // *Sovetskaya pedahohyka*. – 1939. – № 7. – S.10-22.
8. Shemet P. H. Pedahohichni umovy rozvytku serednikh zahal'noosvitnikh navchal'no-vykhovnykh zakladiv novoho typu: dys... kand.. ped. nauk: 13.00.01 / Petro Hryhorovych Shemet. – Poltava, 1996. – 178 s.
9. Zhernovnykova O. A. Kharakterystyka suchasnykh zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv u konteksti dydaktychnoyi pidhotovky studentiv-matematyky / O. A. Zhernovnykova // *Visnyk Cherkas'koho universytetu: naukovyy zhurnal Cherkas'koho natsional'noho universytetu imeni Bohdana Khmel'nyts'koho (pedahohichni nauky)*. – Cherkasy, 2013. – Vyp. 36 (289). – S. 57-64.
10. Zhernovnykova O. A. Spetsyfika dydaktychnoyi pidhotovky studentiv-matematykiv pedahohichnykh VNZ do roboty u koledzhakh ta profesyinykh litseyakh / O. A. Zhernovnykova // *Pedahohika ta psykhohihiya: zb. nauk. prats' / za zahal'noyu redaktsiyeyu akademika I. F. Prokopenka, chl.-kor. V. I. Lozovoyi*. – Kharkiv: ТОВ «Shchedra sadyba plyum», 2014. – Вип.45. – С. 97–105.

УДК 378.147:34

ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНОСТЬ» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Сафронова Г. В.

Криворізький факультет Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Україна, м. Кривий Ріг

У статті проведено аналіз наукової літератури з питання визначення поняття «професійна компетентність». В дослідженні обґрунтовано

визначення поняття «професійна компетентність». Також у статті розглянуто сутнісні характеристики професійної компетентності.

Ключові слова: компетентність, компетентнісний підхід, професійна компетенція, професійне середовище.

Сафронова А. В. Понятие «профессиональная компетентность» в научной литературе / Криворожский факультет Днепропетровского государственного университета внутренних дел, Украина, г. Кривой Рог

В статье проведен анализ научной литературы посвященной определению понятия «профессиональная компетентность». В статье обосновано определение понятия «профессиональная компетентность». Также в статье рассмотрено основные характеристики профессиональной компетентности.

Ключевые слова: компетентность, компетентносный подход, профессиональная компетенция, профессиональная среда.

Safronova G. V. The concept of "professional competence" in the scientific literature /Krivoy Rog faculty of Dnepropetrovsk University of Internal Affairs, Ukraine, Krivoy Rog

In the article the analysis of the scientific literature on the issue of the definition of "professional competence". The research is justified by the definition of "professional competence". The article also considers the essential characteristics of professional competence.

Key words: competence, competence approach, professional competence, professional environment.

Актуальність. Сучасна соціальна ситуація характеризується серйозними змінами, які зачіпають широкий спектр відносин суспільства і особистості. З одного боку, ці відносини стають більш жорсткими, вимагають конкурентоспроможності всіх суб'єктів, з іншого - дають можливість для вільного самовизначення, самореалізації людини на основі адекватності вибору способів вирішення своїх соціальних проблем.

Аналіз соціальної ситуації показує, що існує проблема входження молоді у нові господарські відносини: юнаки та дівчата не можуть зорієнтуватися на ринку праці, розпочати активну самостійну діяльність.

Як показує практика, для майбутнього фахівця є дуже важливим оволодіння професійною компетентністю, умінням правильно розуміти бажання, очікування і вимоги інших людей, зважувати і враховувати їх права.

Проблемою дослідження професійної компетентності займалися і займаються багато зарубіжних і вітчизняних вчених: Л. С. Вашенко, В. М. Введенський, М. І. Жалдак, І. О. Зязюн, М. В. Корнілова, О. І. Локшина, Н. Г. Ничкало, О. В. Овчарук, О. І. Пометун, А. В. Хуторський, О. Я. Савченко, С. О. Сисоєва, О. М. Семенов та інші.

Метою статті є аналіз наукової літератури, яка висвітлює поняття «професійна компетентність».

Виклад основного матеріалу. Проблема визначення понять компетентність, компетенція та професійна компетентність стали об'єктом суперечок та обговорень науковцями різних країн.

У науковий обіг дидактики поняття "компетентність", "компетенції" ввійшло з професійної педагогіки. Більшість європейських дослідників поняття "компетентність" розглядають як оцінну категорію, що характеризує людину як суб'єкта професійної діяльності, її здатність успішно виконувати свої повноваження.

На відміну від європейських, відомі російські педагоги В.В.Краєвський, А. В. Хуторської розрізняють терміни "компетентність" і "компетенція", пояснюючи, що "компетенція" в перекладі з латинського "competentia" означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід. А компетентність - це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про певну сферу діяльності та ефективно діяти в ній [1, с.48].

Поняття «компетентність» у вітчизняній науковій літературі здебільшого набуло визначення як: «Готовність на професійному рівні виконувати свої посадові і фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних надбань й кращого досвіду, наближення до світових вимог і стандартів» [2, с. 80]. Під компетентністю найчастіше розуміють інтегральну якість особистості, яка проявляється в загальній здатності і готовності її до діяльності, що базується на знаннях та досвіді, які отримані в процесі навчання і соціалізації та орієнтовані на самостійну і успішну участь в діяльності.

Тобто поняття "компетентність" пов'язується перш за все з певною сферою професійної діяльності. Так, А. К. Маркова резюмує, що "професіонал - це спеціаліст на своєму місці, який стимулює інтерес до результатів своєї діяльності і підвищує роль своєї професії у суспільстві" [3, с.41].

Під компетентністю дослідники розуміють наявність у фахівця не стільки значного обсягу знань і досвіду, скільки вмінь актуалізувати накопичені знання і вміння у потрібний момент і використати їх у процесі реалізації своїх професійних функцій. У цьому випадку компетентність виражається у здатності правильно оцінити ситуацію, що склалась і прийняти у зв'язку з цим потрібне рішення, яке дозволяє досягнути значного результату.

Отже, можна сказати, що поняття "компетенція" пов'язане зі змістом сфери майбутньої професійної діяльності, а поняття "компетентність" дозволяє інтерпретувати результат освіти у сукупності всіх його компонентів.

Змістовний аспект терміна "компетенція" включає три складники: когнітивний (володіння знаннями); операційний (сформованість способів діяльності, технологічної грамотності); аксіологічний (засвоєння цінностей, ціннісне відношення до професійної праці та особистісного зростання). Така

точка зору на суть компетенції переважає в працях російських і білоруських дослідників [1].

Виходячи з дидактичної специфіки, закладеної в поняття компетентності як педагогічної категорії, що може характеризувати як певний етап в освітньому просторі, так і його кінцевий результат - результат освіти, С. Трубачова доводить, що таке бачення проблеми свідчить про рівневий характер компетентнісного підходу в навчанні, про доцільність визначення певних послідовних рівнів у формуванні компетентностей учасника навчального процесу [4, с.53].

У зв'язку з цим, рівні формування компетентностей майбутнього фахівця на етапі його професійного становлення схематично може бути представлено таким чином: від доуніверситетського методичного досвіду студента до методичної грамотності й професійної готовності; від професійної компетентності випускника до фахівця-професіонала.

В існуючих визначеннях підкреслюються наступні сутнісні характеристики професійної компетентності:

- ефективне використання здібностей, що дозволяє плідно здійснювати професійну діяльність згідно вимогам робочого місця;
- володіння знаннями, уміннями і здібностями, необхідними для роботи за фахом при одночасній автономності і гнучкості в частині рішення професійних проблем;
- розвинена співпраця з колегами і професійним міжособистісним середовищем;
- інтегроване поєднання знань, здібностей і установок, оптимальних для виконання трудової діяльності в сучасному виробничому середовищі;
- здатність виконувати професійні обов'язки добре, ефективно в широкому форматі контекстів з високим ступенем саморегулювання, саморефлексії, самооцінки;
- швидкою, гнучкою і адаптивною реакцією на динаміку обставин і середовища.

У загальному вигляді компетентність фахівця можна представити як комплекс професійних знань, вмінь, відношень, професійних якостей особистості.

С. П. Романов розглядає професійну компетентність як інтегративний багатофакторний стан людини, який забезпечує якість професійної діяльності та коеволюційну взаємодію зі світом [5, с. 14].

І. Б. Бічева під професійною компетентністю розуміє процес розвитку індивідуальної своєрідності суб'єкта професійної діяльності, який забезпечує формування індивідуальних способів самоствердження у професійному середовищі [2, с. 13].

За поданням Ю. В. Варданяна, Т. В. Савінової, А. Н. Яшкової професійна компетентність - це рівень сформованості у фахівця системи психічних якостей і станів, в якому виражається єдність його теоретичної і практичної

готовності до здійснення професійної діяльності і здатності (тобто вміння і можливості) виконувати необхідні для цього дії [6, с. 20].

У своїй статті "Компетентность и мобильность специалиста" В. П. Овечкін під компетентністю фахівця розуміє здатність знаходити і приймати в професійній діяльності оптимальні рішення і розглядає її як кооперативну (інтегральну) сукупність знань, досвіду, культури, відносин та ін. [7, с. 19].

Говорячи про те, які якості фахівця характеризуються поняттям професійна компетентність, А. Петров виділяє наступне: володіння на досить високому рівні власне професійною діяльністю в певній сфері; здатність проектувати свій подальший професійний розвиток; вміння професійно спілкуватися; здатність нести професійну відповідальність за результати своєї праці [8, с. 10].

На думку Е. А. Царькової професійна компетентність - показник готовності випускника до виконання конкретної професійної діяльності на певному якісному рівні з використанням стійких професійно важливих якостей та досвіду. Вона формується в результаті набуття тими, хто навчається, компетенцій так званого професійного комплексу, який складається з поетапного оволодіння поліпрофесійними, професійними і спеціальними компетенціями, а також шляхом розвитку специфічних професійних якостей, які за своїми критеріями відповідають вимогам, які пред'являються до психологічних і психофізіологічних особливостей працівника в межах даної професії [9, с. 6].

В. Пелагейченко, враховуючи думку О. К. Маркової вважає, що професійно компетентний фахівець це той, який успішно розв'язує завдання навчання й виховання, готує для суспільства випускника з бажаними психологічними якостями; задоволений професією; досягає бажаних результатів у розвитку особистості учнів; має й усвідомлює перспективу свого професійного розвитку; відкритий для постійного професійного навчання; збагачує досвід професії завдяки особистому творчому внеску; соціально активний у суспільстві; відданий педагогічній професії, прагне підтримувати навіть у складних умовах її честь і гідність, професійну етику; готовий до якісної та кількісної оцінки своєї праці, уміє сам це робити [10, с. 56].

На думку С. В. Іванової, професійна компетентність – це здатність фахівця від моменту початку своєї професійної діяльності на рівні визначеного державою певного стандарту відповідати суспільним вимогам професії шляхом ефективною професійною діяльністю та демонструвати належні особисті якості, мобілізуючи для цього відповідні знання, вміння, навички, емоції, ґрунтуючись на власній внутрішній мотивації, ставленнях, моральних і етичних цінностях та досвіді, усвідомлюючи обмеження у своїх знаннях і вміннях та акумулюючи інші ресурси для їх компенсації [11, с. 110].

Така різноманітність тлумачень залежить від того, що обрано за основу, тому вони всі мають право на існування.

Висновок. Отже, аналіз сучасної науково-педагогічної літератури, присвячену дослідженню проблеми професійної компетентності фахівця, дає нам підстави стверджувати, що більшість науковців визначають професійну компетентність фахівця – як складний комплекс, що включає професійні знання, вміння, навички, готовність до діяльності, а також цілий ряд професійно важливих особистісних якостей таких як: креативність, мобільність, комунікабельність, толерантність, урівноваженість, чуйність, доброзичливість, прагнення до самопізнання, саморозвитку і самореалізації, саморефлексії та ін.

Література:

1. Краевский В. В., Хуторской А. В. Предметное и общественное в образовательных стандартах / В. В. Краевский, А. В. Хуторской // Педагогика. - 2003. - № 3. - С.44-53.
2. Бичева И. Б. Развитие профессиональной компетентности педагогических кадров дошкольных образовательных учреждений: Дис. ...к. пед. наук: спец. 13.00.08 Теория и методика профессионального образования -Н.-Новгород, 2003. – 189с.
3. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова - М.: Наука, 1999. - 199 с.
4. Трубочева С. Е. Умови реалізації компетентнісного підходу в навчальному процесі / С. Е. Трубочева // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) / під заг. ред. О. В. Овчарук. - К.: "К.І. С", 2004. - 112 с.
5. Романов С. П. Развитие профессиональной компетентности руководителей водохозяйственных служб: Дис. ...к.пед.наук: спец. 13.00.04 Теория и методика профессионального образования - Н.-Новгород, 2002.
6. Варданян Ю. В., Савинова Т. В., Яшкова А. Н. Развитие студента как субъекта овладения профессиональной компетентностью / Ю. В. Варданян, Т. В. Савинова, А. Н. Яшкова - С.-Пб.: Знание, 2003. – 456с.
7. Овечкин В. П. Компетентность и мобильность специалиста. // Профессиональное образование. - 2005. - № 8. - С.19.
8. Петров А. Профессиональная компетентность: понятийно-терминологические проблемы / А.Петров //Alma mater. - 2004. - № 10. - С. 6-10.
9. Царькова Е. А. Компетентность в контексте модернизации профессионального образования / Е. А. Царькова // Профессиональное образование. - 2004. - № 6. - С. 5-6.
10. Пелагейченко В. Ключові компоненти компетентності вчителя / В. Пелагейченко // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2009. – № 2. – С. 55–60.
11. Иванова С. В. Функціональний підхід до визначення професійної компетентності вчителя біології та організація її вдосконалення в закладі

післядипломної освіти / С. В. Іванова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 42. – С. 106–110.

References:

1. Kraevskyy V. V., Khutorskoy A. V. *Predmetnoe y obshchestvennoe v obrazovatel'nykh standartakh* / V. V. Kraevskyy, A. V. Khutorskyy // *Pedahohyka*. - 2003. - № 3. - S.44-53.
2. Bycheva Y. B. *Razvytye professyonal'noy kompetentnosti pedahohycheskykh kadrov doshkol'nykh obrazovatel'nykh uchrezhdeniyu: Dys. ...k. ped. nauk: spets. 13.00.08 Teoryya y metodyka profesyonal'noho obrazovanyya* -N.-Novhorod, 2003. – 189s.
3. Markova A. K. *Psykhologyya professyonalizma* / A. K. Markova - M.: Nauka, 1999. - 199 s.
4. Trubacheva S. E. *Umovy realizatsiyi kompetentnisnoho pidkhdou v navchal'nomu protsesi* / S. E. Trubacheva // *Kompetentnisnyy pidkhdid u suchasniy osviti: svitovyy dosvid ta ukrayins'ki perspektyvy (Biblioteka z osvitr'noyi polityky)* / pid zah. red. O. V. Ovcharuk. - K.: "K.I. S", 2004. - 112 s.
5. Romanov S. P. *Razvytye professyonal'noy kompetentnosti rukovodyteley vodokhozyaystvennykh sluzhb: Dys. ...k.ped.nauk: spets. 13.00.04 Teoryya y metodyka profesyonal'noho obrazovanyya* - N.-Novhorod, 2002.
6. Vardanyan Yu. V., Savynova T. V., Yashkova A. N. *Razvytye studenta kak subekta ovladenyya professyonal'noy kompetentnost'yu* / Yu.V. Vardanyan, T.V. Savynova, A. N. Yashkova - S.-Pb.: Znanye, 2003. – 456s.
7. Ovechkyn V. P. *Kompetentnost' y mobyl'nost' spetsyalysta.// Professyonal'noe obrazovanye*. - 2005. - № 8. - S.19.
8. Petrov A. *Professyonal'naya kompetentnost': ponyatyyno-termynologhycheskiye problemy* / A. Petrov // *Alma mater*. - 2004. - № 10. - S. 6-10.
9. Tsar'kova E. A. *Kompetentnost' v kontekste modernyzatsyy professyonal'noho obrazovanyya* / E. A. Tsar'kova // *Professyonal'noe obrazovanye*. - 2004. - № 6. - S. 5-6.
10. Pelaheychenko V. *Klyuchovi komponenty kompetentnosti vchytelya* / V. Pelaheychenko // *Vidkrytyy urok: rozrobky, tekhnolohiyi, dosvid*. – 2009. – № 2. – S. 55–60.
11. Ivanova S. V. *Funktsional'nyy pidkhdid do vyznachennya profesyynoyi kompetentnosti vchytelya biolohiyi ta orhanizatsiya yiyi vdoskonalennya v zakladi pislyadyplomnoyi osvity* / S. V. Ivanova // *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu im. I. Franka*. – 2008. – Vyp. 42. – S. 106–110.

УДК 81'271:615.15

**КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ КУЛЬТУРИ
ФАХОВОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАРМАЦЕВТІВ****Трегуб С. Є.**

Запорізький державний медичний університет, Україна, Запоріжжя

У статті проаналізовано критерії виявлення рівнів сформованості культури фахового мовлення фармацевтів, здійснено аналіз методичного забезпечення навчання іноземної мови та іноземної мови за професійним спрямуванням в медичних вищих навчальних закладах України. Для з'ясування рівнів сформованості у студентів культури фахового мовлення було використано ряд методів, з-поміж них: обсерваційні – безпосереднє та пряме спостереження, самооцінка, оцінка; діагностичні - анкетування, бесіда, опитування, тестування.

Ключові слова: формування, (КФМ) культура фахового мовлення фармацевтів, критерії, рівні сформованості, методи.

Трегуб С. Е. Критерии выявления уровней сформированности культуры профессионального говорения будущих фармацевтов/ Запорожский государственный медицинский университет, Украина, Запорожье

В статье сделан анализ критериев определения уровней сформированности культуры профессионального говорения будущих фармацевтов, а также осуществлен анализ методического обеспечения обучения как иностранному языку, так и иностранному языку профессионального направления в медицинских высших учебных заведениях Украины. Для определения уровней сформированности у студентов культуры профессионального говорения был использован ряд методов, среди них: обсервационные – непосредственное и прямое наблюдение, самооценка, оценка; диагностические - анкетирование, беседа, опрос, тестирование.

Ключевые слова: формирование, (КПГ) культура профессионального говорения фармацевтов, критерии, уровни сформированности, методы.

Tregub S. Ye. Criteria to determine the levels of future pharmacists' professional culture speaking formation / Zaporizhzhya State Medical University, Ukraine, Zaporizhzhya

The article deals with the analysis of criteria to determine the levels of future pharmacists' professional culture speaking formation. It is also performed the analysis of the methodical supplying as foreign language as foreign language for professional purpose training in higher medical establishments in Ukraine. A number of different methods such as observative for direct and indirect observation, self-appraisal, mark; diagnostic methods- questioning, conversation, testing were used to determine the levels of future pharmacists' professional culture speaking formation.

Key words: formation, (CPS) pharmacists' culture of professional speaking, criteria, levels of formation, methods.

Вступ.

На сучасному етапі розвитку системи національної освіти, та з метою підвищення рівня охорони здоров'я населення України загострюється потреба суспільства в фармацевтах – професіоналах, які є конкурентно-спроможні на ринку праці та здатні якісно виконувати свої професійні обов'язки. Однією з умов формування професіоналу такого типу є засвоєння та використання культури фахового мовлення. Вирішення зазначеної проблеми закономірно вимагає проведення дослідження критеріїв виявлення рівнів сформованості культури фахового мовлення фармацевтів у вищих фармацевтичного профілю.

Визначення актуальності питання формування культури професійного мовлення майбутніх фармацевтів спонукає вчених і педагогів-практиків до вивчення зазначеної проблеми.

До проблеми формування культури мовлення зверталися мовознавці, лінгводидакти, психологи та психолінгвісти Б. Ананьєв, Б. Головін, М. Івченко, та ін. [2; 4; 5]. Удосконаленню культури професійного мовлення студентів вищих навчальних закладів освіти присвячено дисертаційні дослідження Г. Берегової, В. Михайлюк та ін. [2; 6].

Проблемам мовленнєвої комунікативної підготовки майбутніх фармацевтів присвячені праці вчених про специфічні особливості лікарської професії, етики та деонтології (Є. Вагнер, Ю. Віленський, О. Грандо, О. Громов, Б. Карвасарський, Б. Ліхтенштейн, П. Назар, О. Орлов, та ін.). За нашою концепцією, культура фахового мовлення майбутніх фармацевтів є необхідною умовою успішної діяльності у сфері фармацевтичного обслуговування різних верств населення. Виявлення культури фахового мовлення засвідчує про можливості провізорів встановлювати необхідні зв'язки з клієнтами, які потребують фармацевтичної допомоги, співпрацювати творчо з колегами, лікарями.

Таким чином *метою статті* є визначення критеріїв сформованості рівнів культури фахового мовлення фармацевтів.

Культура фахового мовлення провізорів вимагає особливої уваги у процесі професійної підготовки майбутніх фармацевтів, урахування особливостей її формування під час навчальної, позанавчальної та інших видів діяльності.

Формування культури фахового мовлення майбутніх фармацевтів у вищому медичному навчальному закладі розпочинається з дисциплін «Іноземна мова», «Іноземна мова за професійним спрямуванням», «Українська ділова мова», «Філософія», «Перша долікарська допомога», «Ознайомча медпрактика», що мобілізує майбутніх професіоналів на підвищення рівня загальної культури та культури фахового мовлення, зокрема.

Концепція навчання мовних дисциплін у вищому медичному закладі України зорієнтована на вільне володіння іноземною мовою, на активний розвиток й удосконалення навичок, умінь студентів у всіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання; читання, в першу чергу реферативне і пошукове;

зв'язне усне та писемне мовлення, письмо). Також спрямоване на формування особистості творчої, інтелектуально активної, здатної самотійно, логічно і аргументовано мислити, будувати комунікативно досконалі, граматично нормативні і переконливі тексти не лише рідною, а й іноземною мовою відповідно до моделей типових ситуацій професійного спілкування.

Багаторічний досвід викладання у вищому навчальному закладі медичного профілю свідчить, що в Україні існує замало навчальних підручників з іноземної мови для підготовки фармацевтів (Аврахова Л. Я., Івіна Т. Н., Міфтахова Н. Х., Кролік Н. І.), але навіть вони мають загальне спрямування і безпосередньо не призначені для формування культури фахового мовлення майбутнього фармацевта.

Аналіз методичного забезпечення навчання англійської мови в медичних вищих навчальних закладах України (підручники, практичні посібники, методична література) дає нам підстави для розробки системи мовної підготовки студентів, зорієнтованої на підвищення рівня культури фахового мовлення (спецкурс «Культура фахового мовлення»). На доцільність такої роботи вказують і результати анкетувань та контрольних робіт, проведених серед студентів.

На жаль, у педагогічній літературі ще залишається без відповідного аналізу питання, пов'язане з оцінкою існуючого стану культури фахового мовлення майбутніх фармацевтів. Усвідомлення необхідності отримання належної відповіді на це питання передбачило вирішення наступного завдання, а саме — визначення показників та рівнів сформованості культури фахового мовлення у майбутніх фармацевтів.

Для визначення показників сформованості культури фахового мовлення майбутніх фармацевтів нами було визначено наступні критерії:

- правильність (дотримання усіх правил усного і писемного мовлення);
- адекватність (точність висловлювань, ясність і зрозумілість мовлення); [7, с.312]
- володіння фаховою термінологією та вміння застосовувати її в різноманітних комунікативних процесах;
- вміння сприймати, відтворювати та створювати фахові тексти (реферування, тезування та анотування текстів за фахом);
- вміння користуватись різноманітними словниками (тлумачними, іншомовними, термінологічними та інш.);
- естетичність (використання експресивно-стилістичних засобів мови, які роблять мовлення багатим і виразним);
- поліфункціональність (використання монологічної, діалогічної, та полілогічної активності);
- мовленнєвий етикет (етико-психологічна основа спілкування); [8, с.2]
- мотивація (мотив до мовленнєвої діяльності);
- схильність до емпатії.

В процесі роботи нами було виділено чотири рівні сформованості культури фахового мовлення фармацевтів (низький, середній, достатній, високий).[1, с. 12].

Студенти з *низьким рівнем* володіння культурою фахового мовлення:

- на низькому рівні засвоїли мовленнєву нормативність, у них не сформовані необхідні для здійснення майбутньої професійної діяльності мовленнєві уміння й відсутні стійкі навички монологічного та діалогічного мовлення, відсутні експресивно-стилістичних засоби мови та мовленнєвого етикету; оволоділи теоретичним матеріалом частково, їх знанням не вистачає системності; не вміють користуватись різноманітними словниками та довідниками, мають слабу базу фахової термінології і не здатні її використовувати у комунікативному процесі, не вміють реферувати та анотувати фахові тексти, не володіють ні монологом, ні діалогом, ні полілогом, вирізняються, майже, відсутністю мотивації, мовленнєвого етикету, та відсутністю емпатії.

Студенти з *середнім рівнем* володіння культурою фахового мовлення:

- частково засвоїли мовленнєву нормативність, у них слабо сформовані необхідні для здійснення майбутньої професійної діяльності мовленнєві уміння і, майже, відсутні навички монологічного та діалогічного мовлення, відсутні експресивно-стилістичних засоби мови та мовленнєвого етикету; оволоділи теоретичним матеріалом недостатньо, їх знанням не вистачає системності; вміють користуватись словниками та довідниками, але в недостатньому обсязі, слабо володіють фаховою термінологією і не здатні її використовувати у комунікативному процесі, реферування та анотування фахових текстів викликає труднощі, частково володіють навичками монологічної та діалогічної діяльності, вирізняються частковою мотивацією, не достатньо володіють мовленнєвим етикетом, та мають теоретичне уявлення про емпатію.

Студенти з *достатнім рівнем* володіння культурою фахового мовлення:

- на достатньому рівні володіють нормативністю, адекватністю, точністю висловлювань, ясністю і зрозумілістю мовлення; володіють фаховою термінологією, вміють застосовувати фахову термінологію в різноманітних комунікативних процесах, належно сприймають, відтворюють та створюють фахові тексти, якісно реферують та анотують тексти за фахом; вміють користуватись різноманітними словниками, володіють естетичністю мови, мають достатню мотивацію, володіють поліфункціональністю, культурою конструктивного діалогу та полілогу, емпатія та мовленнєвий етикет розвинуті на достатньому рівні.

Студенти з *високим рівнем* володіння культурою фахового мовлення:

- володіють на високому рівні усім набором запропонованих критеріїв (нормативністю, адекватністю, точністю висловлювань, ясністю і зрозумілістю мовлення; володіють фаховою термінологією, вміють застосовувати фахову термінологію в різноманітних комунікативних

процесах, належно сприймають, відтворюють та створюють фахові тексти, вміють користуватись різноманітними словниками, володіють естетичністю, мають високу мотивацію, володіють поліфункціональністю, мовленнєвим етикетом, культурою конструктивного діалогу та полілогу, мають емпатійні навички.

Для того, щоб установити, наскільки реалізуються вимоги щодо формування культури фахового мовлення у масовій практиці навчання студентів нам необхідно було докладно проаналізувати стан роботи над культурою мовлення студентів фармацевтичного факультету. Таку роботу було здійснено на базі Запорізького державного медичного університету.

Інструментом для встановлення реального стану культури мовлення студентів став діагностичний контрольний зріз, що засвідчив рівень володіння культурою фахового мовлення до початку експерименту. Метою зрізу було виявлення реальних рівнів сформованості культури мовлення студентів фармацевтичного факультету.

Передбачалося, що діагностичний контрольний зріз дасть фактичний матеріал, що засвідчить рівень комунікативної підготовки студентів фармацевтичного факультету.

Низький та середній рівні культури фахового мовлення фармацевтів, за даними первинного зрізу, склав у середньому 78%, а в окремих групах до 89%. Відсоток студентів з високим та достатнім рівнями сформованості культури фахового мовлення фармацевтів був не значним, що обумовило необхідність розробки та впровадження в навчальний процес спецкурсу «Культура фахового мовлення фармацевтів».

Висновки

Отже, результати проведеного дослідження підтвердили, що формування загальної культури та культури фахового мовлення – невід’ємна складова професійної підготовки майбутніх фармацевтів, яка потребує удосконалення під час навчання у виші. У зв’язку з тим, що домінують середній й низький рівні сформованості вищезазначених якостей, виникає необхідність створення спецкурсу «Культура фахового мовлення» для студентів вишу фармацевтичного профілю, який буде спрямований на покращення культури фахового мовлення як усного, так і писемного у майбутніх провізорів.

Література:

1. Алексеева Т. В. Теоретико-методичні умови формування професійного усного мовлення іноземною мовою студентів вищих педагогічних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – теорія і методика професійної освіти / Т. В. Алексеева; Київ, 2003. – 20 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – 315 с.
3. Берегова Г. Д. Формування культури мовлення студентів-аграрників в умовах нижньонаддніпрянських говірок: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – теорія та методика навчання та виховання / Г. Д. Берегова;

Херсон, 2003. – 20 с.

4. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учебник для вузов / Б. Н. Головин. - М.: Высшая школа, 1980. – 320с.

5. Культура української мови: [текст] / М. П. Івченко. – К.: Рад. школа, 1963. – 49 с.

6. Михайлюк В. О. Формування культури ділового мовлення у студентів аграрного вузу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – теорія та методика навчання та виховання / В. О. Михайлюк. – К., 1999. – 246 с.

7. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: І. А. Зязюн, Н. Г. Базилевич, Т. Г. Дмитренко та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – К.: СПД Богданова А. М., 2008.- 462 с.

8. Юкало В. Я. Культура мови: Навч. посібник для студентів вищих медичних закладів освіти / За ред. Л. В. Струганець. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. - 77с.

References:

1. Aleksyeyeva T. V. Teoretyko-metodychni umovy formuvannya profesiynoho usnoho movlennya inozemnoyu movoyu studentiv vyshchyykh pedahohichnykh navchal'nykh zakladiv: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. – teoriya i metodyka profesiynoyi osvity / T. V. Aleksyeyeva; Kyiv, 2003. – 20 s.

2. Anan'ev B. H. Chelovek kak predmet poznaniya / B. H. Anan'ev // Yzbrannyye psykholohycheskye trudy: V 2-kh t. – M.: Pedahohyka, 1980. – T. 2. – 315 s.

3. Berehova H. D. Formuvannya kul'tury movlennya studentiv-ahrarykiv v umovakh nyzhn'onaddnipryans'kykh hovirok: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. – teoriya ta metodyka navchannya ta vykhovannya / H. D. Berehova; Kherson, 2003. – 20 s.

4. Holovyn B. N. Osnovy kul'tury rechy: uchebnyk dlya vuzov / B. N. Holovyn. - M.: Vysshaya shkola, 1980. – 320s.

5. Kul'tura ukrayins'koyi movy: [tekst] / M. P. Ivchenko. – K.: Rad. shkola, 1963. – 49 s.

6. Mykhaylyuk V. O. Formuvannya kul'tury dilovoho movlennya u studentiv ahrarnoho vuzu: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. – teoriya ta metodyka navchannya ta vykhovannya / V. O. Mykhaylyuk. – K., 1999. – 246 s.

7. Pedahohichna maysternist': Khrestomatiya: Navch. posib. / Uporyad.: I. A. Zyazyun, N. H. Bazylevych, T. H. Dmytrenko ta in.; Za red. I.A.Zyazyuna. – K.: SPD Bohdanova A. M., 2008.- 462 s.

8. Yukalo V. Ya. Kul'tura movy: Navch. posibnyk dlya studentiv vyshchyykh medychnykh zakladiv osvity / Za red. L. V. Struhanets'. – Ternopil': Ukrmedknyha, 1999. - 77s.

УДК 51(07)(092)

НОВІ ІДЕЇ РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ПРАЦЯХ КОСТЯНТИНА ЛЕБЕДИНЦЕВА

Фурман І. В.

Уманський державний педагогічного університет імені Павла Тичини,
Україна м. Умань

Досліджено наукову, педагогічну та методичну спадщину К. Лебединцева, видатного математика і педагога, члена Київського фізико-математичного товариства, розглянуто результати його наукової роботи вченого, виявлено новаторські ідеї щодо викладання математики у школі, розкрито внесок у розвиток методики математики, значення наукової спадщини вченого для модернізації математичної освіти в сучасній Україні.

Ключові слова: експериментальна педагогіка, математика, Н. Володкевич, В. Мрочек, Ф. Филиппович, освіта, підручники, педагогічна діяльність, реформи освіти, Київське фізико-математичне товариство, трудове, комплексне навчання.

Фурман И. В. Новые идеи развития математического образования в работах Костянтина Лебединцева / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна, г. Умань

Исследовано наукове, педагогічне і методичне насліддя К. Лебединцева, видаючогося математика і педагога, члена Київського фізико-математичного товариства, розглянуто результати його наукової діяльності, виявлено новаторські ідеї в преподаванні математики в школі, розкрито вклад в розвиток методики математики, значення наукового насліддя вченого для модернізації математичного освіти в сучасній Україні.

Ключевые слова: экспериментальная педагогика, математика, Н. Володкевич, В. Мрочек, Ф. Филиппович, образование, учебник, педагогическая деятельность, реформы образования, Киевское физико-математическое общество, трудовое, комплексное обучение.

Furman I. V. New ideas of mathematical education development in Kostyantyn Lebedyntsev's works / Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Ukraine, Uman

Scientific, pedagogical and methodological legacy of an outstanding mathematician and teacher, a member of the Kyiv Physical and Mathematical Society K. Lebedyntsev has been studied. The results of his scientific work have been reviewed. Innovative ideas for teaching mathematics in school have been described. The contribution to the development of mathematics methods, scientific value of scholar's heritage for upgrading mathematics education in modern Ukraine have been revealed.

Key words: experimental pedagogy, mathematics, N. Volodkevych, W. Mrochek, F. Fylyppovych, education, textbooks, teaching activities, education

reforms, Kyiv Physics and Mathematical Society, labor and comprehensive training.

Вступ. Новий напрям експериментальної педагогіки, що виник у кінці XIX - на початку XX ст., центром уваги обрав не навчання дитини, а вивчення її самої як індивіда. Своєю появою він зобов'язаний розгортанню діяльності у деяких європейських країнах (Німеччина, Англія, Франція) спеціальних центрів психологічних і педагогічних досліджень, основні положення яких обґрунтовувалися даними емпіричних спостережень і спеціально поставлених експериментів. Основними методами досліджень були: тривале вивчення педагогічного процесу, експеримент, аналіз дитячих робіт, анкетування, тести, бесіди, статистичні дані, збирання та узагальнення різноманітних фактів.

Неодмінною ознакою експериментальної педагогіки, націленої на всебічне дослідження дитини, стали точність і визначеність результатів досліджень, поданих у числах чи мірах, з'ясування закономірностей фізичного розвитку дитини, дослідження відчуттів, сприймань, уваги, пам'яті та ін.

На початку XX ст. найбільш відомим було експериментальне дослідження німецького педагога В. Лая. Словесному навчанню, яке панувало у XIX ст., він протиставив свою педагогіку дії, розробивши систему навчання („ілюстративна школа”), яка передбачає активну працю дітей з ілюстрування набутих знань. У цей період вийшло кілька праць В. Лая, а саме: „Експериментальна дидактика” (1901), „Експериментальна педагогіка” (1912), „Школа дії” (1914), „Посібник з початкового навчання арифметики, що ґрунтується на результатах дидактичних дослідів” (1915).

У книзі „Школа дії” вчений пропонував завершувати вивчення навчального матеріалу такими заняттями, як ліплення, виготовлення, моделей, розв'язування практичних задач з математики. Його теорія відіграла позитивну роль у боротьбі з вербалізмом у навчанні, застосовувалась у багатьох країнах, зокрема і в Україні визначними методистами-математиками кінця XIX - початку XXст., серед яких виділяється Костянтин Феофанович Лебединцев (1878 - 1925), якого цікавили проблеми експериментальної педагогіки.

Перші спроби дослідження науково-методичної і освітньої діяльності К. Лебединцева з'явилися ще за життя вченого (О. Вольберг, В. Каган, А. Кисельов, Т. Котов, В. Мрочек). Їхні рецензії на підручники К. Лебединцева, коментарі, замітки, огляди, у яких оцінювалися окремі аспекти доробку вченого, знаходимо в ряді періодичних видань: „Народное образование”, „Русская школа”, „Вестник опытной физики и элементарной математики”, „Свободное воспитание”, „Математическое образование”. На окрему увагу заслуговують наукові праці сучасників К. Лебединцева, таких як: О. Астряб, М. Володкевич, Д. Граве, А. Кисельов, Т. Лубенець, Д. Синцов, Я. Чепіга, К. Щербина.

Їхні праці дають уявлення про загальний стан шкільної математичної освіти. Проведений аналіз наукових джерел свідчить, що більшість праць висвітлюють лише деякі аспекти чи певні періоди науково-педагогічної діяльності вченого не створюють цілісного уявлення про систему педагогічних поглядів К. Лебединцева. Короткі відомості про життя й основні напрями науково-педагогічної діяльності вченого знаходимо у публікаціях О. Астряба у журналах „Радянська освіта” і „Путь просвещения”.

У монографіях і статтях І. Андропова, Г. Бевза, Б. Білого, М. Маланюка, методико-математичної школи в Україні. Досі значний інтерес викликає навчальний посібник К. Лебединцева „Викладання алгебри і початків аналізу” (1984), де вміщено вступну статтю З. Слєпкань.

Тому метою нашої статті ми визначили розкриття освітніх ідей К. Лебединцева щодо експериментальних досліджень у галузі методики математики. Щоб досягти мети, необхідно розв’язати такі завдання:

1. Дослідити й систематизувати джерельну базу;
2. Проаналізувати й систематизувати спадщину К. Лебединцева у галузі шкільної математичної освіти, розкрити внесок вченого у розвиток проблем мети, завдань, змісту, методів навчання шкільної математики;
3. Актуалізувати педагогічні ідеї К. Лебединцева у контексті модернізації сучасної шкільної математичної освіти в Україні.

Як відомо, у процесі діяльності К. Лебединцев вивчав, критично оцінював, удосконалював найкращі досягнення минулого і сучасності, боровся за впровадження нового в шкільну практику. Першим кроком у цьому напрямі було його звернення до вивчення та осмислення найкращих світових зразків у галузі освіти, а саме експериментальних досліджень у галузі методики математики. Він вважав, що методика арифметики розвивалась емпіричним шляхом: окремі талановиті педагоги скоріше інтуїтивно, ніж на основі позитивних експериментальних даних, знаходили раціональні методи роз’яснення учням того чи іншого поняття. Такий шлях розвитку методики арифметики був цінний уже хоча б тому, що робота провадилася безпосередньо на уроках у процесі, так би мовити шкільного життя. Вчений вивчав різні експериментальні дослідження в галузі методики початкової арифметики і зробив висновок про те, як вони можуть впливати на шкільну практику. Водночас він також висловив критичні зауваження щодо штучності деяких дослідів, виступив проти механічного запровадження його ідей у практичну діяльність.

Оскільки К. Лебединцев висловив критичні зауваження щодо праці В. Мрочєка та Ф. Филипповича „Педагогіка математики”, автори підтримували експериментальну педагогіку, не враховуючи специфіки вітчизняної методики та надбань методистів-науковців своєї країни.

Костянтин Феофанович вважав, що „на сьогоднішній день робляться спроби науково обґрунтувати окремі істини педагогіки з використанням експериментального методу, але звідси до можливості побудови системи педагогіки на основі експериментальних даних ще дуже далеко” [15, с. 209].

На сторінках журналу „Вестник опытной физики и элементарной математики” відбулась полеміка між К. Лебединцевим, В. Мрочком та Ф. Филипповичем. Перший аргументовано довів, що багато запозичень із іноземних джерел є недосконалими для вітчизняної методики математики.

Однією з форм просвітницької роботи для вчителів були лекції з педагогічних та загальноосвітніх проблем [7, с. 67]. У 1908 р. К. Лебединцев виступив з лекцією „Експериментальні дослідження в галузі методики початкової арифметики”, яка пізніше стала складовою частиною збірки його статей з питань методики викладання математики. Проте якщо раніше він як науковець-початківець лише аналізував їх доробок та закликав до здійснення перевірки експериментальних досліджень, то нова його праця вже містила стверджувальну тезу про корисність або неприйнятність того чи іншого положення іноземних експериментаторів.

Глибоке наукове зацікавлення математичними проблемами привело вченого до Київського фізико-математичного товариства. Членами товариства були вчені, викладачі університету і реальних училищ, магістранти і студенти. На засіданнях обговорювалися наукові теми як загального, так і спеціального характеру. Розглядалися також і методичні питання. Значне місце в програмі товариства займали наукові проблеми, що стосувалися алгебри і теорії чисел, їм присвячувалася більша частина повідомлень і доповідей. На засіданнях товариства з доповідями виступали також Н. Жуковський, Н. Бугаєв, А. Столетов. Товариство великої ваги надавало викладанню елементарної математики, що сприяло зародженню і зміцненню відомої київської школи методики математики, до якої належали: В. Єрмаков, К. Щербина, М. Астряб, К. Лебединцев та інші.

На засіданнях товариства не один раз порушувалося питання, запропоноване К. Лебединцевим - проблеми реформування викладання шкільної математики, про введення в курс середньої школи так званих елементів вищої математики, наприклад функціональної залежності. Члени товариства провадили просвітницьку роботу організовуючи читання популярних публічних лекцій, циклів лекцій, об'єднаних загальною великою темою. Понад те члени товариства брали активну участь у з'їздах російських натуралістів і лікарів, а також у міжнародних з'їздах і конгресах.

Суспільно-економічні зміни, політичні рухи спонукали до удосконалення консервативної російської системи освіти, щодо структури якої, змісту, форм і методів навчання точилися упродовж десятиліть гарячої дискусії. Предметом обговорень часто ставало і викладання математики.

Як і багато прогресивних педагогів-математиків К. Лебединцев також був переконаний у необхідності істотних змін у викладанні математики, окресленні нової мети і завдань, розробки змісту й методів математичної освіти. Адже, як відомо, математика викладалася формально, зміст її майже не повз'язувався з об'єктивною дійсністю. Тому викладачі, вчені й суспільні діячі того часу визнавали за потрібне докорінно вдосконалити програми з математики зокрема і для середньої школи.

Однак учений вважав, що поліпшити викладання математики тільки шляхом вдосконалення програм неможливо, оскільки, розробка нових програм не розв'яже всього комплексу існуючих проблем. Потрібна реформа всієї шкільної системи освіти з урахуванням вікових особливостей учнів, принципів дидактики, різноманітних методів викладання. Водночас видання нових підручників і методичних рекомендацій, кваліфікована підготовка викладацьких кадрів дадуть необхідний результат у справі перебудови освіти.

На початку ХХ ст. математики-методисти критикували головну тезу формального напрямку у навчанні математики, що спрямовувалося переважно на розвиток мислення, а не розумових здібностей [20]. Проти офіційно прийнятої методики в освіті, зокрема навчання математики, виступали К. Лебединцев [14] та Н. Володкевич [12]. На їхню думку, загальна освіта покликана забезпечувати науковість змісту й методів навчання, дидактичні умови для виявлення самостійності й активності учнів, розвитку дитячих інтелектуальних сил і творчих здібностей. Учені пропонували замінити схоластичну авторитарно-догматичну відірваність навчання від життя новою педагогічною системою, що задовольняла б життєві потреби. Передусім вони критикували так звану теорію переносів, яка була теоретичним обґрунтуванням формальної мети освіти. Суть цієї теорії полягала тому, що розвиток знань в одній якійсь галузі сприяє розвитку в будь-якій іншій, навіть цілком віддаленій за змістом від першої. Так, вважалося, що людина з дедуктивним мисленням, яке розвивалося на теоретичному матеріалі, не пов'язаному з життям, може вільно орієнтуватись в інших науках та вільно їх вивчати. Це дає змогу зрозуміти, чому викладачі не дбали про добір математичного матеріалу, зміст якого був би пов'язаний з навколишньою дійсністю. Цій проблемі К. Лебединцев і присвятив свою працю „Метод навчання математики в старій і новій школі”(1914).

Характерною ознакою наукової діяльності К. Лебединцева була об'єктивність, науковість та послідовність у твердженнях і методичних висновках. Перш ніж розпочати застосування нового методу викладання, він аналізував старий метод, використовуючи підручники та задачки використовувані раніше. Детальний аналіз дав змогу дійти таких висновків: виклад матеріалу в підручниках спирається на недостатню кількість аксіом; у теорії „переважає абстракція над конкретним матеріалом та логіка над інтуїцією” [4, с. 81-82]; збірники задач у середній школі наповнені „формальними вправами та задачами неконкретного змісту” [2, с. 35].

Використовуючи надбання зарубіжної та вітчизняної експериментальної педагогіки і психології, К. Лебединцев обстоює думку про необхідність використання в методиці математики нового методу, який він називає *конкретно-індуктивним*. Цей метод навчання враховує „не пасивне сприймання тверджень зі слів викладача, а самостійну роботу учнів і самостійні їх висновки та під керівництвом вчителя»[5]. Під самостійною роботою учнів він розумів не лише спостереження і аналіз властивостей чисел, формул і креслень, а загалом вивчення всіх предметів та явищ

навколишнього світу, що можуть бути матеріалом для ознайомлення з математичними істинами.

У міру того К. Лебединцев зазначав, як розвиваються логічні здібності учнів, має відбуватися перехід від суто індуктивних істин до більш складних. Таке перетворення спостерігається приблизно на 14-му році життя дитини. Саме в цей період учень уже може свідомо робити висновки й розуміти зв'язок між явищами. Тому вчений пропонує поділити весь курс середньої школи на концентри, в кожному з яких метод викладання видозмінюватиметься відповідно до розумового розвитку учнів.

Так, перший концентр, який відповідав отроцтву (від 10 до 13 років), мав охоплювати арифметику, геометрію та початковий курс алгебри. На цьому етапі нові поняття слід вивчати конкретно-індуктивним способом, з широким використанням лабораторних прийомів.

Другий концентр, що відповідав перехідному віку (від 13 до 16 років), мав охоплювати основний курс алгебри (рівняння і функції 1-го та 2-го ступенів у зв'язку з необхідними алгебраїчними перетвореннями, вчення про прогресії та логарифми), систематичний курс геометрії з початками тригонометрії. На цьому етапі навчання К. Лебединцев пропонував поступово привчати учнів до дедуктивного методу мислення. Проте означення та правила треба продовжувати розробляти конкретно-індуктивним методом.

Третій концентр - останній - відповідав юнацькому віку (від 16 до 18 років) і мав присвячуватися ознайомленню з елементами аналітичної геометрії, диференційного та інтегрального числення, а також систематизованому повторенню основ усього пройденого курсу математики. На цьому етапі конкретно-індуктивний метод також зберігає свою силу в процесі засвоєння нових понять, означень, правил. Водночас доводяться дедуктивно такі істини, які у процесі попереднього вивчення були засвоєні суто емпіричним шляхом (наприклад, основні закони дій над числами). Слід зазначити, що вчений звертав увагу на логічний зв'язок між різними розділами математики та зв'язок математики з іншими науками, наголошуючи, що практичні справи мають бути тісно пов'язані з навколишньою дійсністю.

Костянтин Лебединцев продовжує розвивати ідею реформування освіти. Його книга «Математика в народній школі» (1919 рр.) [18] пропагувала передові для того часу методичні погляди на початкове навчання математики в 1-5 класах. Вона була однією з перших праць, присвячених важливим питанням викладання математики в середній школі: з'ясуванню мети, використанню різнопланових методів навчання, методичних вказівок з питань арифметики і геометрії.

Учений вважав математику предметом, викладання якого повинне спиратись на вимоги сучасного життя й мати дві мети: „матеріальну” (знання та навички, потрібні для життя) і „формальну” (допомога розумовому розвитку). Реалізація формальної мети, на думку К. Лебединцева, має ґрунтуватися на такому принципі: „Якщо ми хочемо, щоб розумовий

розвиток дітей, які навчаються рахунку або іншого розділу математики, набув найбільш продуктивного характеру, то з цією метою ми повинні так добирати навчальний матеріал, щоб він мав прямий і тісний зв'язок з усіма можливими явищами навколишньої дійсності” [17, с. 17-22].

Своїми численними працями, сповненими оригінальних передових ідей докорінно новими підручниками і задачниками К. Лебединцев закріпив за собою репутацію видатного вітчизняного методиста. Він величезною мірою впливав на формування методики як науки. Немалу роль у цьому відіграли його рецензії на підручники й методичні посібники з математики.

До проблеми підручника К. Лебединцев звернувся не випадково. На його думку, саме підручник мав стати основою для успішного вивчення математики, однак лише в тому випадку, коли матеріал його викладений на високому науковому рівні і доступно для учнів з урахуванням їхніх вікових особливостей. Учений мав на меті створити саме такі підручники з математики, при цьому їх основна роль полягала у тому, що розвивати пізнавальну діяльність школярів.

На початку ХХ ст., як свідчать дослідники, школа потребувала нових підручників з арифметики і початкової геометрії, за якими можна було б вивчати основи предмета і навчитися застосовувати набуті знання на практиці. Тому К. Лебединцев продовжував працювати над удосконаленням змісту і методики початкового навчання математики.

У 1921-1922 рр. виходять друком дві частини фундаментальної праці „Лічба і міра. Арифметика в зв'язку з початка геометрії. [16]. Перша її частина відрізнялась від традиційних підручників змістом і викладом матеріалу; в ній автор запропонував найважливіші способи розв'язання задач, використовуючи традиційні та графічні прийоми, ілюстрації до задач на рух і обчислення часу. Водночас пропонували вказівки щодо способів вимірювання й використання їх у навколишньому середовищі; наводили історичні відомості щодо походження мір і засобів вимірювання. Друга частина книги містила матеріал з розділу звичайні і десяткові дроби. Геометричний розділ подавав деякі способи вимірювання величин елементів геометричних фігур і тіл, що можуть використовувати не лише в арифметичних обчисленнях, а й у природознавстві чи географії.

У своїх підручниках та методичних працях учений постає прихильником методики математики як самостійної науки, у яку вніс багато нового й оригінального. Як відомо, до 1925 р. у вітчизняній методиці не було жодної фундаментальної праці, де методика математики трактувалася б як наука, що ґрунтується на даних педагогіки, психології та логіки. Отже, у праці „Основи сучасної методики математики” К. Лебединцев систематизував і узагальнив закономірності навчання математики на якісно новому етапі [1].

У березні 1924 р. науковець подає на розгляд науково-дослідної кафедри педології першу частину задуманої фундаментальної праці “Вступ до сучасної методики математики”, а в 1925 р. вона виходить друком. В основу своєї праці К. Лебединцев поклав ідею „обґрунтування методики на даних

сучасної психології, педології та експериментальної дидактики: в теперішній час методика математики не може бути збіркою рецептів і догматичних вказівок, як слід вести себе вчителю при опрацюванні того чи іншого пункту програми, а повинна бути науково обґрунтованою системою положень, які чітко вказували б педагогу основну лінію його роботи й орієнтували б його в засобах досягнення наміченої мети, але водночас давали йому достатньо свободи для практичної творчості...” [13]. На його думку, майбутній викладач повинен „володіти ключем до розуму та серця своїх вихованців, і хто не володіє цим даром від природи, той повинен шукати його в сучасній педагогіці та методиці.” Під час навчання та виховання підростаючого покоління має бути тісний зв’язок теорії з практикою, адже „справа педагогіки-науки і методики-теорії уловити, вивчити і всіляко з’ясувати суть того, у чому полягає секрет, педагогіки - мистецтва передавати дітям знання, розвивати в них навички...” [13, 1].

Одним з основних елементів успішного засвоєння математичних знань педагог вважав метод навчання. У кожній статті, кожному виступі, у написаних ним підручниках та задачниках так чи інакше він використовував новий метод, який назвав *конкретно-індуктивним*. Суть конкретно-індуктивного методу полягає в тому, що всі нові поняття, правила чи положення учні спочатку розглядають на конкретних, спеціально дібраних прикладах, задачах, а зрозумівши їх зміст, значення самостійно чи під керівництвом учителя формулюють загальне визначення, висновок, правило. К. Лебединцев доводить, що конкретно-індуктивний метод дає можливість подати математичку істину у формі, зрозумілій дітям молодшого віку, які ще не в змозі засвоїти складні логічні доведення. Учений наводить приклади про недосконалисть логічного доведення деяких законів (переставний закон множення дітям краще пояснити на конкретних прикладах) і геометричних істин (наприклад, висота трикутника ділить кут між рівними сторонами пополам: найкраще може це зрозуміти модель рівнобедреного трикутника перегнута навпіл по висоті). Взагалі, Костянтин Феофанович радить дітям молодшого віку ознайомлюватись із властивостями геометричних фігур і тіл, використовуючи зразки з навколишньої дійсності, вирізаючи, склеюючи, виготовляючи різноманітні креслення, моделі тощо. Учні молодшого віку шляхом безпосереднього сприймання пізнають властивості куба, призми, циліндра, прямокутника, особливості різних фігур, ліній, кутів та переходять від конкретних властивостей до загальних висновків.

Конкретно-індуктивний метод також дає можливість учням самостійно під керівництвом учителя складати логічні доведення, а не засвоювати готову інформацію. Тільки за допомогою цього методу вони можуть зрозуміти послідовність введення в математику нових понять. Учений наводить приклади задач та методику їх викладу учням, показуючи, як за допомогою вдало дібраних задач і запитань підвести дітей до усвідомлення необхідності дати визначення від’ємних чисел, правил множення числа на дріб, на від’ємне число тощо.

Водночас конкретно-індуктивний метод потребує постійної активної роботи учнів, які самостійно під керівництвом учителя визначають властивості чисел, геометричних фігур, виводять формули, виконують роботи „динамічного характеру”: постійно вимірюють, вирізають, склеюють, ліплять, малюють різні предмети і шляхом активного сприймання речей усвідомлюють їх властивості та осягають закони. Користуючись конкретно-індуктивним методом, весь курс вивчення математики треба перебудувати так, пов'язавши навчальний матеріал з життям, тоді математика буде не лише „гімнастикою розуму, а знаряддям для пізнання навколишнього світу” [9].

Отже, К. Лебединцев запропонував два види конкретно-індуктивного методу: *лабораторний* і *трудоий*. Назва першого виду *лабораторний метод*, на думку вченого, виникла після 1905 р. в зв'язку з використанням ручної праці у процесі вивчення геометрії. Також виникає можливість у процесі дитячого життя та ігор розв'язувати питання геометричного характеру, наприклад: щоб склеїти коробку, треба ознайомитися з розгорткою фігури прямокутника, квадрата тощо. Щоб обклеїти ту ж коробку або поклеїти шпалери, потрібно вміти обчислювати площу стін. Під час роботи в саду або на городі необхідні навички обчислень площ прямокутників, трикутників тощо. Тобто, навчання математики ґрунтується на обчисленнях і вимірюваннях, які безпосередньо стосуються життя дітей чи колективу. *Трудоий метод* навчання, як зазначав К. Лебединцев, став основою сучасного навчання математики після 1917 р. Головна відмінність між трудовим і лабораторним методами полягає в тому, що ініціатива постановки математичного питання переходить „у руки учнів; крім того, і саме математичне питання вивчається не просто саме по собі, а як спосіб для розв'язання конкретної практичної задачі, пов'язаної з життям і працею учнів, і цим встановлюється розуміння учнями зв'язку між математичними знаннями та життям” [13].

За К. Лебединцевим, трудове навчання має два напрями: *предметний* і *комплексний*. Наприклад, похід до лісу по дрова та шишки можна використати з математичною метою. Адже можуть постати питання: скільки зібрано шишок, на скільки днів їх вистачить, як визначити вік дерева, висоту, скільки дров можна одержати з одного дерева тощо. Якщо так визначено мету цього походу, то це є предметним навчанням. А якщо перед тим же походом поставити іншу мету, ширшу, тоді ліс стане центром, що об'єднує навколо себе майже всі шкільні предмети: ботаніку, зоологію, фізику з фізичною географією, математику, рідну мову з літературою тощо. За такої постановки питання ліс □ це цілий комплекс явищ, які вивчаються, і тоді навчання стає комплексним. Охарактеризувавши комплексний метод навчання, вчений висвітлює його позитивні сторони в ході вивчення математики.

По-перше, яскравіше виявляється зв'язок між математикою та іншими життєвими галузями, а в психіці дітей виникають асоціації, що пов'язують математичні закони з явищами природи та соціального життя. Це - необхідна умова того, щоб навчання математики не тільки збагачувало учнів

практичними знаннями, а й позитивно впливало на їхній розумовий розвиток.

По-друге, в умовах комплексного навчання математика постає для учнів не як звичайна дисципліна, яку потрібно невідомо для чого вивчати, а „як могутня зброя світо пізнання та як засіб пізнати навколишню природу і соціальне середовище та використовувати ці знання для задоволення потреб людини” [11, с. 227].

У своїх міркуваннях К. Лебединцев звертав увагу на те, що дехто з методистів вважають, що нібито комплексне навчання доцільно застосовувати лише в молодших класах. Певною мірою він з цим погоджувався: адже роботу в них веде один учитель з усіх предметів. Однак, на його думку, комплексне навчання можливе і в старших класах, хоча й спонукає до узгодженості дій кількох учителів, що пов'язано з певними утрудненнями, однак „це питання техніки, а не принципу” [11, с. 237]. Обґрунтувавши основи методики математики, К. Лебединцев описує „Сучасні педагогічні дослідження у галузі питань, пов'язаних з методикою початкової математики”. Учений аналізує розвиток числових і геометричних уявлень дитини в дошкільному віці, вказує на умови, що найбільше сприяють сприйманню числа. Він окремо спиняється на вивченні математики в дитячому садку, що безумовно, є одним із необхідних елементів підготовки дітей до школи. Заслужують на увагу додатки у вигляді переліку літератури з питань методики математики, що дають можливість зорієнтуватись у наявній літературі з методики математики, чому сприяють і короткі анотації до кожної з назви.

Висновки. Як бачимо, методист-математик К. Лебединцев працював над удосконаленням змісту й методів навчання математики. У його працях простежуються нові новаторські ідеї щодо структурування змісту підручників з математики; до того ж він розробив нові навчальні плани і програми для української трудової школи. Аналіз його педагогічної та методичної спадщини свідчить про те що, педагогічні ідеї не втратили своєї актуальності і в сучасних умовах модернізації національної школи в Україні. Вивчення педагогічної спадщини К. Лебединцева свідчить про наукові пошуки у галузі математичної освіти, що забезпечують її розвиток і вдосконалення.

Перспективним бачиться дослідження новаторських ідей К. Лебединцева стосовно організації спільної освіти хлопчиків та дівчаток (початок ХХ ст.)

Література:

1. Андронов И. К. *Выдающиеся советские педагоги-математики* / И. К. Андронов // *Математика в школе*. – 1967. – № 2. – С. 14–18.
2. Антонович В. *Записка в справі обмежень української мови* / В. Антонович // *Записки Укр. Наук. т-ва в Києві*. – 1900. – № 3. – С. 33–39.
3. Астряб О. М. *З історії викладання математики в радянській школі* / О. М. Астряб // *Рад. шк.* – 1947. – № 5. – С. 73–78.
4. Астряб О. М. К. Ф. Лебединцев / О. М. Астряб // *Рад. освіта*. 1925. – № 11. – С. 80–81.

5. Бевз Г. П. Алгебра: проб. підр. для 7- 9 кл. серед. шк. 3-тє вид. / Г. П. Бевз. – К. : Освіта, 2000. – 303 с.
6. Бевз Г. П. Методи навчання математики / Г. П. Бевз. // Математика в школі. 1998. – № 4. – С. 4–5.
7. Березівська Л. Д. Проблема народного вчителя в діяльності Київських просвітницьких організацій (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) / Л. Д. Березівська // Рідна школа. - 1998. – № 2. – С. 65–68.
8. Біднова Л. Сторінка з історії освіти на Україні / Л. Біднова // Дніпрові хвилі. 1912. – № 16–17. – С. 227–234.
9. Богданович М. Означення математичних понять / М. Богданович // Поч. шк. – 2001. – № 4. – С. 29–30.
10. Бородин А. И., Бугай А. С. Выдающиеся математики: биогр. слов.- справ. 2-е изд., перераб. и доп. / А. И. Бородин – Рад. шк. - 1987. – С. 302 – 303.
11. Викладання математики в учительських семінарах східної галичини (1774-1918) // Методика викладання математики. – 1966. – № 2. – С. 227–237.
12. Володкевич Н. Н. К вопросу о реформе преподавания математики в школе. / Н. Н. Володкевич – Петербург–К. : Сотрудник, 1910. – 60 с
13. Лебединцев К. Ф. Введение в современную методику математики. / К. Ф. Лебединцев – К.: Госиздат Украины, 1925. – 94 с.
14. Лебединцев К. Ф. Метод обучения математике в старой и новой школе: собр.ст.по вопр. / К. Ф. Лебединцев – Преподавания математики. – М. 1914. – 100 с.
15. Лебединцев К. Ф. Рецензия на «Педагогику математики» В. Мрочка и Ф. Филипповича / К. Ф. Лебединцев // Вестник Опытной Физики и Элементарной Математики. – 1910. – № 524. – С. 209–211.
16. Лебединцев К. Ф. Счёт и мера. Арифметика в связи с начатками геометрии. Для трудовой школы и самообучения. / К. Ф. Лебединцев. – ГИЗ, 1922. – Ч. 1. – 152 с.
17. Лебединцев К. Ф. Математика в трудовой школе / К. Ф. Лебединцев. // Вільна Укр. шк. – 1919–1920. – № 1–3. – С. 17–24.
18. Лебединцев К. Ф. Математика в народной школе (первак ступень). / К. Ф. Лебединцев. – М., 1919. – 127с.
19. Педагогіка: навч. посіб. 3-тє вид., стер. / Н. П. Волкова. – К.: Академвидав. – 2009. – С. 598–599.
20. Щербина К. М. Математика в русской средней школе. / К. М. Щербина – К., 1908. – 152 с.

References:

1. Andronov Y. K. Vydayushhy`esya sovetsky`e pedagogy`-matematy`ky` / Y. K. Andronov // Matematy`ka v shkole. - 1967. - № 2. - S. 14-18.
2. Antonovy`ch V. Zapy`ska v spravi obmezhen` ukrayins`koyi moyu` / V. Antonovy`ch // Zapy`sky` Ukr. Nauk. t-va v Ky`yevi. - 1900. - № 3. - S. 33-39.
3. Astryab O. M. Z istoriyi vy`kladannya matematy`ky` v radyans`kij shkoli / O. M Astryab // Rad. shk. - 1947. - № 5. - S. 73-78.

4. *Astryab O. M. K. F. Lebedy`ncev / O. M Astryab // Rad. osvita. 1925. - № 11. - S. 80-81.*
5. *Bevz G. P. Algebra: prob. pidr. dlya 7-9 kl. sered. shk. 3-tye vy`d. / G. P. Bevz. - K. : Osvita, 2000. - 303 s.*
6. *Bevz G. P. Metody` navchannya matematy`ky` / G. P. Bevz. // Matematy`ka v shkole. 1998. - № 4. - S. 4-5.*
7. *Berezivs`ka L. D. Problema narodnogo vchy`telya v diyal`nosti Ky`yivs`ky`x prosvitny`cz`ky`x organizacij (kinecz` XIX - pochatok XX st.) / L. D. Berezivs`ka // Ridna shkola. - 1998. - № 2. - S. 65-68.*
8. *Bidnova L. Storinka z istoriyi osvity` na Ukrayini / L. Bidnova // Dniprovi xvy`li. 1912. - № 16-17. - S. 227-234.*
9. *Bogdanovy`ch M. Oznachennya matematy`chny`x ponyat` / M. Bogdanovy`ch // Poch. shk.- 2001. - № 4. - S. 29-30.*
10. *Borody`n A. Y., Bugaj A. S. Vydayushhy`esya matematy`ky`: biogr. slov.-sprav. 2-e y`zd., pererab. y` dop. / A. Y. Borody`n - Rad. shk. - 1987. - S. 302-303.*
11. *Vy`kladannya matematy`ky` v uchy`tel`s`ky`x seminarax sxidnoyi galy`chy`ny` (1774-1918) // Metody`ka vy`kladannya matematy`ky`. - 1966. - № 2. - S. 227-237.*
12. *Volodkevy`ch N. N. K voprosu o reforme prepodavany`ya matematy`ky` v shkole. / N. N. Volodkevy`ch - Peterburg - K.: Sotrudny`k, 1910. - 60 s*
13. *Lebedy`ncev K. F. Vvedeny`e v sovremennuyu metody`ku matematy`ky`. / K. F. Lebedy`ncev - K. : Gosy`zdat Ukray`ny, 1925. - 94 s.*
14. *Lebedy`ncev K. F. Metod obucheny`ya matematy`ke v staroj y` novej shkole: sobr.st.po vopr. / K. F. Lebedy`ncev - Prepodavany`ya matematy`ky`. - M. 1914. - 100 s.*
15. *Lebedy`ncev K. F. Recenzy`ya na «Pedagogy`ku matematy`ky`» V. Mrocheka y` F. Fy`ly`ppovy`cha / K. F. Lebedy`ncev // Vestny`k Opytnoj Fy`zy`ky` y` Elementarnoj Matematy`ky`. - 1910. - № 524. - S. 209-211.*
16. *Lebedy`ncev K. F. Schët y` mera. Ary`fmety`ka v svyazy` s nachatkamy` geometry`y`. Dlya trudovoj shkoly` samoobucheny`ya. / K. F Lebedy`ncev. - GYZ, 1922. - Ch. 1. - 152 s.*
17. *Lebedy`ncev K. F. Matematy`ka v trudovij shkoli / K. F Lebedy`ncev. // Vil`na Ukr. shk. - 1919-1920. - № 1-3. - S. 17-24.*
18. *Lebedy`ncev K. F. Matematy`ka v narodnoj shkole (pervak stupen`). / K. F Lebedy`ncev. - M., 1919. - 127s.*
19. *Pedagogika: navch. posib. 3-tye vy`d.,ster. / N. P. Volkova. - K.: Akademvy`dav. - 2009. - S. 598-599.*
20. *Shherby`na K. M. Matematy`ka v russkoj srednej shkole. / K. M. Shherby`na - K., 1908. - 152 s.*

УДК [378.147:51]:37.026

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗДІЙСНЕННЯ НАСТУПНОСТІ МІЖ ШКОЛОЮ ТА ПЕДАГОГІЧНИМ ВНЗ

Штонда О. Г.

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна, Харків

В даній статті розглянута наступність у навчанні між школою та педагогічним ВНЗ. А також, виділені та обґрунтовані наступні напрями здійснення наступності між школою та педагогічним ВНЗ: розвиток особистісних якостей майбутнього вчителя; ліквідація прогалів в шкільних знаннях, вміннях та навичках; актуалізація шкільних знань та знань здобутих у педагогічному ВНЗ; здійснення наступності у використанні активних форм та методів організації навчального процесу на молодших курсах педагогічного ВНЗ. На думку автора за визначеними напрямками має здійснюватись наступність в навчальному процесі для ефективного засвоєння навчального матеріалу.

Ключові слова: наступність в навчанні, учні, студенти, шкільні знання, педагогічний ВНЗ.

Штонда О. Г. Основные направления осуществления преемственности в обучении между школой и педагогическим вузом. Харьковского региона / Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина, Харьков.

В данной статье рассмотрена преемственность в обучении между школой и педагогическим вузом. А также, выделены и обоснованы следующие направления осуществления преемственности между школой и педагогическим вузом: развитие личностных качеств будущего учителя; ликвидация пробелов в школьных знаниях, умениях и навыках; актуализация школьных знаний и знаний полученных в педагогическом вузе; осуществления преемственности в использовании активных форм и методов организации учебного процесса на младших курсах педагогического вуза. По мнению автора по определенным направлениям должна осуществляться преемственность в учебном процессе, что способствует эффективному усвоению учебного материала.

Ключевые слова: преемственность в обучении, ученики, студенты, школьные знания, педагогический вуз.

Shtonda O. The main directions of the continuity in the learning between school and pedagogical university. Kharkov region / Kharkiv National Pedagogical University named after G.S.Skovorody, Ukraine, Kharkiv

In this article the continuity of learning between school and pedagogical university. And also, highlighted and justified following areas of continuity between school and pedagogical university: the development of personal qualities of future teachers; elimination of gaps in school knowledge and skills; updating of school

knowledge and expertise gained in the pedagogical university; of continuity in the use of active forms and methods of educational process in undergraduate teaching universities. According to the author of the defined areas should be carried continuity in the learning process for effective learning.

Key words: continuity in education, learners, student, school knowledge, pedagogical university.

Постановка проблеми. Наступність розглядається як один із принципів неперервної освіти і має бути реалізована у змісті, методах та формах навчання, тобто вона передбачає максимальне використання на кожному етапі навчання того, що досягнуто на попередньому. Для формування наступності в навчанні, зокрема у вивченні математики, необхідно виділити основні напрями, за якими має здійснюватись наступність між школою та педагогічним ВНЗ.

Аналіз актуальних досліджень. Проаналізувавши літературу з даної проблеми, ми бачимо що дослідження з пошуку шляхів забезпечення наступності навчання між різними ланками освіти мають місце в педагогічній науці та досліджуються великою кількістю науковців.

А. Усова вважає, оскільки основу наступності складають систематизація та узагальнення сформульованих понять, то необхідна поетапна організація процесу їх засвоєння [1].

Г. Щукіна розглядає в якості головної функції наступності можливість забезпечення опори на пройдене для послідовного розвитку знань, умінь і навичок [2].

Ю. Самарін підкреслює, що справжня реалізація наступності полягає в перетворенні старих знань під впливом нових в ході їх систематизації та узагальнення, які й забезпечують їх взаємозв'язок і вільне їх застосування в різноманітних умовах навчання [3].

Дослідження наступності у навчанні математики показують наступні шляхи реалізації: виділення опорних знань і вмінь учнів (К.Гнезділова, А. Люблінська та ін.); використання шкільних підручників з курсу «алгебри та початків математичного аналізу» (В. Моторіна, Ю. Сидоров); прийоми побудови систем завдань, що мають властивість структурної повноти (В. Крупіч, М. Волчаста, О. Єпішева та ін.) тощо.

Аналіз вище перерахованих робіт авторів підтверджує, з одного боку, нашу думку про актуальність вирішення проблеми реалізації наступності, зокрема при навчанні математики, а з іншого – показує, що дослідниками поки ще недостатньо чітко визначаються напрями здійснення наступності, що забезпечують можливість ефективно її реалізації.

Мета статті – визначити та обґрунтувати основні напрями, за якими необхідно здійснювати наступність в навчальному процесі школи та педагогічного ВНЗ, зокрема у вивченні математики.

Завдання:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу з даного дослідження та обґрунтувати актуальність проблеми наступності в навчанні та виявленні основних напрямів її здійснення.

2. Виділити та обґрунтувати основні напрями здійснення наступності в навчанні, зокрема при вивченні математики в школі та педагогічному ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження питання наступності в навчанні в наш час набуває стрімкого розвитку, оскільки недостатньо сформована наступність між окремими ланками освіти може привести до негативних наслідків. Наступність в педагогічній науці різними дослідниками характеризується певними ознаками, основними з яких є: послідовність і систематичність у розміщенні навчального матеріалу; зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього; поглиблення здобутих раніше знань за рахунок нових тощо.

Для того, щоб сформувати наступність між школою та педагогічним ВНЗ, необхідно, насамперед, виділити основні напрями, за якими вона буде здійснюватись.

Одним із найважливіших напрямів реалізації наступності в навчанні між школою та педагогічним ВНЗ, на нашу думку, є розвиток особистісних якостей майбутнього вчителя.

Якісна характеристика професійної підготовки вчителя, зокрема математики, залежить не лише від кількості засвоєних ним знань та вмінь, а й від того, як розвинуто в нього творче мислення, від сформованості педагогічно значущих вольових зусиль, тобто від рівня загального психологічного розвитку. Сутність переходу від середньої школи до педагогічного ВНЗ не тільки в тому, що студент практично здійснив свою мрію старшокласника, «але і в характері очікувань, ціннісних орієнтацій студента, його основної спрямованості, в радикальній зміні тієї ланки, тієї особистісної позиції, які визначають особливості його життєдіяльності на новому життєвому етапі» [4].

У рамках вирішення даного питання наступність займає центральне місце, тому що сутність даної проблеми потрібно спостерігати в напрямку розвитку особистості, в тенденціях вікового становлення старшокласників, студента, а саме: від життєвого самовизначення старшокласника до адаптації і практичного заохочення до професії, формування світоглядних і морально-професійних якостей вчителя.

Наступним напрямом, та не менш головним ми вважаємо ліквідацію прогалин в шкільних знаннях, вміннях та навичках.

Формування системних, цілісних, наукових знань у студентів в педагогічному ВНЗ складно через прогалини в шкільних знаннях, вміннях та навичках розумової праці.

Науковці в своїх працях підкреслюють, що засвоєння студентами матеріалу дисциплін ВНЗ вимагає високого рівня мислення. У зв'язку з цим у вищій школі відбувається інше перетворення інформації, а саме – з'єднання «нових» і «старих» знань і створення «нової» інформації.

На початку навчання в педагогічному ВНЗ опорні знання шкільного курсу відійшли в «минуле», ближчою стає інформація, яка надходить в даний момент. Для встановлення наступності необхідно витягти з пам'яті опорні знання шкільного курсу, зв'язати їх з інформацією, яка сприймається в педагогічному ВНЗ та співвіднести з майбутньою професією. І тільки після цього інформація ВНЗ стає знанням і настає запам'ятовування. В даному випадку наступність безпосередньо пов'язана з «переучуванням».

Розглянемо дану ситуацію при вивченні вищої математики в педагогічному ВНЗ. Навчальний матеріал у ВНЗ суперечить наявним в учнів знанням та досвіду. Наприклад, в проєктивній геометрії на площині пряма не розділяє її на дві частини, в той час як досвід евклідової геометрії, який укорінився в свідомості студента зі шкільних років, свідчить про зворотнє. Учні 7-го класу доводять теорему про суму кутів в трикутнику (сума кутів трикутника дорівнює 180°), а на площині Лобачевського сума кутів трикутника менше 180° , і існують не тільки паралельні, але й мимобіжні прямі. Як бачимо, матеріал геометрії середньої школи розширюється, доповнюється новими поняттями спираючись на більш глибокі шкільні знання, ніж мають студенти ВНЗ.

Отже, в даному напрямі наступність розуміється як зв'язок, що передбачає використання шкільних знань студентів, зокрема з курсу математики, для формування якісних знань у ВНЗ.

Актуалізація шкільних знань та знань здобутих у педагогічному ВНЗ – наступний напрям для забезпечення наступності у навчанні. Даний напрям охоплює старші курси навчання в педагогічному ВНЗ та перші роки професійної діяльності. Студенту-випускнику необхідно провести аналіз, набутих знань у педагогічному ВНЗ і співвіднести їх зі своєю майбутньою професією. Однак, знання здобуті у ВНЗ витісняють шкільні: до цього часу шкільний курс не тільки не розвивається, а й часто забувається студентами, втрачаються навички розв'язання задач шкільного типу.

Розглянемо даний випадок на прикладі вивчення математики. Високий рівень умінь і навичок курсу математики педагогічного ВНЗ має передбачати вміння розв'язувати і «стандартні» задачі шкільного курсу математики, олімпіадні задачі. При цьому самі студенти мають вказувати точні, чіткі формулювання визначень, теорем, наводити доведення, виділяти основні поняття курсу математики ВНЗ, ідеї та етапи доведень, наводити приклади, тобто необхідно «змусити» працювати «минуле», «теперішнє», «майбутнє».

На практиці можна спостерігати ситуацію, коли студенти, які мають непогану загальнонаукову підготовку, виявляються безпорадними при проведенні уроків математики і не тільки тому, що не володіють основами загальної педагогіки та методики предмета. Це відбувається в результаті того, що вони погано орієнтуються у змісті шкільної математики, не мають достатньо чіткого уявлення про навчальний предмет зі сформованими логічними структурами зв'язків і методологією.

Тому для здійснення наступності на даному етапі навчання необхідно встановлення конструктивної взаємодії трьох вимірів минулого, теперішнього і майбутнього.

Не менш важливим напрямом є здійснення наступності у використанні активних форм та методів організації навчального процесу на молодших курсах педагогічного ВНЗ.

В змісті шкільного курсу різних дисциплін, зокрема математики, активні форми та методи навчання сприяють глибокому розумінню дисциплін, зацікавленості учнів у розширенні знань, розвитку творчої діяльності. Вчителі конструюють цілі методичні системи навчально-пізнавальної взаємодії та діяльності учнів.

Більшість науковців вважають, що необхідно обов'язково допомагати учням у процесі пізнання: керувати їх вченням, щоб діти поступово оволоділи саморегуляцією своєї діяльності, своєї навчальної праці [5, с. 99].

Вчитель В. Шаталов так розкриває сутність свого методичного підходу до роботи над новим матеріалом: «Виклад матеріалу великими блоками (темами, розділами) дозволить краще його осмислити, усвідомити логічні взаємозв'язки там, де раніше були лише окремі теореми, правила, параграфи. Учневі надається можливість побачити всю дорогу, а не частина її, дізнатися, що ж попереду» [6].

Наступність у методах і формах організації навчального процесу передбачає збереження кращого, подальший розвиток на наступному етапі. Отже, активні форми і методи мають використовуватися не тільки в середній школі, а й в педагогічному ВНЗ.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дає підстави для висновку, що виділені та обґрунтовані основні напрями здійснення наступності між школою та педагогічним ВНЗ – розвиток особистісних якостей майбутнього вчителя; ліквідацію прогалин в шкільних знаннях, вміннях та навичках; актуалізація шкільних знань та знань здобутих у педагогічному ВНЗ; здійснення наступності у використанні активних форм та методів організації навчального процесу на молодших курсах педагогічного ВНЗ – мають функціонувати в єдності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної наукової проблеми. Подальшого вивчення й ґрунтовної розробки потребує розгляд дидактичних умов, при яких здійснювався б зв'язок всіх зазначених напрямів.

Література:

1. Усова А. В. *Актуальные проблемы развития современной системы школьного образования* / А. В. Усова. – ЧИПУ, 1997. – 20 с.
2. Щукина К. И. *Роль деятельности в учебном процессе* / К.И. Щукина. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.
3. Самарин Ю. А. *Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников* / Ю. А. Самарин. – М., 1962. – 312 с.
4. Нестерова Л. Ю. *Преимственность в обучении математике в средней*

школе и педвузе: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Лариса Юрьевна Нестерова. – Арзамас, 1997. – 171 с.

5. Баженова И. Н. Педагогический поиск / И. Н. Баженова. – М.: Педагогика, 1987. – 544 с.

6. Шаталов В. Ф. Опорные конспекты по кинематике и динамике / В. Ф. Шаталов, В. М. Шейман, А. М. Хаит. – М.: Просвещение, 1989. – 143 с.

References:

1. Usova A. V. Aktual'nye problemy razvityya sovremennoyu systemy shkol'noho obrazovaniya / A. V. Usova. – ChYPU, 1997. – 20 s.

2. Shchukyna K. Y. Rol' deyatelnosti v uchebnoy protsesse / K. Y. Shchukyna. – M.: Prosveshchenye, 1986. – 144 s.

3. Samaryn Yu. A. Ocherky psikhologii uma. Osobennosti umstvennoy deyatelnosti shkol'nykh / Yu. A. Samaryn. – M., 1962. – 312 s.

4. Nesterova L. Yu. Preemstvennost' v obuchenii matematyke v sredney shkole y pedvuze: dys... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Larysa Yur'evna Nesterova. – Arzamas, 1997. – 171 s.

5. Bazhenova Y. N. Pedagogicheskiy poisk / Y. N. Bazhenova. – M.: Pedagogika, 1987. – 544 s.

6. Shatalov V. F. Opornye konspekty po kynematyke y dynamyke / V. F. Shatalov, V. M. Sheyman, A. M. Khayt. – M.: Prosveshchenye, 1989. – 143 s.

УДК 371.13

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

Ющенко Н. П.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

У статті схарактеризовано поняття «науково-дослідної роботи учнів сільської школи». Автором надається коротка психолого-педагогічна характеристика основних понять і проаналізовано різні підходи щодо визначення поняття «науково-дослідна робота» вітчизняними та зарубіжними вченими. Також зазначено, що організація науково-дослідної роботи учнів на сьогодні є величезною проблемою сучасної школи, так як не завжди учні вмотивовані до вище вказаної роботи. А ще складніше її організувати в сільській школі. Автором виокремлено особливості і специфіку організації науково-дослідної роботи учнів сільської школи.

Ключові слова: науково-дослідна робота, сільська школа, учні.

Ющенко Н. П. Характеристика научно-исследовательской работы учащихся сельской школы. Харьковского региона / Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина, Харьков.

В статті охарактеризован поняття «научно-исследовательской работы учащихся сельской школы». Автором предоставляется короткая психолого-

педагогическая характеристика основных понятий и проанализированы различные подходы к определению понятия «научно-исследовательская работа» отечественными и зарубежными учеными. Также отмечено, что организация научно-исследовательской работы учащихся на сегодня является огромной проблемой современной школы, так как не всегда ученики мотивированы к вышеуказанной работе. А еще сложнее ее организовывать в сельской школе. Автором выделены особенности и специфику организации научно-исследовательской работы учащихся сельской школы.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа, сельская школа, ученики.

Yushchenko N. P. Description of scientific-research work learner in rural schools. Kharkov region / Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovorody, Ukraine, Kharkiv.

The article described the concept of «research work of pupils of rural schools». The author provides a short psycho-pedagogical characteristics of the basic concepts and analyze different approaches to the definition of «scientific-research» domestic and foreign scholars. It is also noted that the organization of research work of students today is the huge problem of the modern school, as students are not always motivated to do the above work. And it is even more difficult to organize in a rural school. The author singles out the features and specificity of the organization of scientific-research work of students of rural schools.

Key words: scientific-research work, rural school, learner.

Вступ. Інноваційні процеси, які характеризують розвиток сучасної системи освіти, актуалізують питання пошуку резервів удосконалення підготовки високоосвіченої, інтелектуально розвиненої особистості, активної у соціальному і пізнавальному плані. Тому національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI столітті передбачено як головне завдання школи створення належних умов для гармонійного розвитку кожної особистості, її творчої самореалізації. У розв'язанні цих завдань пріоритетне місце належить сільській школі.

Сільська школа – це освітянський заклад зі своїм полікультурним середовищем, з умовами розвитку в іншій, дещо відмінній від міської, інфраструктурі. Тому доцільно, визначивши її місце у системі соціального та науково-технічного прогресу, шукати самостійні шляхи розвитку. Вони насамперед мають впливати із завдань, які має розв'язати сільська школа.

Усвідомлення цього потребує від учителів сільської школи якісної підготовки школяра, здатного до творчої науково-дослідної роботи для того, щоб вирішувати нагальні завдання педагогічного процесу з позицій наукового аналізу педагогічної дійсності.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема організації науково-дослідної робота учнів є однією з головних форм навчального процесу, засобом підвищення якості підготовки і виховання учнів, здатних творчо

застосовувати в навчальній діяльності новітні досягнення науково-технічного і культурного прогресу. На сьогодні існують роботи, у яких розкрито сутність, форми, засоби і методи науково-дослідної роботи (В. Андреев, Г. Артемчук, Б. Бальзамов, А. Воробйов, М. Донченко, Г. Кловак, О. Крушельницька, А. Лушников, О. Микитюк, О. Овакімян та інші).

Мета статті – розкрити сутність поняття «науково-дослідна робота учнів» та схарактеризувати особливості її організації у сільській школі.

Виклад основного матеріалу. Одне з головних і актуальних завдань сучасної школи – пошук оптимальних шляхів зацікавлення учнів навчанням, спонукання їх до активної розумової діяльності, розвитку їх творчих здібностей. Мета сучасного педагога – виховати життєво і соціально компетентну особистість. Одним із шляхів вирішення цього завдання – науково-дослідна робота. Що ж таке науково-дослідна робота?

О. Єгорова зазначає, що науково-дослідна робота – це система методів, засобів і заходів для засвоєння учнями в процесі навчання різних етапів науково-інноваційного циклу, що включає фундаментальні й прикладні дослідження [1].

За словами А.Козлова, науково-дослідна робота – це робота учня, що виявляє творче дослідження теми [2].

Різні аспекти науково-дослідної роботи учнів вивчалися багатьма науковцями (П. Горкуленко, М. Князян, О. Микитю, З. Сазонова, та ін.). Окрім того, в працях таких науковців як О. Глущенко, Ф. Галіулліна, К. Казанцева, О. Нечаєва та ін. застосовується ще один схожий термін – навчально-дослідна робота. Вчені вважають, що саме навчально-дослідна робота учнів є початковим етапом наукової діяльності. А.Козлов стверджує, що навчально-дослідна робота учнів – це оволодіння технологією творчості, знайомство з технікою експерименту, з науковою літературою [2, ст.77]. За словами К. Казанцевої [3] стає зрозуміло, що саме навчально-дослідна робота учнів спонукає їх до прагнення творчо мислити і працювати, до самоосвіти, до розвитку здатності творчо вирішувати проблемні завдання, до оволодіння частковими і загальними методами дослідження. В. Андреев зазначає, що пояснення і доказ закономірних зв'язків і відносин, експериментальне спостереження чи теоретичний аналіз процесів, явищ та фактів, діяльність, у якій переважає самостійне застосування прийомів наукових методів пізнання і в кінцевому результаті якої розвиток дослідницьких умінь і здібностей, активне опанування знань – саме так розуміє поняття «навчально-дослідна робота учнів» [4, ст.36-37].

У роботах В. Андреева зустрічаються і поняття «наукова творчість» та «навчально-творча діяльність». На думку автора, навчально-творча робота – це один із видів навчальної діяльності, яка має спрямованість на вирішення навчально-творчих завдань. У роботах О. Ібрянкової, К. Казанцевої, Т. Крамарової, Г. Ліцман, та ін. зустрічаємо ще один термін – «навчально-науково-дослідна робота учнів». Науковці розглядають дане поняття як комплексну систему інтенсифікації навчального процесу за допомогою

впровадження елементів наукової роботи в усіх видах навчальної роботи учнів упродовж всього навчання [3].

Науково-навчально-дослідна робота учнів є засобом отримання знань, формування умінь творчої дослідної діяльності, що дає можливість впроваджувати елементи наукових досліджень спочатку у навчальному процесі, а потім – в самостійну дослідну роботу [3, ст.64].

Які ж основні відмінності між поняттями «науково-дослідна робота», «навчально-дослідна робота» та «науково-навчально-дослідна робота»? На думку багатьох вчених основними відмінними рисами є ступінь самостійності виконання дослідницьких завдань та новизна наукового результату. Вчені Т. Крамарова, О. Нечаєв, Ф. Худамбердієв та ін. вважають, що розподіл роботи на такі види є умовним. Бо, на нашу думку, як і на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, ці види наукової роботи мають загальні важливі риси – оволодіння технологією творчості, знайомство з методикою експерименту, науковою літературою тощо. Вони взаємодоповнюють одне одного. Тому ми, як і більшість науковців, застосовуємо поняття «науково-дослідна робота».

В.Русова стверджує, що науково-дослідна робота є невід'ємною частиною загальної дидактичної системи і полягає в залученні учнів до діяльності, в ході якої вони можуть формувати своє істинні наукові інтереси. Заняття науково-дослідною роботою передбачають створення умов, які сприяють розвитку вроджених творчих здібностей, формування творчої мотивації, здатності особистості до самореалізації [5, ст.304].

На думку А. Семенової, дослідницька діяльність забезпечує учнів продуктивною та мисленнєвою діяльністю на найвищому рівні творчості, а також засвоюваність знань на рівні знань-трансформацій при ефективному проявленні творчих здібностей [6]. Г. Цехмістрова переконана, що науково-дослідна робота є одним із найважливіших засобів підвищення якості освіти і виховання учнівської молоді, здатної творчо застосувати в практичній діяльності найновіші досягнення науково-технічного прогресу. А ще, що розвиток наукових досліджень впливає на якість навчального процесу, оскільки вони змінюють не лише вимоги до рівня знань і вмінь, а й сам процес навчання і його структуру [7].

Проблемою дослідницького навчання займається ряд зарубіжних вчених. На даний момент у зарубіжній педагогіці є популярними стратегіальні програми «ефективного мислення». Вони спрямовані на розвиток інтелектуально-творчих здібностей учня, формування інтелектуальних функцій, креативності, навчання методом ефективного пізнавального пошуку, технологій мисленнєвих дій тощо.

Основні принципи програм: активна участь учнів у навчальному процесі через самостійні відкриття; активна допомога вчителів у виявленні стратегій та розробці методів їх навчання; сприяння умовам щодо усвідомлення та генерації власних когнітивних стратегій учнями.

«Навчання шляхом відкриттів» – на такому конструктивістському підході до навчання ґрунтується теорія Дж. Брунера. А відкриття, в свою чергу, це утворення систем кодування, які існують між об'єктами і подіями, що зберігаються у довготривалій пам'яті. Щоб усвідомлено вивчити предмет, учневі потрібно створити власні системи кодування – власні уявлення основних ідей і відношень. Тобто, цю систему кодування учень має віднайти, відкрити сам, а не отримати у готовому вигляді[9].

Соціокогнітивні та психокогнітивні теорії актуалізуються в розбудові нових освітніх технологій, які забезпечують розвиток продуктивного мислення учня. Ці теорії покладені в основу інтеракціоністської концепції розвитку, головна гіпотеза якої полягає у твердженні, що процеси соціальної взаємодії мають головну роль у структуруванні мислення. Авторами цієї концепції є швейцарські психологи В. Дуаз, Т.Валері та А. Перре-Клермон. Дана концепція базується на концепції конструктивізму та гіпотезі щодо взаємодії соціальних та когнітивних регуляцій. Концепція конструктивізму, в свою чергу, стверджує, що формування нової мисленнєвої структури відбувається на базі мінімальної інтелектуальної компетенції завдяки конфлікту з іншими, новими схемами діяльності. Тобто, інтелектуальний розвиток дитини відбувається у системі соціальної взаємодії людей. Творче реконструювання раніше набутих знань, поява нових ідей з'являються внаслідок дискусійного обговорення, де учень є співавтором конструктивного соціокогнітивного процесу, в якому дискусія та аргументація займають важливі позиції [9,10]. Доведено, що стратегіальне мислення дитини якнайповніше реалізується в дослідницькій моделі навчання. Саме тому в переважній більшості країн Євросоюзу набули поширення проекти, що спрямовані на підвищенні рівня навчання природничих дисциплін з використанням дослідницького підходу. Зокрема, Національним центром наукових ресурсів в США були ініційовані спеціальні прикладні програми (STC-курси) та розроблений концептуальний підхід «навчання базоване на дослідженні» (Inquiry based edukation).

Що ж стосується організації науково-дослідної роботи учнів сільської школи – то багато в чому вона визначається навколишнім соціокультурним середовищем. Вплив чинників цього середовища на розвиток особистості веде до формування певного типу, що володіє як позитивними особливостями цього впливу, так і несприятливими наслідками. Щоб педагогічному колективі правильно будувати стратегію соціально-педагогічного супроводу сільської дитини, необхідно враховувати найбільш типові її особливості.

Просторова обмеженість сільського середовища, вузькість і одноманітність поведінкових, моральних і культурних зразків сприяють підвищенню рівня монотомії (психологічного перенасичення), пов'язаного з обмеженим колом спілкування; повільному темпу культурного розвитку, комунікативних навичок, мовної культури і загальної освіченості. Бідність стимулів середовища обумовлена слабкістю літературних впливів,

відсутністю читацьких інтересів, своєрідністю говірки тієї чи іншої місцевості.

Одноманітність сільського середовища сприяє виробленню статичного уваги, статичного типу поведінки, повільно переключається на нові подразники, які володіє загальною стійкістю.

Висновки. Отже, вважаємо, що науково-дослідна робота – робота наукового характеру, пов'язана з науковим пошуком, проведенням досліджень, експериментів, в цілях розширення та отримання нових знань, перевірки наукових гіпотез, встановлення закономірностей, що проявляються в природі і суспільстві, наукових узагальнень, наукового обґрунтування проектів. А сучасна сільська школа виступає при організації науково-дослідної роботи як чинник формування духовних цінностей нації, як освітній культурний чинник, як чинник педагогічного оздоровлення сільського соціального середовища.

А подальше дослідження слід спрямувати на поглиблене вивчення науково-дослідницький умінь учнів сільської школи та практичне їх застосування.

Література:

1. Єгорова О. В. Формування пізнавального інтересу студентів у процесі науково-дослідної роботи / О. В. Єгорова // Умови і фактори формування особистісно-орієнтованих підходів до навчання: зб. наук. праць. – Х.: Стиль Іздат, 2006. – С. 61 – 67.
2. Козлов А. В. Проектирование и реализация системы научно-исследовательской деятельности студентов технического колледжа на основе учебно-научно-производственной интеграции: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.08/ Козлов А. В. – Тольятти, 2004. – 267 с.
3. Казанцева Е. С. Личностно - ориентированный подход к организации учебно-исследовательской деятельности студентов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08/ Казанцева Екатерина Сергеевна. – Нижний Новгород, 2006. – 172 с.
4. Андреев В. И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. И. Андреев. – М.: Высшая школа, 1980. – 136 с.
5. Русова В. В. Формування здібностей обдарованих дітей до дослідницької діяльності в умовах МАН / В. В. Русова // Розвиток дослідницьких здібностей обдарованих дітей та молоді. – Житомир: ІОД, 2011. – 400 с.
6. Семенова А. В. Організація та управління творчою діяльністю старшокласників на уроках природничо-математичного циклу: [навчальний посібник] / А. В. Семенова. – Одес : «Друк», 2001. – 207 с.
7. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: [навчальний посібник] Г. С. Цехмістрова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 240 с.
8. Березняк Е. Руководство современной школой / Е. Березняк. – М.: Просвещение, 1983. – 236 с.
9. Виготский Л. С. Педагогическая психология // Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

10. Piaget J.(1932). *The moral judgment of the child*. London: Kegal Paul.(1954). *The construction of reality in the child*. New York: Basic Bookc / (1960).*The child's conception of the world*. London: Routledge.

References:

1. Yehorova O. V. *Formuvannya piznaval'noho interesu studentiv u protsesi naukovo-doslidnoyi roboty / O. V. Yehorova // Umovy i faktory formuvannya osobystisno-oriyentovanykh pidkhodiv do navchannya: zb. nauk. prats'. – Kh.: Styl' Izdat, 2006. – S. 61 – 67.*
2. Kozlov A. V. *Proektyrovanye y realizatsyya systemi nauchno-yssledovatel'skoy deyatel'nosti studentov tekhnicheskoho kolledzha na osnove uchebno-nauchno-proyvodstvennoy yntehratsyy: dys. ... dokt. ped. nauk: 13.00.08/ Kozlov A.V. – Tol'yatty, 2004. –267 s.*
3. Kazantseva E. S. *Lychnostno - oryentyrovanniy podkhod k orhanyzatsyy uchebno-yssledovatel'skoy deyatel'nosti studentov: dys. ... kand.ped.nauk: 13.00.08/ Kazantseva Ekateryna Serheevna. – Nyzhnyy Novhorod, 2006. –172 s.*
4. Andreev V. Y. *Evrystycheskoe prohrannyrovanye uchebno-yssledovatel'skoy deyatel'nosti / V. Y. Andreev. – M.: Vysshaya shkola,1980. –136s.*
5. Rusova V. V. *Formuvannya zdibnostey obdarovanykh ditey do doslidnyts'koyi diyal'nosti v umovakh MAN / V. V. Rusova // Rozvytok doslidnyts'kykh zdibnostey obdarovanykh ditey ta molodi. – Zhytomyr: IOD, 2011. – 400s.*
6. Semenova A. V. *Orhanizatsiya ta upravlinnya tvorchoyu diyal'nistyuu starshoklasnykiv na urokakh pryrodnycho-matematychnoho tsyklu: [navchal'nyy posibnyk] /A. V. Semenova. – Odesa: «Druk», 2001. – 207 s.*
7. Tsekhmistrova H. S. *Osnovy naukovykh doslidzhen': [navchal'nyy posibnyk] H. S. Tsekhmistrova . – K.: Vydavnychy Dim «Slovo», 2004. – 240 s.*
8. Bereznyak E. *Rukovodstvo sovremennoy shkoloy / E. Bereznyak. – M.: Prosveshchene, 1983. – 236 s.*
9. Vyhotsky L. S. *Pedahohycheskaya psykholohyya // Pod red. V. V. Davydova. – M.: Pedahohyka, 1991. – 480 s.*
10. Piaget J. (1932). *The moral judgment of the child*. London: Kegal Paul.(1954). *The construction of reality in the child*. New York: Basic Bookc / (1960).*The child's conception of the world*. London: Routledge.

МИСТЕЦТВО

УДК 793.38

УКРАЇНСЬКІ ТАНЦЮРИСТИ НА ПРОВІДНИХ СВІТОВИХ ТУРНІРАХ БАЛЬНОГО ТАНЦЮ СУЧАСНОСТІ

Сахневич Ю. Ю.

Київський національний університет культури і мистецтв, Україна, м. Київ

У статті систематизовано відомості щодо танцювальних пар бальної хореографії на провідних світових турнірах бального танцю сучасності, детально проаналізовано результати представників України на Відкритому чемпіонаті Німеччини з бальних танців у 1998 – 2014 рр., зроблено висновок про велику ступінь інтегрованості вітчизняних виконавців бального танцю у світову систему фестивалів та конкурсів бального танцю на сучасному етапі, накреслено перспективні напрями подальших досліджень з теми.

Ключові слова: бальний танець, українські танцюристи, турніри бального танцю, хореографія, танець.

Сахневич Ю. Ю. Украинские танцоры на ведущих мировых турнирах бального танца современности / Киевский национальный университет культуры и искусств, Украина, г. Киев

В статье систематизировано сведения о танцевальных парах бальной хореографии на основных мировых турнирах бального танца современности, детально проанализированы результаты представителей Украины на Открытом чемпионате Германии по бальным танцам в 1998 – 2014 гг., сделан вывод про значительную степень интегрированности отечественных исполнителей бального танца в мировую систему фестивалей и конкурсов бального танца на современном этапе, начертано перспективные направления дальнейших исследований по теме.

Ключевые слова: бальный танец, украинские танцовщицы, турниры бального танца, хореография, танец.

Sahnevich Y. Y. Ukrainian dancers on the world's leading ballroom dance competitions now / Kyiv National University of Culture and Arts, Kiev, Ukraine

In the article systematically information on dance couples choreography for leading ballroom dance competition of our time, a detailed analysis of the results of the representatives of Ukraine at the German Open Championship of ballroom dancing in 1998 - 2014 . Concluded that a greater degree of integration of domestic artists ballroom dance festivals in the world system and ballroom dance competitions at present, outlining promising directions of further research on the topic.

Keywords: ballroom dance, Ukrainian dancers, ballroom dance competitions, choreography, dance.

Вступ. Останнє десятиліття ХХ – початок ХХІ століття ознаменовані активним включенням України у міжнародне бальне танцювальне співтовариство. Починаючи з другої половини 1990-х років українські танцюристи – виконавці бальних танців - і професіонали, і аматори - завойовують престижні місця на найбільших міжнародних турнірах. Одними з проблем осмислення сучасних процесів у танцювальному спорті є невіддаленість у часі та велика кількість подій. Присвячені танцювальному спорту публікації носять, переважно, публіцистичний характер, є інформативними, а не аналітичними. Хоча останнім часом намітилися тенденції до поживлення вітчизняної та зарубіжної наукової думки в сфері танцювального спорту (П. Горголь, О. Касьянова, М. Плетньов, М. Сахно тощо). Однак не проведено жодної розвідки щодо виявлення місця українських танцювальних пар на провідних світових конкурсах бального танцю.

Мета статті - виявити місце українських пар бального танцю на провідних світових турнірах сучасності.

Виклад основного матеріалу. Змагання на фестивалях та конкурсах бальних танців проводяться на всіх рівнях, починаючи від любителів-початківців і закінчуючи професіоналами. Змагання найвищого рівня проходять під егідою міжнародних організацій: Всесвітньої ради танцю (World Dance Council Ltd (WDC) та Всесвітньої федерації танцювального спорту (World DanceSport Federation (WDSF)). Всесвітня федерація танцювального спорту визнана Міжнародним олімпійським комітетом в якості єдиного представника цього виду спорту. Спортивні бальні танці вважаються претендентом на включення в програму Олімпійських ігор, але ймовірність того, що це станеться в найближчому майбутньому є невеликою. Всесвітня федерація танцювального спорту проводить змагання не тільки серед аматорів, а й серед професіоналів.

На міжнародному рівні встановлено чіткі параметри щодо танців конкурсних програм (назва танцю, музичний розмір, темп).

Найпрестижнішим змаганням у світі бального танцю вважається Блекпулський фестиваль танцю. Місце проведення Блекпулського танцювального фестивалю (Blackpool Dance) – Зимові сади (Winter Gardens). Ця будівля ХІХ століття охороняється державою як пам'ятник архітектури. Архітектурний комплекс містить у собі велику кількість залів: танцювальних, театральних, виставочних, ігрових, казино, барів і ресторанів. Найбільшим залом є Імператорський (Empress Ballroom), де відбуваються основні події Фестивалю.

У 20-і рр. ХХ ст. видавцю популярної танцювальної газети Дансинг Таймс (Dancing Times) Пилипу Ричардсону (Philipp Richardson) спала на думку ідея заснувати найбільший Британський танцювальний форум. На той час ще не існувало єдиної техніки стандартних танців. Тоді танцювали в основному Сіквенс Данс (Sequence Dance) - танці із групами фігур, що постійно повторювалися. Пари рухалися по колу суворо одна за одною, судді

стояли в центрі залу, звідти порівнюючи майстерність виконавців. Створювалась атмосфера справжнього балу - кавалери були в білих рукавичках та фраках, дами в бальних платтях. Ці танці особливо були розвинені на півночі Великобританії, і тому для проведення першого фестивалю обиралося місто в центрі острова. Багато в чому завдяки Зимовим садам і кількості готелів цим місцем і став Блекпул [4].

Фестиваль проводиться щороку наприкінці травня – на початку червня протягом багатьох десятків років. Лише один раз на п'ять років під час Другої Світової війни було припинено проведення змагань. Спочатку конкурси проходили тільки по вечорах із понеділка по п'ятницю. Але з кожним роком кількість учасників зростала, і в програмі з'явилися денні блоки. Потім організатори змушені були збільшувати кількість днів. Крім власне Чемпіонатів по стандартних і латиноамериканських танцях у різних групах (молодь до 21 року, аматори, сеньйори, професіонали, формейшен тощо) у програму Фестивалю також входять: Світовий танцювальний Конгрес, читати лекції на якому запрошують кращих фахівців планети, міжнародна командна зустріч професіоналів, турнір за запрошеннями для виконавців різновиду Екзібішн (Exhibition), конференції міжнародних танцювальних організацій, коктейлі й вечірки. Понад десять років до послуг гостей торгово-виставковий комплекс танцювальної індустрії: усе від навчальної періодичної й довідкової літератури, відео й музики до взуття й костюмів, вечірніх туалетів і прикрас, демонстрацій моделей танцювального одягу.

Перший Відкритий Чемпіонат Британії (British Open Championships) у Блекпулі по стандартних танцях серед професіоналів і аматорів пройшов в 1931 році, по латиноамериканських танцях - значно пізніше, в 1964 році, і з тих пір вони поступово витиснули із програми Фестивалю виконавців Сіквенса, у яких тепер є свій окремий конкурс у жовтні.

Задовго до Фестивалю організатор і Голова журі затверджують список суддів. Оскільки це Британський Фестиваль, що проводиться за правилами Британської Ради Танцю (British Dance Council, BDC), судять його тільки британці [4].

«Це єдиний турнір на планеті, куди з'їжджаються всі кращі танцюристи й фахівці планети. Сюди не кличуть і не запрошують спеціально, сюди їдуть самі, щоб відчутися часткою цього чарівного Великого світу Танцю, доторкнутися до Вічного, поклонитися Святому. Тут зустрічають друзів, створюються й одержують благословення нові дуети. Це місце небувалих зльотів і катастроф надій, солодких сліз щастя й гірких - розчарування. Чвертьфіналістів Блекпула знають по іменах, півфінал – об'єкт для поклоніння. Ну а потрапити у фінал, а тим більше виграти Блекпул - мрія будь-якого танцюриста. Перші в Блекпулі - це дійсно кращі серед кращих. Виграти там - значить назавжди увійти в історію», - зі знанням справи заявляє відомий російський танцюрист та суддя Л. Плетньов [2].

Фестиваль у Блекпулі - єдиний у світі великий турнір, де в Чемпіонатах професіоналів залік іде окремо по кожному танцю, і переможці в кожному з них оголошуються окремо.

У Зимових Садах (Winter Gardens) у Блекпулі (Англія) з 23 по 31 травня відбувався Blackpool Dance Festival 2013. Українські танцюристи брали участь у цьому найпрестижнішому у світі бального танцю форумі, і продемонстрували непогані результати, що стало традиційним для останніх років.

У Blackpool Amateur Rising Star 23 травня 2013 року брали участь 195 пар. На жаль, наші співвітчизники не потрапили до фіналу та півфіналу, але дійшли до чверть фіналу: Марко Іліч та Юлія Ковтунова (Marko Illich & Yuliya Kovtunova) посіли чотирнадцяте місце, а Андрій Михайлов та Анна Богачева (Andriy Mihailov & Anna Bogachova) – дев'ятнадцяте.

Ще один з найвідоміших чемпіонатів у світі бального танцю – Відкритий чемпіонат Німеччини. Ідея організації Відкритого чемпіонату Німеччини (German Open Championships) належить Гаррі Кюрхеру (Harry Körner). Цей чемпіонат, за його задумом, повинен проводитись до Блекпульського фестивалю. Для Німеччини цей турнір став унікальним, оскільки тільки тут аматори та професіонали мають можливість приймати участь в події одночасно.

1987 року відбувся Перший Німецький відкритий чемпіонат із бальних танців, проходив він протягом трьох днів на початку вересня в Мангеймі. 800 пар із Німеччини та сусідніх країн змагалися в першому турі. 1988 року відбувся другий чемпіонат, строки проведення було перенесено на середину червня. Цього року вперше брала участь невеличка кількість пар із СРСР. 1990 року вже значна кількість спортивних пар з країн колишнього СРСР брали участь у змаганнях. Чемпіонат проводиться кожен рік. 1997 року число пар-учасниць досягло двох тисяч. Чемпіонат проводився протягом п'яти днів. Кількість категорій досягла 23 (і ювенали, і юніори, і молодь, і дорослі). Для розширення діапазону танцювального спорту до програми Чемпіонату було включено змагання з рок-н-ролу. 1998 року дванадцятий чемпіонат був проведений по десяти танцях. суспільний інтерес зростав, кількість глядачів досягла п'яти тисяч на день. 2001 року участь брало 2632 пари з 49 країн усіх п'яти континентів. 2002 року Відкритий чемпіонат Німеччини включено до серії світових чемпіонатів. 2003 року чемпіонат уперше проводиться протягом шести днів. 2004 року чемпіонат приймало місто Штутгарт [6].

2008 року знову підтверджено репутацію одного з найбільших всесвітніх фестивалів спортивного бального танцю. З'їхалося понад 2200 пар від 46 країн світу. Чемпіонат проходив у середині серпня в Штутгарті.

Українські пари почали виборювати призові місця у Відкритому чемпіонаті Німеччини з 1998 року. Назвемо переможців – вітчизняних танцюристів у різних номінаціях (аналітичний огляд проведено з 1988 року окремо по кожній номінації).

2011 року у номінації «Висхідні зірки. Латина» (Rising Stars Latin) перше місце посіли Сальватор Сінарді та Анастасія Кузієва, що виступали за Україну.

У номінації «Дорослі А. Латина» (Adults A Latin) перші місця українці вибороли 2010 року – Сергій Безпрозваний та Ольга Дедушкевич, та 2012 року - Роберт Поклітар та Анастасія Сайнюк.

У номінації «Молодь. Стандарт» (Youth Standard) вдача посміхнулась українцям 1998 року, коли Олександр Присяжнюк та Марія Антонова вибороли перше місце, та 1999 року, коли вони ж посіли друге місце.

У номінації «Молодь. Латина» (Youth Latin) ті ж Олександр Присяжнюк та Марія Антонова 1998 року вибороли срібло, а 1999 року – золото.

У номінації «Молодь. 10 танців» (Youth 10-Dance) 2010 року Роман Гербей та Ганна Побережних виграли бронзу.

У номінації «Юніори II. Стандарт» (Junior II Standard) 1998 року Дмитро Бойко та Ольга Урумова посіли перше місце.

У номінації «Юніор II. Латина» (Junior II Latin) 2012 року друге місце дісталось Ярославу Броварському та Єлизаветі Гужко.

У номінації «Юніор I. Стандарт» (Junior I Standard) 1998 року друге місце вибороли Олексій Гоцуляк та Наталія Задриборода, а 2002 та 2003 Антон Данилюк та Олена Лащенко посідали перше місце.

У номінації «Юніор I. Латина» (Junior I Latin) 2010 року дві танцювальні пари з України посіли призові місця: перше – Ярослав Броварській та Єлизавета Гужко, третє – Максим Кравченко та Катерина Петрова.

У номінації «Діти II. Стандарт» (Juveniles II Standard) 1999 року третє місце вибороли Євгеній Кашковський та Наталія Санкова. 2000 року усі три призові місця посіли українські пари: перше – Артем Матіаш та Марія Макханкова, друге – Артем Данилюк та Олена Лащенко, третє – Максим Бобров та Аліна Островська. У 2001 та 2002 роках Антон Данилюк та Олена Лащенко посідали другі місця. 2004 року Андрій Пятаха та Дарья Ченцова вибороли третє місце.

У номінації «Діти II. Латина» (Juveniles II Latin) 1998 та 1999 року Євген Кашковський та Наталія Санкова посідали перше місце. Також 1999 року Артем Матіаш та Марія Малчанкова посіли третє місце. 2000 року на другому місці опинились Максим Бобров та Аліна Островська, а на третьому – Іван Хрустальов та Юлія Халіпова. 2004 року друге місце дісталось Андрію Пятахі та Дорі Ченцовій.

У номінації «Діти II. 8 танців» (Juveniles II 8-Dance) 2004 року перше місце вибороли Андрій Пятаха та Дарья Ченцова. 2006 року третє місце дістали Євген Таранюк та Анастасія Зверева. 2007 року третє місце посіли Денис Казаков та Катерина Сахненко.

У номінації «Діти I. Стандарт» (Juveniles I Standard) 2013 року друге місце вибороли Олександр Турченок та Анна Кушнір.

У номінації «Діти I. Комбінація 6 танців» (Juveniles I 6-Dance Kombination) 2013 року перше місце дісталось Олександрю Турченяку та Анні Кушнір.

У номінації «Schüler Latein (bis 1996)» 1996 року третє місце посіли Антон Ганапольський та Наталія Магдалінова.

У номінації «Професіонали. Висхідні зірки Латини» (Professionals Rising Star Latin) 2001 року Сергій Кравчук та Марія Румянова посіли третє місце, а 2002 вони ж були вже на другому. 2006 року друге місце вибороли Андрій Дикий та Ірина Жебрак.

У номінації «Сеньйори I A Стандарт» (Senior II A Standard) 2012 року перше місце посіли Роберт Поклитар та Анастасія Сайнюк [5].

Отже, Відкритий чемпіонат Німеччини (German Open Championships) відноситься до наймасштабніших та найпрестижніших міжнародних змагань, де українські танцюристи все частіше завойовують призові місця, що свідчить про підвищення виконавського рівня вітчизняних пар.

Ще один з найпрестижніших чемпіонатів світу – Відкритий чемпіонат Англії з бальних танців «UK Open», що входить у «велику трійку» англійських турнірів. Останній чемпіонат відбувся у січні 2014 року. У категорії «Professional Rising Star Latin» п'яту сходинку посіли Михайло Білопухов та Анастасія Щепіліна з України.

Найпопулярніша та найчисленніша категорія Amateur Latin була представлена від України 16 дуетами: найвищого результату досягли Антон Нестерко та Дар'я Марющенко, опинившись одразу за ризикою фіналу — сьоме місце [1].

Висновки. Отже, Англія, ставши законодавицею мод у спортивному бальному танці ще на початку ХХ століття, і досі зберігає провідні позиції у царині впровадження нових елементів, стилів, нюансів тощо. Саме Блекпулський фестиваль, як один із найпрестижніших, наймасовіших та найпопулярніших стає стартовим майданчиком для багатьох тенденцій у бальному танці в світі, причому, не тільки спортивному, а, безумовно, і сценічному. Тисячі учасників фестивалю, що на власні очі бачать змагання провідних світових пар, популяризують новинки у власних державах. Тисячі дисків із відеозаписами фестивалю, а також, фрагменти виступів в інтернет-мережі сотні разів переглядаються практично в усіх колективах бального танцю у світі, у тому числі, і в Україні.

Українські пари бального танцю, отримавши можливість брати участь у престижних світових турнірах бального танцю з кінця 90-х рр. ХХ ст., сьогодні піднімаються на високі позиції у змаганнях, про що свідчать, зокрема, результати Відкритого чемпіонату Британії (British Open Championships), Відкритого чемпіонату Німеччини (German Open Championships), Відкритого чемпіонату Англії з бальних танців (UK Open). Перспективними напрямками подальших досліджень є стильові особливості виконання різних пар, порівняння технічних, акторських, стильових параметрів виконання пар різних країн тощо.

Література:

1. Куценко А. П. Украинские танцоры по спортивным танцам в Англии 21-23 января 2014 года на соревнованиях «UK Open 2014» [Электронный ресурс] / Александр Петрович Куценко. – Режим доступа: http://aleksandr-p.io.ua/s627828/ukrainskie_tancory_po_sportivnym_tancam_v_anglii_21-23_yanvarya_2014_goda_na_sorevnovaniyah_uk_open_2014
2. Плетнев Л. Блэкпул - 2009. Надежды и разочарования [Электронный ресурс] / Леонид Плетнев. – Режим доступа : <http://www.pletnev.net/modules/myarticles/article.php?storyid=63>
3. Blackpool Dance Festival 2013: результаты украинцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://s9087.io.ua/s409063/blackpool_dance_festival_2013_rezultaty_ukraincev
4. Blackpool Dance Festival [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.blackpooldancefestival.com/blackpool_dance_festival.htm (офіційний сайт Блекпулського танцювального фестивалю).
5. German Open Championship [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.goc-stuttgart.ru/>
6. The History of the German Open Championships. – Режим доступа: <http://www.goc-stuttgart.ru/>

References:

1. Kucenko A. P. Ukray`nsky`e tancory po sporty`vnym tanczam v Angly`y` 21-23 yanvarya 2014 goda na sorevnovany`yah «UK Open 2014» [Elektronny`j resurs] / Aleksandr Petrovy`ch Kucenko. – Rezhy`m dostupu: http://aleksandr-p.io.ua/s627828/ukrainskie_tancory_po_sportivnym_tancam_v_anglii_21-23_yanvarya_2014_goda_na_sorevnovaniyah_uk_open_2014
2. Pletnev L. Blekpul - 2009. Nadezhdy` razocharovany`ya [Elektronny`j resurs] / Leony`d Pletnev. – Rezhy`m dostupu: <http://www.pletnev.net/modules/myarticles/article.php?storyid=63>
3. Blackpool Dance Festival 2013: rezul`taty ukray`ncev [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://s9087.io.ua/s409063/blackpool_dance_festival_2013_rezultaty_ukraincev
4. Blackpool Dance Festival [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: http://www.blackpooldancefestival.com/blackpool_dance_festival.htm (oficijny`j sajт Blekpuls`kogo tancyuval`nogo festy`valyu).
5. German Open Championship [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.goc-stuttgart.ru/>
6. The History of the German Open Championships [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.goc-stuttgart.ru/>

УДК: 792.8 (091)= 7.034:792.82:7.071.2

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДИСЦИПЛІНИ У НАКОВО- ДОСЛІДНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

кандидат мистецтвознавства, Шариков Д. І.

Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна,
Київ

У статті вперше у вітчизняному мистецтвознавстві проаналізовані особливості мистецтвознавчих наук. Аналізуються напрями досліджень та галузі мистецтвознавства. Визначаються їх формальні, стилістичні та виражальні особливості у науці. Висвітлюються паспорти наукових спеціальностей в Україні у галузі мистецтвознавства.

Ключові слова: мистецтво, мистецтвознавство, наукові дослідження, теорія та історія мистецтва, художня культура, технологія мистецтва, художня критика.

Шариков Д. І. Искусствоведческие дисциплины в научно-исследовательском процессе на Украине / Институт искусств Киевского университета имени Бориса Гринченко.

В статье впервые в украинском искусствоведении проанализированы особенности искусствоведческих наук. Анализируются направления исследований и области искусствоведения. Определяются их формальные, стилистические и выразительные особенности в науке. Освещаются паспорта научных специальностей на Украине в области искусствоведения.

Ключевые слова: искусство, искусствоведение, научные исследования, теория и история искусства, художественная культура, технология искусства, художественная критика.

Sharykov D. I. Study of Arts disciplines in the research process in Ukraine / Institute of Arts of Kyiv University named of Boris Grinchenko.

In the article the first time in Ukrainian Study of Arts are analyzed the peculiarities of area and directions of research Study of Arts. Analyses of directions of research and Study of Arts. Determined by their formal stylistic and expressive features in science. Highlights of the Ukrainian passport of scientific specialties in the field of Study of Arts.

Keywords: Art, Study of Arts, scientific research, theory and history of art, artistic culture, technology in art, in art criticism art.

Вступ.

Проблема, якій присвячене дослідження, є цікавою тим, аналізуються і розглядаються мистецтвознавство та його галузі як цілісне понятійне явище в вітчизняній науці.

Метою є – проаналізувати мистецтвознавство як явище, а також визначити його напрями досліджень, галузі та паспорти наукових спеціальностей.

Завданнями є:

- проаналізувати наукові дослідження у даній галузі з проблематики;
- схарактеризувати мистецтвознавство як явище у художній культурі;
- визначити напрями досліджень у мистецтвознавстві;
- висвітлити галузі мистецтвознавства та паспорти наукових спеціальностей.

Мистецтвознавство – гуманітарна наука, що вивчають закономірності функціонування мистецтва у художній культурі, поєднує в собі історію, теорію та художні практики мистецтва, а також художню критику. Мистецтвознавство – є комплексом наукових дисципліни з вивчення і дослідження мистецтва суспільства в цілому, їх зв'язок і реальність, поєднання форми та змісту художніх робіт. Мистецтвознавство також вивчає окремі дисциплін за видами: театрознавство, музикознавство, кінознавство; мистецтвознавство в галузі образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та дизайну; хореологія та балетознавство, а також музеєзнавство, а також. *Теорія мистецтва* тісно пов'язана з естетикою, вивчає закономірності розвитку мистецтва, зв'язки між змістом і формою в мистецтві. *Історія мистецтва* дає опис, аналіз і тлумачення творів, розкриває поступальний розвиток мистецтва. *Художня критика* здійснює теоретичний та історичний аналіз художніх творів, оцінює їх [5, с. 150].

Перші спроби створити теорії мистецтва, зроблені в добу античності саме Платоном і Аристотелем, Вітровієм, Павсанієм, Плінієм Старшим. Принципи роботи цього напрямку, мали місце в добу ренесансу Джорджо Вазарі, Аугустіно й Анібале Карачі. У добу нового часу теорією та історією мистецтва займались Іоганн Вінкельман, Діні Дідро, Готхольд Лессінг. У ХІХ–ХХ століттях широко розроблено теорію мистецтва, науки, які мають низку шкіл і напрямків. Фундаментальні дослідження в галузі теорії та історії мистецтва представлені Вільгельмом Любке, Антоном Спрінгерумом Карлом Верманом, Еженом Віолле-ле-Дюком, Гастоном Маспером, Якоба Буркхардтом [1, с.112].

Галузі мистецтвознавства у видах художньої культури (хореографія, театр, кіно і телебачення, музика, образотворче та декоративно-прикладне мистецтво, дизайн): теорія мистецтва, історія опису й аналізу мистецтва, історія естетичних учень, методологія історії мистецтва, історії, художньої критики, технологія мистецтва. *Історією опису й аналізу видів і форм мистецтва* є особливості художнього мови окремих видів мистецтва: архітектура, скульптура, живопис – картини, малюнки; декоративно-прикладні мистецтва – художні вироби; хореографії, театр, музик, кіно, дизайн: можливість аналізувати і зрозуміти зміст творів мистецтва, їх принципи, наміри творчого самовираження; єдність форми і змісту в художній формі, як усього, так і унікальної особливості кожної частини.

Історією естетичних учень є співвідношення естетики і мистецтвознавства, застосування на практиці мистецтва естетичне, де основними є категорії естетики, доктрини та їх вплив на мистецтво. *Теорією мистецтва* є загальні закони розвитку мистецтва, його вплив на художню

практику; специфіка окремих видів мистецтва і їх синтез, а також символи і алегорії в мистецтві [4].

Методологією історії мистецтва є процес та основні етапи виникнення й розвитку знань про мистецтво, що перетворює їх на мистецтвознавчі науки – хореологія, театрознавство, музикознавство, кінознавство, архітектура, мистецтвознавство (живопис, скульптура, художня кераміка, текстиль, вишивка, художня обробка дерева і металу тощо); функція мистецтва як невід'ємна частина художньої культури суспільства; формування та еволюція різних зарубіжних і вітчизняних стилів і шкіл, їх взаємовідносин з ідеологічними та політичними течіями; загальні проблеми розвитку мистецтва в історичній думці; найконкретніші мистецькі, історичні, культурні, соціологічні проблеми в історіографії різних художніх напрямків.

Історією художньої критики є художня критика як частина мистецтвознавства, його специфіка; значення історії мистецтвознавства для розуміння художнього процесу минулого і сьогоденного; історія художньої критики XVIII–XX століття; художня критика на сучасному етапі та її роль у мистецькому житті [3, с. 130].

Технологією мистецтва є вивчення методів мистецтва для розуміння й оцінки його роботи; скульптурні, будівельні, олійні, кольорові матеріали, обладнання та технології – *для образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва*; музичні інструменти і партитура – *для музики*; сцена-коробка, глядацька зала, освітлювання і музичний супровід, літературний текст – *для хореографії та театру*; приміщення чи місто, відеокамери, освітлювання, монтаж – *для кіно і телебачення*; також науково-дослідні й навчально-методичні праці для роботи з технології виконання певних видів і жанрів мистецтва [5, с. 151].

У вітчизняні науці паспорти наукових спеціальностей, з вивчення та дослідження мистецтвознавчих дисциплін є такими: театральне мистецтво, музичне мистецтво, кіномистецтво та телебачення, образотворче мистецтво, декоративне і прикладне мистецтво, дизайн, хореографічне мистецтво.

Паспорт спеціальності 17.00.02 – *театральне мистецтво*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: предметом дослідження є історія та теорія театру як особливої галузі художньої культури; вивчення театру як специфічного соціального інституту та виявів театральності в інших видах мистецтва; аналіз театралізації суспільного життя; дослідження естетичних та артистичних аспектів театру як виду мистецтва, його історико-стильових закономірностей, історичних та індивідуальних стильових особливостей драматургії, режисури та акторської майстерності; аналіз своєрідності окремих епох та ареалів розвитку світового театру, творчого доробку видатних постатей театрального мистецтва; розроблення питань розвитку народного та професійного театру, вдосконалення акторської та режисерської техніки. Напрямки досліджень є – *драматургічний напрям* – вивчення особливостей стилістики та композиції драматургічних творів в аспекті їх

сценічного втілення; *режисерський напрям* – вивчення творчої спадщини видатних режисерів. закономірностей історико-стильового розвитку театральної режисури, особливостей її техніки; *стенографічний напрям* – дослідження матеріальної культури театру, тобто предметного середовища вистави, зокрема особливостей гриму, маски, конструкції ляльок (для лялькового театру), композиції сценічного простору як фактора організації спектаклів; *напрямок акторської майстерності* – аналіз виконавських аспектів театральної вистави, системи театральних амплуа, факторів акторської особистісної індивідуальності; *соціологічний напрям* – вивчення аудиторії театру, її ролі у формуванні театральних дійств як співучасників, етикетності поведінки, зумовленої театральними впливами, розвитку ритуалів; *міждисциплінарний напрям* – дослідження взаємодії театру з іншими видами мистецтва, передусім з музикою (в жанрах музичного театру та в прикладних музичних жанрах) та з образотворчим мистецтвом (в організації сценічного простору).

Паспорт спеціальності 17.00.03 – *музичне мистецтво*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: предметом є вивчення закономірностей музичної творчості, виконавства. сприйняття музики та музичного виховання у їх процесуальному та результативному аспектах; дослідження музики як автономного виду мистецтва та її взаємин з іншими видами мистецтва, з цілісністю художньої, духовної, матеріальної культури, з суспільним організмом; вивчення закономірностей історичного розвитку музики та формування її теоретичних систем; аналіз творчого доробку композиторських шкіл, стилів, напрямів, окремих представників композиторської творчості; вивчення виконавської творчості, методів виконавства та його шкіл, формування виконавської майстерності; розроблення методів музичної педагогіки; аналіз закономірностей музичного сприйняття; вивчення систем нотопису та музичного інструментарію. Напрямки досліджень: *історико-стильовий напрям* – вивчення закономірностей стильового розвитку музичного мистецтва; *історико-біографічний напрям* – вивчення творчого шляху видатних композиторських постатей, їх індивідуальних стилів. Історико-культурологічний та історіографічний напрям вивчення музичного життя; *теоретико-композиційний напрям* – аналіз музичних текстів як результатів процесу формоутворення музичного матеріалу, визначення характеристик музичних творів як замкнених та цілісних текстів, їх семантичного навантаження; *теоретико-інтонаційний напрям* – аналіз мелосу, ритміки, гармонічних систем, гомофонної, поліфонічної та монодичної фактури, спрямований на вивчення своєрідності музичних засобів виражальності та їх трактування в історичних та індивідуальних стилях; *виконавський напрям* – дослідження практичного досвіду виконавства, специфічних виконавських засобів (артикуляції, темподинаміки), розроблення інтерпретологічних концепцій; *етномузикознавчий напрям (етномузикологія, фольклористика)* – дослідження синкретичних та автономних форм народної музичної творчості,

їх етнічної своєрідності, специфіки музичного мислення народу, жанрово-стильової системи фольклору, взаємодії музичних, вербальних, хореологічних компонентів фольклорних текстів; *музично-педагогічний напрям* – розроблення музичного виховання, дослідження музичного сприйняття; сольфеджіо; *прикладні напрями* – органологія (інструментознавство, оркестрування), нотна палеографія (вивчення систем нотного запису).

Паспорт спеціальності *17.00.04 – кіномистецтво, телебачення*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: предметом дослідження є розвиток аудіовізуальної сфери художньої культури як специфічного надбання історії світової культури в ХХ столітті; вивчення жанрово-стильової системи аудіовізуальних мистецтв; аналіз соціальної інфраструктури та психологічних ефектів кіно та телебачення; дослідження специфіки драматургії, режисури, операторських та акторських аспектів в кіно- та телепродукції; обстеження напрямів та періодів розвитку аудіовізуальної культури, індивідуального творчого доробку окремих видатних постатей; аналіз технічних аспектів кінематографії та телебачення, вдосконалення методів аудіовізуальної трансформації реалій буття. Напрямки досліджень: *сценарний напрям* – вивчення досвіду створення сценаріїв для продукції кінематографа та телебачення, спадщини видатних сценаристів, переробки літературних першоджерел у сценарії; *режисерський напрям* – вивчення творчого доробку режисерів кінематографа та телебачення, їх індивідуальної творчої манери, специфіки аудіовізуальної режисури, закономірностей її розвитку; *виконавський напрям* – вивчення досвіду акторської майстерності в аудіовізуальній культурі, системи ролей у цій сфері, індивідуального творчого доробку видатних представників акторського мистецтва; *соціально-психологічний напрям* – вивчення психологічних ефектів аудіовізуальної продукції, її функціонування в середовищі аудиторії кінематографа та телебачення. контингенту публіки аудіовізуальної культури; *міждисциплінарний напрям* – вивчення взаємодії аудіовізуальної культури з іншими сферами художньої культури, її впливу на них та аудіовізуального переосмислення традиційних художніх засобів [5, с. 152].

Паспорт спеціальності *17.00.05 – образотворче мистецтво*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: галузь передбачає дослідження засадничих закономірностей генези й еволюції образотворчого мистецтва як у цілому, так і на певних історично детермінованих стадіях його розвитку, зокрема стильових, у різному національному контексті; стадії над усім комплексом питань, пов'язаних із з'ясуванням специфіки жанрово-видової структури образотворчого мистецтва, його змісту та форми; здійснення опису, аналізу, витлумачення, атрибуції мистецьких творів, розгляд особливостей їх суспільного функціонування; вивчення набуток окремих національних шкіл мистецтва, творчої практики художніх об'єднань, угруповань, окремих художників. При розробленні тієї чи іншої проблематики спирається на

досягнення музеєзнавства, реставрації, інших допоміжних дисциплін, враховує досвід споріднених суспільних наук. Напрямки досліджень:

напрямок загальноестетичних проблем теорії та історії образотворчого мистецтва (образотворче мистецтво у системі художньої культури суспільства;

історія та теорія мистецтвознавства і художні критики; історико-теоретичні проблеми розвитку окремих видів і жанрів образотворчого мистецтва); *напрямок станковий і монументальний живопис* – прийоми та засоби вирішення художніх творів, живописні техніки; *напрямок станкової, монументальної та монументально-декоративної скульптури* – функціонування її в архітектурних і садово-паркових ансамблях; *станкова та книжкова графіка* – особливості художньої мови; роль і значення книжкової графіки в інтерпретації змісту літературного твору та як елементу книги – єдиного художньо-поліграфічного організму; плакат; прикладна графіка; графічні техніки; *театрально-декоративне мистецтво* – розкриття драматургічного задуму, театральної або кінопостановки; художній дизайн; *напрямок проблеми синтезу мистецтв і образотворчого мистецтва; іконологія та іконографія* як важливі елементи мистецтвознавчого дослідницького інструментарію.

Паспорт спеціальності 17.00.06 – *декоративне і прикладне мистецтво*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: предметом дослідження є всі форми естетизації середовища перебування людини, які не несуть ознак автономії окремого виду мистецтва та пов'язані з практичним функціональним призначенням об'єктів цього середовища, утворюючи з ними синкретичну єдність; вивчення проявів художнього синкретизму в предметному середовищі, в об'єктах побуту; аналіз закономірностей поєднання естетичних та утилітарних функцій цих об'єктів, взаємозалежностей функціонального призначення з матеріалом та формами елементів предметного оточення; дослідження технічних процедур в різних відгалуженнях синкретичної художньої творчості (ткацтво, гончарство, деревообробництво); вивчення закономірностей художньої мови декору, розроблення проблем лексичного фонду та композиційних закономірностей орнаментики. Напрямки досліджень: *кераміка* – вивчення історичних закономірностей розвитку гончарства як одного з найдавніших видів синкретичної художньої творчості, аналіз його технологічних процедур, ареальних особливостей. Силікатна продукція – вивчення процедур виготовлення та сфери вжитку виробів зі школа, особливостей поєднання утилітарних та естетичних функцій, їх зв'язку з архітектурною композицією; *деревообробництво, металообробництво та ювелірна справа* – вивчення традицій різьбярства, способів їх відтворення та розвитку, їх осмислення у фольклорній практиці, їх трансформації в урбанізованому середовищі, їх функцій в архітектурному екстер'єрі та інтер'єрі, їх побутового використання виробів з дерева та з інших видів целюлози; *текстиль* – вивчення ткацтва, шитва, процедур та продукції

ремісничого текстильного виробництва, крою одягу, композиції килимів, рушників та інших предметів з текстильних матеріалів, фонду цих матеріалів, використання виробів з них; *орнаментологія* – дослідження загальних закономірностей орнаментальної мови декору художніх виробів незалежно від матеріалів їх носіїв, особливостей орнаментального мислення порівняно з образотворчим мистецтвом;

етнологічно-археологічний напрям – вивчення реліктових форм синкретичної творчості, ареалів їх поширення, їх еволюції.

Паспорт спеціальності 17.00.07 – *дизайн*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: висвітлення соціально-культурних, композиційно-художніх та технологічних закономірностей; формування гармонійного, естетично досконалого предметного середовища життєдіяльності людини, створення мистецьких об'єктів матеріальної культури, промислового та графічного дизайну. Дизайн досліджує широкий спектр художньо-проектних засобів формування предметно-просторового середовища, стилістику та пластично-образні особливості об'єктів дизайну, методологічні питання дизайну, історико-генетичну та соціально-культурну природу проектно-художньої діяльності дизайнера, сучасні тенденції. Напрями досліджень: *теорія та історія дизайну* – аспекти осмислення процесів становлення та розвитку матеріальної культури, взаємодії мистецтва й техніки; *методи та засоби створення властивостей об'єктів дизайну*, що визначають їх естетичні, соціально-культурні, ергономічні, функціонально-експлуатаційні, маркетингові й екологічні характеристики; *синтез видів проектно-художньої діяльності* в контексті формування гармонійного предметно-просторового середовища; *принципи оптимальних технологій формоутворення об'єктів дизайну*, їх стилістика та художньо-образні особливості; *стилістика та художньо-образні засоби дизайну* – як виду діяльності; *національні етномистецькі традиції матеріальної культури* в контексті сучасних тенденцій проектно-художньої творчості; *екологічний дизайн* як напрям проектування гармонійного предметного середовища з урахуванням вимог охорони довкілля та культури; *засоби візуальної інформації, графічних знакових систем* для предметно-просторового середовища та знакових елементів для промислових виробів; *історико-мистецтвознавче підґрунтя сучасного дизайну*; *естетика та засоби створення мультимедійних творів і рекламної продукції*.

Паспорт спеціальності 17.00.08 – *хореографічне мистецтво*, галузь науки, з якої присуджуються науковий ступінь з *мистецтвознавства*. Формула спеціальності: галузь науки, яка вивчає хореографічне мистецтво у комплексі його видових, жанрових та стильових проявів, закономірності хореографічно-мистецької творчості, її спорідненість з іншими видами і жанрами мистецтва, а також гуманітарними науками: культурологією,

філософією, психологією, антропологією тощо (міждисциплінарний аспект). Напрями досліджень:

хореографічне мистецтво як цілісність і його місце у світовій художній культурі та сучасному науковому дискурсі; методичні засади хореології (у тому числі етнохореології) як теорії танцю; розробка її понятійно-категоріального апарату та специфічної фахової терміносистеми; оновлення джерелознавчої бази дослідження хореографічного мистецтва (народного, сучасного, бального та інших видів танцю); актуальні аспекти та проблематика історії українського і світового хореографічного мистецтва; класифікація видів, типів і жанрів хореографічного мистецтва у площині еволюційних процесів та стильових видозмін від класики до постмодерну; семіотика танцювальної мови і принципи побудови просторово-пластичних форм хореографічних композицій; інноваційні методики у підготовці педагогічних кадрів хореографічної освіти України, проблеми цілісності танцювальних шкіл та формування репертуару у хореографічному колективі [2].

Отже, на сьогодні, у сучасному мистецтвознавстві наукові дослідження здійснюються у галузі дисциплін театрального, хореографічного, музичного, образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, кіно та телебачення, дизайну. Чіткий та раціональний принцип у напрямках досліджень надають широку можливість вітчизняним науковцям нових мистецтвознавчих відкриттів.

Література:

1. Виппер Б. Р. Введение в историческое изучение искусства / Б. Р. Виппер. – М.: В. Шевчук, 2004. – 291 с.
2. Додаток 10 до наказу Міністерства освіти і науки України від 26.05.2014 № 642 Паспорт наукової спеціальності 17.00.08 «Хореографічне мистецтво» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/viewer?url=http://mon.gov.ua/files/normative/2014-06-05/2402/642.rar&embedded=false>. – Загол. з екрана.
3. Энциклопедия искусства XX. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 352 с.: ил.
4. Искусствоведение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vedu.ru/bigencdic/24572/>. – Заголовок з екрана.
5. Шариков Д. І. Мистецтвознавча дисципліна хореологія як феномен художньої культури. Філософія балету та онтологія танцю: монографія / Д. І. Шариков. – К.: Кафедра театрального мистецтва. Київський міжнародний університет, 2013. – Частина 1. – 204 с.

References:

1. Vypper B. R. Vvedeniye v ystorycheskoye yzuchenye yskusstva / B. R. Vypper. – M.: V. Shevchuk, 2004. – 291 s.
2. Dodatok 10 do nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny vid 26.05.2014 № 642 Pasport naukovoyi spetsial'nosti 17.00.08 «Khoreohrafichne mystetstvo» [Elektronnyy resurs]..

3. *Entsyklopedyya yskusstva KhKh*. – М.: OLMA-PRESS, 2003. – 352 s.: yl.

4. *Yskusstvovedenye [Elektronnyy resurs]*.

5. *Sharykov D. I. Mystetstvoznavcha dystsyplina khoreolohiya yak fenomen khudozhn'oyi kul'tury. Filosofiya baletu ta ontolohiya tantsyu / D. I. Sharykov. – K.: Kafedra teatral'noho mystetstva. Kyivivs'kyu mizhnarodnyy universytet, 2013. – Chastyna 1. – 204 s.*

ФІЛОСОФІЯ

УДК: 172.1 +168.5

КРИТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК САМОРЕФЛЕКСІЯ ЛЮДСЬКОГО ВИДУ (ЗА РОБОТОЮ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА «ПІЗНАННЯ ТА ІНТЕРЕС»)

Захарченко М. С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, Київ

У роботі проаналізовано розвиток критичної теорії у зв'язку з людськими інтересами в роботі Юргена Габермаса “Пізнання та інтерес». Предметом роботи є взаємовідношення між різними типами людської пізнавальної активності, співвідношення природничих наук та наук про суспільство. Метою роботи є дослідити критичну теорію як таку, що є сутнісним елементом наук про суспільство, продемонструвати, яким чином можлива теорія суспільства в контексті комунікативного та емансипативного інтересів; прослідкувати виникнення дискурсивної етики Юргена Габермаса із критичної реценції робіт Карла Маркса та Вільгельма Дільтея. Досліджено роль комунікативного та емансипативного інтересу в науках про суспільство. Ключові слова: критична теорія, комунікативна дія, інструментальна дія, природничі науки, науки про суспільство, емансипативний інтерес.

Захарченко М. С. Критическая теория общества как саморефлексия человеческого вида (в работе Юргена Хабермаса «Познание и интерес») / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка, Украина, г. Киев

В работе проанализировано развитие критической теории в связи с человеческими интересами в работе Юргена Хабермаса «Познание и интерес». Ключевым являются вопросы взаимодействия между разными типами познавательной активности, соотношение наук о природе и общественных наук. Цель работы – исследовать критическую теорию как сущностный элемент общественных наук, продемонстрировать связь критической теории с коммуникативным и эмансипативным интересами;

проследить процесс возникновения дискурсивной этики Юргена Хабермаса из критической рецепции работ Карла Маркса и Вильгельма Дильтея.

Ключевые слова: критическая теория, коммуникативное действие, инструментальное действие, естественные науки, общественные науки, эмансипативный интерес.

Zakharchenko M. S. Critical theory of society as a self-reflection of the human species (based on the work of Jürgen Habermas "Knowledge and human interests") / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The paper analyzes the development of critical theory in relation to human interests in Jürgen Habermas' "Knowledge and human interests". The key issue is interaction between the different types of cognitive activity, the ratio of the natural sciences and social sciences. Purpose of the article is to examine the critical theory as an essential element of the social sciences, to demonstrate a link between theory and critical communicative and emancipative interests; to trace the origin of Jürgen Habermas' discourse ethics through critical reception of the works of Karl Marx and Wilhelm Dilthey.

Key words: critical theory, communicative action, instrumental action, natural sciences, social sciences, emancipative interest.

Однією з головних цілей Юргена Габермаса в роботі «Пізнання та інтерес» є відповідь на питання: яким чином можлива критична теорія суспільства, яка здатна у своїх межах оцінити та обґрунтувати власні засади, визначити межі застосування та прослідкувати, як в соціумі поєднується одиничне та загальне. Зрештою, роботу «Пізнання та інтерес» можна вважати програмною в рамках дослідження філософії Юргена Габермаса. Навіть сам автор через тридцять років після першого видання роботи зізнавався, що незважаючи на масштабність та амбіційність задуму, відмову від певних своїх поглядів, задекларованих у книзі, вона й «сьогодні варта систематичного прочитання». [1, 361]

Саме в цій книзі віднаходимо витoki філософії Юргена Габермаса, сутнісний зв'язок автора із попередньою філософською традицією та простежуємо реалізацію критичної настанови філософа, від якої він не відступає і сьогодні – аналіз поглядів інших філософів не шляхом заперечення, а шляхом віднаходження раціональних та конструктивних елементів у кожному з них. Серед провідних ідей роботи «Пізнання та інтерес», що стали ґрунтом для проекту комунікативної філософії Юргена Габермаса такі:

1. Поєднання гегелівської генетичної епістемології з елементами теорії Маркса, а саме: з тезою про природно-історичне походження людини та Марксовим розрізненням форм соціально-культурної діяльності.

2. Дихотомія об'єктивного світу, що постає як сфера царини інструментальної дії, сукупність речей і подій, опосередкованих науковими категоріями, з одного боку, та з іншого - життєсвіту, який є доступним нам із внутрішньої перспективи його учасника.

3. Габермас неодноразово підкреслював, що саме герменевтика Гадамера (та рецепція герменевтичної філософії в цілому) дозволила йому розвинути теорію комунікативної дії та мовної прагматики. Габермас розуміє мову як «засіб, що прояснює можливість індивідуації через процес усупільнення (Vergesellschaftung)». [1, 363]

4. Важливим є також вплив Фройда на генезу філософії Юргена Габермаса, зокрема його рецепція фрейдової ідеї щодо «діалогічного розуміння саморефлексії».

Одним із ключових питань роботи Юргена Габермаса є питання про роль теорії пізнання в критичній теорії людства. Тут Габермас аналізує філософський доробок Маркса, а саме його рецепцію Гегелівської філософії. Основна увага зосереджена на розрізненні між природничими науками та науками про людину. Радикалізуючи деякі погляди Маркса, Габермас показує, яким чином «науки про людину» можуть не просто знаходитися на одному щаблі за ступенем науковості із природничими науками, але будучи зрозумілими як самокритика суспільства, вони стають провідним елементом у історичному розвитку людства.

Розуміння рефлексії за зразком процесу виробництва призвело до того, що Маркс практично не проводить розрізнення між природничими науками та науками про людину (адже визначальна роль тут належить рефлексії).

Габермас намагається розвинути ідею ранніх робіт Маркса, в яких він ще не здійснив цілковитого отожднення наук про людину із природничими науками. Так, для Маркса обґрунтування природничих наук віднаходить свою реалізацію у конкретному теоретико-пізнавальному поступі цих наук, а саме у тому, наскільки їх прогрес інтегрований до процесу виробництва. Тут Маркс іде слідом за Кантом, який зразок науковості вбачає не в абстрактній ідеї науки взагалі, а в конкретному втіленні, наприклад, у сучасній йому фізиці.

У той же час Маркс не здійснив на достатньому рівні обґрунтування теорії суспільства, хоча він і визначав функціонування наук про людину у формі критики суспільства. Обґрунтувати науковість «наук про людину», а разом із цим і його власної концепції, Маркс намагається за допомогою зрівняння природничих наук та наук про людину. «Пізніше природничі науки підпорядкують собі науки про людину, так само, як і науки про людину підпорядкують природничі науки: існуватиме лише єдина наука». [1, 61]

На думку Габермаса, Маркс не вхопив визначальної відмінності між двома розділами наук. Примітним є те, що природничим наукам якраз і бракує того акту саморефлексії, що його елімінував Маркс. Саме рефлексія через критику досліджує процес природничо-історичного становлення суспільного суб'єкту, і саме через рефлексію цей процес усвідомлюється самим суспільним суб'єктом. «Тією мірою, якою науки про людину є аналізом конститутивних процесів у суспільстві, вони з необхідністю включають у себе саморефлексію науки в формі теоретико-пізнавальної

критики. Саме цього і бракує економіці, яка розуміє себе як «людське природознавство». [1, 61] Габермас вважає, що це є наслідком руху Марксової концепції у методологічних межах інструментальної дії.

Розвиваючи думку Маркса, можна сказати, що соціальні науки, так само, як і природничі перебувають у межах категорії знання заради контролю. Природничі науки, що перетворюються на виробничі сили, постають як засіб контролю над природою. Тоді як, науки про людину забезпечують передбачення, а отже й контроль над діями самого суспільства.

За програмою Маркса, успіх природничих наук, а отже й виробничих сил, є ключовим фактором у розвитку людини як виду. Їх розвиток поступово зможе замістити собою ті чи інші людські здатності. Спочатку – це засоби пересування, далі засоби покращення та посилення людського зору, заміщення ручної праці, а згодом і виконання тих завдань, із якими справляється людський мозок. Таким чином, через розвиток природничих наук поступово відбувається самоконститування людського виду. Цей процес зможе завершитись тоді, коли відбудеться процес емансипації суспільного суб'єкту від необхідності примусової праці.

Але можливий інший варіант розвитку подій. Зазвичай, наголошує Маркс, відношення сили та розподіл благ у суспільстві набуває політичної форми. Натомість відмітною рисою капіталізму є те, що взаємовідношення між класами зумовлені економічно, а саме через працю вільнонайманих робітників, такий стан справ приймає форму громадянського права. Таким чином, навіть найбільш прогресивні здобутки у сфері науки та в сфері виробництва не з необхідністю призводять до емансипації суспільного суб'єкту.

Аналіз взаємовідношень між класами Габермас здійснює у сфері комунікативної дії. «У той час, як інструментальна дія співвідноситься з необхідністю зовнішньої природи, а рівень виробничих сил забезпечує технічний контроль над примусом природи, комунікативна дія знаходиться у відношенні до вираження власної природи людини». [1, 69] Звільнення від примусу внутрішньої природи вдається тією мірою, якою інститути, що засновані на силі, змінюються організацією соціальних відношень, в основі яких вільна від владарювання комунікація. Цей процес не відбувається безпосередньо за рахунок виробничої діяльності, а скоріше через революційну діяльність класів та класову боротьбу, що включає в себе також критичну діяльність рефлексивних наук.

Застосовуючи Гегелівську схему розвитку абсолютного духу до аналізу історичного розвитку людства, Маркс визначає розвиток людського виду у нерозривному зв'язку з конституванням соціального суб'єкту. У результаті взаємовідношення та емансипації людини від природи відбувається формування соціального суб'єкту, а в результаті боротьби між класами відбувається його самоусвідомлення. У ході синтезу через працю відбувається процес опосередкування соціального суб'єкту зовнішньою

природою, яка постає у цьому процесі як об'єкт. Але «всередині» соціального суб'єкту відбуваються такі самі процеси опосередкування, але тут у ході боротьби вже частини соціального суб'єкту, а саме різні партії по чергово постають одна для одної у вигляді об'єкту. Габермас наголошує на тому, що обидва ці процеси є різними проявами процесу опосередкування. Таким чином, у першому випадку реальність постає у площині інструментальної дії, а також у теоретично-технічному відношенні між об'єктом і суб'єктом, що відповідає такому погляду. У другому – відношення між об'єктом і суб'єктом набуває теоретично-практично характеру та перебуває у сфері комунікативної дії.

Вже на цьому етапі можна виокремити один із поняттєвих трикутників, що слугує каркасом для системи Габермаса: праця-мова-сила. Саме в просторі цих категорій рухається у своєму становленні суспільство та відбувається реалізація його вихідного інтересу – інтересу до самостійного мислення, а отже й до самостійної дії. Спочатку за допомогою праці людина, протиставляючи себе зовнішній природі та упередметнюючи її, звільняється від її постійного примусу, тут вона рухається у сфері інструментальної дії. У сфері комунікативної дії людина опиняється, коли вона вперше починає називати предмети, а отже мова тут стає засобом опосередкування свідомості та сенсу речей. Примітним є те, що сфера інструментальної дії є монологічною сферою, тоді як сфера комунікативної – діалогічною, адже вже на цьому рівні людина перебуває в соціумі. Звільнення від внутрішнього примусу власної природи відбувається через рефлексію, яка спрямована на сам соціум. Отже, якщо говорити про єдність наук, до якої прагнув Маркс, то вона за Габермасом можлива саме у такій формі. Саме критична теорія суспільства веде людство до його вихідної мети. І саме в формі критичної теорії мусить існувати філософія, таким чином вона здатна віднайти власне обґрунтування. Габермас звертає увагу на те, що реалізувати таку програму Марксові завадили позитивістські упередження, і що її зародки ми можемо віднайти вже в теоретико-пізнавальній концепції Гегеля.

Для Габермаса принциповим є зв'язок між критикою, пізнанням та інтересами. У критиці пізнання в формі рефлексії реалізовується емансипативний інтерес, тобто інтерес до самостійного мислення. Важливість критики для теорії в роботі Габермаса постає передусім у зв'язку з аналізом критичної теорії І.Канта. Аналізуючи вчення І.Канта, Ю.Габермас прослідковує, яким чином тут поєднується теоретичний та практичний інтерес. У цьому відношенні саме підпорядкованість теоретичного інтересу практичному дозволяє Габермасу застосовувати критичну теорію І.Канта в антропологічному контексті, тобто в контексті аналізу не лише засад науковості, а принципів розвитку людства загалом.

І хоча Габермас наголошує на тому, що в науках про людину віднаходимо радше комунікативний інтерес, тобто інтерес до розуміння

іншого. Бачимо, що таке розуміння «іншого» неможливе без встановлення координат власного існування.

Комунікативна дія тут виступає як частина процесу розуміння себе. Адже в певному сенсі людина розуміє себе через виокремлення своєї самості з-поміж інших. Зрозуміло, що сферою комунікативної дії є мова, яка виступає основою та умовою існування інтерсуб'єктивності. Мова є тим, що поєднує одиничне та загальне. Габермас пропонує схему, що якнайкраще прояснює зв'язок індивідуальної та загальної історії. У площині життя окремого індивіда горизонтальна ідентичність формується у зв'язку до комунікації із іншими особами та виокремлення власної особи з-поміж інших. Вертикальною ідентичністю може бути названа та ідентичність, що формується в просторі часу, а саме в результаті накопичення життєвого досвіду.

За аналогією, Габермас пропонує побудувати схему для розуміння загального розвитку людського духу. У цій схемі постає подвійна діалектика одиничного й загального. Горизонталь характеризує взаємовідношення між загальністю мовної спільноти та індивідумів. У межах горизонталі відбувається також ототожнення особи з іншими, а з іншого боку виокремлення своєї особистості. Вертикаль постає як часовий вимір життя людей, тобто відношення їх одиничної долі до загальної історії.

Габермас наголошує на тому, що ця сфера є лише елементом у проясненні співвідношення одиничного й загального.

У той же час Габермасу вчення Дильтає дає змогу розвинути власну теорію та прояснити комунікативний вимір людського буття. Комунікативна дія, як наголошує Габермас, керується комунікативним інтересом, інтересом до взаємопорозуміння та відновлення чи встановлення консенсусу. Характер комунікативного інтересу – практичний, він веде до конституювання світу, але не в просторі суб'єкт-об'єктних відношень інструментального інтересу, а в просторі конституювання світу через інтерсуб'єктивну спільноту членів комунікації.

Варто зазначити, що Габермас, услід за Дильтаєм, розуміє простір комунікації ширшим за мовний вимір. Для прояснення специфіки комунікації в Габермаса спочатку звернемося до порівняльної характеристики мови наук про природу та наук про дух, як їх розуміє Дильтає.

Мова науки про природу є чистою мовою, що побудована у відповідності до правил логіки та має на меті позбавитися всіх емпіричних домішок. Це означає, що в мові природничих наук відбувається чітке розмежування між емпіричним станом речей, фактами та їх символічним вираженням. На противагу цьому в науках про дух, як уже було зазначено відбувається не аналіз, а конституювання предмету дослідження. Тому символічні зв'язки тут набувають фактичного характеру. Як наголошує

Габермас, «герменевтика є одночасно формою досвіду та граматичним аналізом». [1, 199]

Мова природничих наук використовується за обставин, що були сконструйовані в результаті інструментального інтересу. Відбувається трансформація досвіду у відповідності до вимог наукового дослідження. Тобто тут йдеться про перехід від одиничного до загального. На противагу цьому в науках про дух перехід відбувається в просторі від загального до одиничного. Й саме тому серед основних проблем тут постає проблема можливості схоплення дечого унікального в універсальних термінах.

Об'єктивацію унікального досвіду дослідники віднаходять у просторі розмовної мови. Для Габермаса принциповою є рефлексивність розмовної мови, яка наявна в результаті того, що при аналізі у вимірі розмовної мови, дослідник може звертатися до позамовних елементів. Відтак розмовна мова відноситься до мови науки як метамова до об'єктної мови.

Таким чином, структура повсякденної комунікації складається саме із об'єднання усіх трьох елементів. Дії можуть інтерпретуватись через мову, так само, як і мова, може інтерпретуватись через дії. А спонтанність вираження переживань забезпечує спонтанність перебігу комунікативних процесів, з іншого боку, вона піддається регулюванню з перспективи дій та мови. У повсякденності жоден із цих елементів не зустрічається ізольовано від інших і саме таке поєднання мовних і немовних елементів забезпечує повсякденній мові її рефлексивність. Вона здатна сама себе інтерпретувати. «Без доповнення природної мови немовними елементами, вона б залишилась фрагментованою». [1, 207]

Габермас звертає увагу на те, що таке об'єднання елементів комунікації підтверджує плідність герменевтичного кола, яке не є хибним колом. У герменевтиці відбувається аналіз не мови та фактів світу окремо, а мови та досвіду. Цей досвід нерозривно пов'язаний із життєвою практикою. А той, хто використовує мову в ході інтерпретації, у цей же час її вчить. А герменевтика в цьому контексті постає як нерозривна єдність аналізу граматичних зв'язків та емпіричного змісту.

Таке постання герменевтики як науки подібне до рис природничих наук. І там, і там йдеться про зв'язок мови та дії, обидві сфери спрямовані на елімінування сумніву та встановлення рівноваги. Але якщо проблематизація у природничих науках відбувається за рахунок порушення успіху в процесі здійснення інструментальної дії, то в науках про дух проблематизація відбувається в результаті втраченого консенсусу. А в цьому контексті відрізняються й цілі цих наук. Природничі науки регулюються інструментальним інтересом, що спрямований на схоплення світу як об'єктивної дійсності. Натомість, інтерес наук про дух є практичним, він спрямований на збереження інтерсуб'єктивного взаємопорозуміння в перспективі якого схоплюється дійсність.

Література:

1. Habermas Jürgen. *Erkenntnis und Interesse*. – Felix Meiner Verlag, Hambur, 2008.
2. Habermas, Jürgen. *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994 (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 422)
3. Habermas, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008.
4. Habermas, Jürgen. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1995.
5. Held David. *Inrerests, Knowledge and Action*. // *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas*. – University of California Press, 1980.

References:

1. Habermas Jürgen. *Erkenntnis und Interesse*. – Felix Meiner Verlag, Hambur, 2008.
2. Habermas, Jürgen. *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994 (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 422)
3. Habermas, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008.
4. Habermas, Jürgen. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.
5. Held David. *Inrerests, Knowledge and Action*. // *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas*. – University of California Press, 1980.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА

СУЧАСНА ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМИ
ВИТРАТАМИ В БАНКАХ

Губай М. М. 3

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ
ЗА 2013 - 2014 РОКИ

кандидат економічних наук, Козлова В. Я. 15

КЛЮЧОВІ ДРАЙВЕРИ ЦІННОСТІ ПІДПРИЄМСТВА РОЗДРІБНОЇ
ТОРГІВЛІ

Розман А. М. 23

ІННОВАЦІЙНИЙ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИЙ ЦЕНТР ЯК
БАЗИС ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ
ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ

Остапюк Б. Я. 45

СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ КОМЕРЦІЙНИХ
БАНКІВ УКРАЇНИ ТА МЕТОДИ ЇХ УПРАВЛІННЯ

Якуб'як І. М. 52

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОБРІВ У ОПТИМІЗАЦІЇ
УМОВ ЖИВЛЕННЯ СОНЯШНИКУ

кандидат сільськогосп. наук, Гарбар Л. А., Мащенко О. М. 60

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСУРСОЗБЕРІГАЮЧИХ
ТЕХНОЛОГІЙ

кандидат сільськогосподарських наук, Кучер Л. І. 65

ВПЛИВ ЕЛЕМЕНТІВ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОЩУВАННЯ НА
ПОСІВНІ ЯКОСТІ НАСІННЯ ПШЕНИЦІ ЯРОЇ М'ЯКОЇ

**кандидат сільськогосподарських наук, Малеончук О. В.,
кандидат сільськогосподарських наук, Антал Т. В.** 70

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОЦЕСУ ВІДМИНАННЯ ГИЧКИ ВІД КОРЕНЕПЛОДІВ

Труханська О. О., доктор технічних наук, Барановський В. М. 76

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РЕФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ДЕРЖАВИ

Харченко О. С. 84

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ЖЕНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В БОРЬБЕ ЗА РАВЕНСТВО
ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ)

кандидат педагогических наук, Войтова Л. В. 102

ПОЛІКУЛЬТУРНА ОСВІТА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ
ПЕДАГОГІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ

кандидат педагогічних наук, Гуренко О. І. 113

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОВИХ ТИПІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ кандидат педагогічних наук, Жерновникова О. А.	123
ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНОСТЬ» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ Сафронова Г. В.	131
КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНOSTІ КУЛЬТУРИ ФАХОВОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАРМАЦЕВТІВ Трегуб С. Є.	138
НОВІ ІДЕЇ РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ПРАЦЯХ КОСТЯНТИНА ЛЕБЕДИНЦЕВА Фурман І. В.	144
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗДІЙСНЕННЯ НАСТУПНОСТІ МІЖ ШКОЛОЮ ТА ПЕДАГОГІЧНИМ ВНЗ Штонда О. Г.	156
ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ Ющенко Н. П.	161
МИСТЕЦТВО	
УКРАЇНСЬКІ ТАНЦЮРИСТИ НА ПРОВІДНИХ СВІТОВИХ ТУРНІРАХ БАЛЬНОГО ТАНЦЮ СУЧАСНОСТІ Сахневич Ю. Ю.	168

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДИСЦИПЛІНИ У НАКОВО-ДОСЛІДНОМУ
ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

кандидат мистецтвознавства, Шариков Д. І.

175

ФІЛОСОФІЯ

КРИТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК САМОРЕФЛЕКСІЯ
ЛЮДСЬКОГО ВИДУ (ЗА РОБОТОЮ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА
«ПІЗНАННЯ ТА ІНТЕРЕС»)

Захарченко М. С.

183

журнал «Науковий огляд»
Journal «Scientific review»

Підписано до друку 01.10.2014
Формат 60x84/16.Гарн. Times New Roman.
Папір офсетний. Друк різнографія.
Тираж 300пр.

© ТОВ «ТК Меганом»
Свідоцтво ДР №325712
02192, м. Київ, вул. Юності 9/144.
т/ф. +38044-525-62-99
e-mail: nauogl@gmail.com